

К.М. Байпақов
Е.А. Смағұлов
Ғ.А. Ахатов

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ
Жайық
ҚАЛА ЖҰРТЫ

Средневековое
городище Жайык

The Medieval
Jaiyk Site

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Ә.Х. МАРҒҰЛАН АТЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
«МӘДЕНИ МҰРА:
АРХЕОЛОГИЯ ЕСКЕРТКІШТЕРІ»
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫ

К.М. Байпақов
Е.А. Смағұлов
Ғ.А. Ахатов

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ
Жайық
ҚАЛА ЖҰРТЫ

Қазақстан Республикасы, Ұлттық Ғылым академиясының
А.Х.Марғұлан атындағы археология институты

«Credo»
баспасы
Алматы ● 2005

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ ИМ. А.Х. МАРГУЛАНА**

**ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПРОГРАММА
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
«КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ:
ПАМЯТНИКИ АРХЕОЛОГИИ»**

**К.М. Байпаков
Е.А. Смагулов
Г.А. Ахатов**

**СРЕДНЕВЕКОВОЕ
ГОРОДИЩЕ
Жайык**

Алматы ● 2005

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY NAMED AFTER A.KH. MARGULAN

THE STATE PROGRAM
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
«CULTURAL HERITAGE:
ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS»

K.M. Baipakov
E.A. Smagulov
G.A. Akhatov

THE MEDIEVAL
Jaiyk
SITE

Қазақстан Республикасы, Ұлттық Ғылым академиясының
А.Х.Марғұлан атындағы археология институты

Almaty ● 2005

Отдел археологии ИИАЭ
АРХИВ
Инв. № 2571

ББК 63.4

Б 20

Баспаға ҚР БҒМ Ө.Х. Марғұлан ат. Археология институтының ғылыми Кеңесі ұсынған

Жалпы редакциясын басқарған

И.Н. ТАСМАҒАМБЕТОВ

Жауапты редактор

тарих ғылымының докторы **С.Ж. Жолдасбаев**

Рецензенттер:

т.ғ.к. **Д. Талеев**, т.ғ.к. **Б.А. Байтанаев**

Б 20

Байпақов К.М., Смағұлов Е.А., Ахатов Ф.А.

Ортағасырлық Жайық қала жұрты. – Алматы: «Credo», 2005. – 221 б., 32 қосарбет. Қазақ, орыс және ағылш. тілдерінде.

ISBN 9965–9568–7–1

Басылымда Батыс Қазақстан облысының Орал қаласына жақын орналасқан ортағасырлық Жайық қалашығын археологиялық зерттеу барысында жинақталған материалдар жарияланған. Археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде Батыс Қазақстанның ортағасырлық қала мәдениеті туралы жаңа материалдар алынды. Кітапта өндірістік және қауымдық құрылыстарға, қала тұрғын-жайларына сипаттама берілген. Қалашықтан табылған зират кешеніндегі екі кесененің архитектуралық құрылысына, керамикалық материалдарына талдау жасалып, бай материал жиналды.

Түрлі-түсті суреттермен, жоба мен сызбалармен жабдықталған кітап қазақ, орыс, ағылшын тілінде жариялануда.

Археологтарға, тарихшыларға Қазақстанның ортағасырлық қызығушыларға арналған.

В издании публикуются материалы археологических исследований на средневековом городище Жайык, расположенном вблизи г. Уральск Западно-Казахстанской области. В результате археологических работ получены новые материалы по средневековой городской культуре Западного Казахстана. В публикации даны характеристики по городскому жилищу, сооружениям общественного и производственного характера. Богатый материал получен на некрополе городища, введены материалы по двум мавзолеям, дан анализ архитектуре мемориальных сооружений, керамическому материалу.

Книга публикуется на трех языках: каз., русс., англ., снабжена цветными фотографиями, планами и чертежами.

Адресована археологам, историкам и всем интересующимся средневековой историей Республики Казахстан.

The materials of archaeological researches on the medieval site Jaiyk near Uralsk town, West Kazakhstan region are published. The new materials on the medieval culture of the West Kazakhstan have been received in the result of archaeological works. Characteristics of town dwelling, public and production constructions are given in publication. Rich material has been received on the site necropolis; materials on two mausoleums are introduced; the analysis of the memorial construction architecture, ceramic material is given.

The book is published in three languages: Kasakh, Russian, English and is provided by color photos, plans and drafts.

The book is addressed to everybody interested in the medieval history of the Republic of Kazakhstan.

Б 0504000000
00(05)–05

ББК 63.4

ISBN 9965–9568–7–1

© Байпақов К.М., Смағұлов Е.А., Ахатов Ф.А., 2005

© «Credo», безендірілуі, 2005

© Ошанов О.Ж., Сейфулина Л.Ш., аудармасы, 2005

Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясында
А.Х.Марғұлан атындағы археология институты

КІРІСПЕ

Мәдени мұраның әр алуандығы және байлығы қоғамның негізгі белгілерінің бірі, ұлттық және мемлекеттік сана-сезімнің интеграциялық компоненті болып келеді.

Ғылыми-техникалық революция және электрондық ақпарат құралдарының заманында, яғни жекелеген адамдар немесе тұтас халықтардың тұлғалық қабілетін жоюға, жаһандық стандарттауға алып келетін жаңа бұқаралық стереотиптер бекітіліп жатқанда мәдени мұраның маңыздылығы арта түспек.

Ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени дәстүрлер жоғалуда, соның ішінде мінез-құлықтық және адамгершілік қасиеттер де бар. Сондықтан мәдени мұраның үлкен бір бөлшегі болып табылатын мәдени ортаны сақтау, қоршаған ортаны сақтаудан кем түспейтініне ден қою керек.

Мәдени мұраның заттық бөлігі халықтың заттық-қолданыстық ескерткіштеріне арналған. Бұл бөліктің негізгі құрамын «сәулетшілік және археологиялық мәдени мұра» құрайды.

Қазақстанның мәдени мұрасын зерттеу кезеңінің маңызды оқиғасы – 2003 ж. еліміздің Президентінің халыққа Жолдауы еді. Онда еліміздің кезек күттірмейтін міндеттерінің бірі мәдени мұраны зерттеу мен сақтау болды.

Мәдени мұра бойынша Қазақстан Республикасының Ұлттық Кеңесінің 3-ші отырысында Н.Ә. Назарбаев былай деді: «Бүгінде мемлекет мәдениетті дамыту мәселелерінің бұдан бұрынғы «қалдықтық» тәжірибесінен біржолата қол үзуге мүмкіндік алды. Және де бұл мүмкіндігімізді барынша іске асыруымыз қажет». Президенттің Жарлығы бойынша 2004–2006 жж. тарихи-мәдени мұраны зерттеу, сақтау және қолдануда үлкен жетістіктерге қол жеткізуге тиіс, «Мәдени мұра» бағдарламасының орындалу уақыты болып белгіленді. Бұл, көптеген жылдарға созылатын үздіксіз жұмыстың тек бастамасы ғана екені айдан анық.

Бағдарлама бойынша зерттеуге ұсынылып отырған археологиялық және сәулет өнері нысандары, сонымен қатар ауқымды қазба жұмыстары олардың маңыздылығына сай іріктеліп алынды. Бұлар маңызды тарихи-мәдени ауыртпалықты алып жүруші және халықтың генетикалық мұрасы үшін керекті, сонымен қатар бүкіләлемдік мәдени мұраның тізіміне үміткер ретінде кірген бірегей ескерткіштер.

Бағдарлама бойынша жұмыстар кешенді түрде жүргізілуде. Қазба жұмыстарының ізінше жобаларды дайындау, одан кейін қазылған нысандарды консервациялау және қалпына келтіру, оларды мұражайлау шаралары іске асырылуда.

Мұражайландырылған ескерткіштер мемлекеттік және халықаралық туризмдік бағыттар жүйесіне енгізілу керек және енгізілу үстінде. Енгендері туризмдік инфрақұрылымды дамытудың өзіндік түйіндеріне айналуға.

Дәл осы мақсатта ғылыми қазбалар мен зерттеулер жүргізілуде; жинақталған материалдар талданып, ескерткіштердің консервациясы мен мұражайлануы бойынша бағдарламалар мен ұсыныстар құрастырылуда.

Археологиялық зерттеулер үшін таңдалған ескерткіштердің арасында (одан арғы консервациясы мен мұражайлануымен қоса) Батыс Қазақстандағы Орал өзені бойындағы Жайық қаласы да бар.

Бұл басылым Жайық қаласында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының қорытындысын жан-жақты түйіндеуге арналған. Алынған мәліметтер мен бақылаулар қаланың бұл жерде ұзақ өмір сүрмегенін, яғни XIV ғ. бойында тіршілік құрғанын көрсетеді. 2001–2004 жж. Алтын Орда дәуіріндегі бұл аймақтың үй құрылыстары дәстүрінен кең көлемді деректер беретін төрт бірдей қоныс-жайларда қазба жұмыстары жүргізілді. Аршылған нысандардың барлығы бір қабатты. Бұның өзі олардың ұзақ өмір сүрмегенінің дәлелі. Тек бір қоныс-жайда ғана екінші құрылыс кезеңі аңғарылады. Оның барысында үйдің алғашқы жобасы біршама өзгеріске ұшыраған. Қаланың тұрғындары мекендерін бейбіт жағдайда тастап кеткен деп жорамалдауға болады. Зерттеу жұмысының өн бойында өрттің немесе әдейі қиратылған іздер байқалмады. (Яғни себебін қандай да бір шапқыншылықтың немесе жаулап алушылықтың әсерінен болған әлеуметтік катастрофамен байланыстыруға болады.) Қалада тұрғын үйлермен қатар өндірістік және қоғамдық маңыздағы құрылыстар ұшырасады. Қаланың шеберлер ауданында кірпіш күйдіретін пеш табылды және зерттелінді. Жерасты жүйесі арқылы жылытылатын шығыс моншасының қалдығы аршылды.

Келбетін полихромдық шыңылтырмен көмкерілген күмбезді мазарлар сипаттайтын қаланың қорымы жақын маңдағы Свистун-гораның төбесінде орналасқан. Мұнда екі камералы мемориалдық құрылыстардың қалдықтары тазаланды. Олардың фасадтары мен интерьерлері сол кезеңнің мәнеріне байланысты ақ-көгілдір-жасыл түстегі шыңартырланған тақташалармен қапталған. Тұрғындары тастап кеткен бұл қала біртіндеп қалашыққа айналып, ал XVII–XVIII ғғ. оның күйдірілген кірпіштен тұрғызылған құрылыстары жақын маңда бой көтере бастаған Яицк қаласының құрылыстары үшін бұзыла бастады.

Қаланы зерттеудегі далалық жұмысқа келесі зерттеушілер қатысты: А. Ержігітова, Р. Шербиев, Б. Гребенников, А. Бермағанбетов, Д. Лобас (Алматы қ.); Б. Райымқұлов, Т. Жүсіпқалиев, Р. Мерғалиев (Орал қ.); Л.Л. Галкин (Москва қ.); М. Трусков, Е. Ефимова (Кемерово қ.). Қазба жұмыстарын белгілеп, сызып, суретке түсіруде көмектескендер: фотографтар О. Белялов, О. Кузнецова, архитектор Т. Доцанова, археолог Д. Воякин. Қазба жұмыстарына лаборант-жерқазушылар ретінде М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің студенттері мен қалаға жақын орналасқан Круглоозерный ауылының тұрғындары атсалысты. Облыс территориясында далалық жұмыс барысында Орал кешенді археологиялық экспедициясы үнемі Батыс Қазақстан облыстық әкімшілігі, облыстық тарихи-өлкетану мұражайы, Тарих және археология орталығы тарапынан жылы ықыласқа бөленді. Бізге көмек көрсетіп, жағдай тудырған барлық әріптестерімізге және бүкіл оралдықтарға алғысымызды білдіреміз.

Өңірдің табиғи-жағрапиялық сипаттамасы. Оңтүстік Орал тауларының етегін ала, дала мен шөлді дала арқылы Орал өзені Каспийге келіп құяды.

Жайық өзенінің аты жалпытүркілік негізге ие болып, «өзеннің кең аңғары» немесе «кең жайылатын» деген мағынаны білдіреді. Өзен осы атымен XVIII ғ. екінші жартысына дейін сақталды. 1775 ж. императрица Екатерина II Емельян Пугачев басқарған шаруалар көтерілісін халықтың жадынан жою мақсатында: «Жайықта (Яик) болған қайғылы оқиғаны мүлдем ұмыту үшін Жайық (Яик) өзенінің аты Орал (Урал) деп, Жайық (Яицк) қаласы Уральск деп өзгертілсін» деп бұйрық береді. Оралдың атының мағынасы жөнінде әртүрлі көзқарастар бар. Сірә, «Орал» сөзін Оңтүстік Оралдың ескі атауы – Аралтова (Оралтова) тауымен байланыстыру керек сияқты. «Арал» термині жалпытүркілік топонимге тіреліп, «арал» және «қос өзен аралығы» деген мағынаны білдіреді¹. Бұл жерде, Орал таулары мен өзені арқылы Еуропа мен Азияның шекарасы өтетіні де маңызды нәрсе. Жаңа шекарасы ғалымдардың шешімімен Орал тауларының етегі, Мұғалжар және Жем өзені арқылы өтіп, дәл осы сызық бойынша Еуропа мен Азияның құрлықтық платформалары түйіседі. Өзеннің бірде жарлы, бірде еңісті келетін жағалауы бойында теректі ормандар, самырсын және тал ағаштары бой көтерген. Олардың арасында күн шуақты жиделі ашық алқаптар орналасқан. Ойпаттар, жарлар және аңғарлар қараған тұқымдас түптерге толы болып келеді. Өзен жазығында балыққа бай көптеген көлдер бар.

Өзеннің атырабын бұландар, еліктер, қабандар мекендеп, құндыздар, қара күзендер және су тышқандары осында өздерін еркін сезінеді. Құтандар, аққулар, қаздар, үйректер, бірқазандар және суқұзғындары ұя салады. Өзенді қарақұстар, лашындар, ителгілер «торлайды».

Орал өзенінің Оңтүстік Орал және Каспий маңайының далалы және шөл далаларымен өтетін жолы Ириклыдан басталады. Басында тау жоталарын кесе отырып, Орал тау өзенінің түріне ие болады. Новотроицк қаласында өзен Орскі қақпасы деп аталатын тар шатқалмен ағады. Елек сағасынан төмен Орал Қазақстан мен Ресейдің арасындағы шекара ретінде қызмет етеді. Иртекке қосылғаннан кейін, Орал Қазақстан аумағымен толық ағады. Орал қаласында өзен шұғыл доғамен оңтүстікке, Каспийге бағыт алады. Бүкіл жол бойында – Оралдан Каспийге дейін – Орал жетілген жалпақ жазықпен ағады. Өзінің ұзындығы жағынан (2428 км) Орал – Еуропадағы үшінші өзен, тек Волгаға және Дунайға ғана жол береді.

Батыс Қазақстан климаты – қатаң континенталды, сипаты жағынан үлкен қуаңшылық пен температуралардың төмендеп кетуімен ерекшеленеді: жазы ыстық және құрғақ, ал қысы қатал, жиі қарлы боранды болып келеді. Күзі құрғақ және салыстырмалы жылы. Бірінші қыраулар қыркүйекте басталады, температураның төмендеуі қарқынды болады. Қыста қар аз ғана мөлшерде жауады. Тек солтүстікте ғана – Орал ауданында – қар жамылғысы 30 см-ге жетеді, ал қалған аумақта ол 15–20 см шамадан аспайды, малды қысқы жайылымда ұстауға қолайлы болады.

Орал өзені сумен жабдықтаудың ірі көзі ретінде қызмет етеді, бөлек орындарда жер суландыру үшін қолданылады. Өзенді алқаптардың, әсіресе қою жер оттылығы мен шабындықтарға бай Өзен, Чижин және Дюрин құйылымдары жақсы шабындық және жайылымдар ретінде қызмет етеді.

¹Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, 1974. 89, 234-б.

Батыс Қазақстанда үлкен және кіші көлдер мыңдап саналады, олар өзен сулары сияқты халықты сумен жабдықтаудың және мал шаруашылығының қайнарлары ретінде, сонымен қатар жер суландыру үшін үлкен маңызға ие.

Аймақта солтүстіктен оңтүстікке бірнеше табиғи-климаттық зоналар алмасады. Салыстырмалы түрде солтүстіктегі кішігірім территорияны далалы аймақ құрайды. Солтүстік аудандар арқылы (үстірт маңындағы төбешіктерді де қамти отырып) кең алқаппен 50–120 км қарақызғылт топырақты, жусанды құрғақ далалардың ішкі зонасы созылады. Орал қаласы арқылы далалардың оңтүстік шекарасы өтеді, Мұғалжарды солтүстігінен айналып шығып және онан әрі шығыста Торғай ойпатының солтүстік бөлігін қосып алады. Оңтүстік қара топырақты және қара-қызғылт топырақты зона – өңірдің анағұрлым жыртылған бөлігі. Егін шаруашылығы жауын-шашыны мол болғандықтан суаруға зәру емес. Жыртылмаған далалар жазда және жыл бойы жылқының, сиырдың, қой мен ешкі түліктерінің жайылымдары ретінде қолданылады.

Құрғақ даланың оңтүстігінде біркелкі жусанды-дақылды өсімдіктерден тұратын жартылай шөл далалар созылады. Бұл аймақ Заволжье, жалпы Сырт далалары мен Каспий маңайы шөл далаларының арасындағы аралық жағдайға ие болады².

Далалы Орал өңірі ескерткіштерінің тарихының зерттелуі және жазба деректер. Батыс Қазақстан жерлері туралы ең көне мәліметті «тарих атасы» атанған Геродоттан табуға болады. Б.з.д. V ғ. жазылған оның «Тарихында» Каспий теңізі туралы ұшырасатын мәліметте, оның айтуынша, одан әрі «жазық ұшы қиырсыз кеңістік», ал тағы онан әрі «тастақ және шоқалақ жер», одан кейін «биік, асу бермес таулар орналасқан»³. Бұл суреттеуден, артқы жағында «биік» Орал таулары тұрған, «тастақты және шоқалақ» Жалпы Сырт пен Оралдың алдыңғы жағына ұласатын Каспий маңайының жазықты далаларын оңай аңғаруға болады. Белгілі араб саяхатшысы және жазушысы Ибн-Фадланның қалдырған жазбалары қызықты болып табылады. Ол 921–922 жж. Халифтың елшісі ретінде Орал өзенін бойлай жүріп Еділдік Бұлғарияда болды⁴.

Екінші мыңжылдықтың басында араб елдері және Орал мен Еділ қос өзені халықтары арасындағы байланыс тұрақтанады. Шығыс географтарының бұл алыс өлке туралы мәліметтері жақсы деңгейде болды. 1154 ж. араб географы әл-Идриси Руза өзенін суреттеп, асылы Жайықпен теңестірді, бірақ Руза туралы басқа пікірлер де бар. Ол бойынша Жайықпен Даранда өзені салыстырылады⁵.

Жайық өзенін ортағасырлық батыс еуропалық көпестер, миссионерлер, елшілер талай рет кесіп өткен және оны өздерінің күнделік жол жазбаларында белгілеп қойған. Ортағасырлық Сарайшық қаласы ауданына Жайық арқылы: басында Рим Папасы Иннокентий IV елшісі

²Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Киргизский край. Т. XVIII. Спб., 1903. 175–222-б.

³Геродот. История. М., 1999. 89–94, 705-б.

⁴Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана и его путешествие на Волгу в 921–922 гг. Харьков, 1956. 9–37-б.

⁵Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. Ашхабад, 1969. 6-б.

Джовани Пано Карпини (1249 ж.), ал сәл кешірек француз королі Людовик IX елшісі Гильом де Рубрук (1253 ж.) өтті⁶.

Жайық арқылы Қырымнан және онан өрі шығысқа өтетін жол туралы Франческо Бальдучи Пегалотти «Сауда тәжірибесі» атты шығармасында жазады. Тан өзенінен Сарайшыққа баратын жолдың ерекшелігін, өтетін тауарлар және жергілікті тұрғындармен саудаласуға ыңғайлы ақшалар жөнінде де суреттей кетеді⁷.

1333 ж. өзенді марокколық белгілі араб саяхатшысы, ел кезуші көпесі Ибн-Баттута кесіп өткен⁸.

Бірақ Орал аймағы туралы жалпы мәліметтер мардымсыз. Оңтүстік Орал далаларын және Орал маңайын қарқынды тарихи зерттеу тек XVI ғ. соңында басталды.

Далалы Орал маңайы ескерткіштерінің зерттелу тарихы. Батыс Қазақстанның ертедегі және ортағасырлық тарихы, жазбаша деректердің жеткіліксіздігі нәтижесінде, бүгінгі күні негізінен археологияның мәліметтеріне сүйене алады.

Орал облысы ескерткіштері туралы ең ерте мәліметтер П.И. Рычковтың 1762 ж. жарияланған «Орынбор губерниясының топографиясы» шығармасында жарық көрген болатын⁹. П.И. Рычковтың еңбегі шыққаннан соң сегіз жылдан кейін Кіші және Орта жүздің жерлеріндегі ескерткіштер жөнінде Ресей (патшалық) Ғылым академиясының академигі П.С. Палластың еңбектерінде ұшырасады¹⁰. Өлкенің заттық мәдениет ескерткіштері жөніндегі келесі мәлімдемелер XIX ғ. пайда болады. «Ішкі қырғыз ордасы», яғни Бөкейлік басқармасының Орынбор кадет корпусын аяқтағаннан кейін, Салық Бабажанов өз зерттеулерін бастайды¹¹.

XIX ғ. 80-ші жж. соңында Орынборда Ғалымдық архивтік комиссияның негізі қаланып, ол 1917 жылға дейін бүгінгі Батыс Қазақстан аумақтарында өлкетанулық жұмыстардың бәріне басшылық еткен болатын.

1889 ж. этнограф А. Харузин ортағасырлық 22 обаны қазуды ұйымдастырып, қазба жұмыстарын жүргізген-тін, ал ерекше тапсырмалардың шенеунігі И.А. Кастанье XIX ғ. соңына таман өлкенің ескерткіштері туралы мәлімдемелер жинауды бастап, 1910 ж. «Орынбор өлкесі мен қырғыз даласының көне ескерткіштері» атты ескерткіштердің тізімін дайындады¹².

Кеңес өкіметінің бірінші онжылдықтарында Орал маңайын археологиялық зерттеу эпизодтық сипатта болды. Бұл жұмыстар XX ғ. 20-шы жж. орта кезінде, 50-ші жж. бас кезінде жүргізілді. Әдебиетте далалық ғылыми зерттеулердің жарияланымдары көріне бастады.

⁶Путешествие в Восточные страны Пано Карпини и Гильома Рубрука. Алматы, 1993. 61-б.

⁷Бадян В.В., Чиперис А.М. Торговля Каффы в XIII-XV вв. Феодальная Таврика. Киев, 1974. 183-184-б.

⁸Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по Передней Азии. М., 1988. 57-70-б.

⁹Рычков Н.П. Древние записи путешествия Н. Рычкова на киргиз-кайсацкие степи в 1771 г. Спб., 1772. 82-83-б.

¹⁰Паллас П.С. Физические путешествия по разным местам Российского государства. Книга 2, ч. II. Спб., 1786. 216-б.

¹¹Бабаджанов С. Этнографический сборник. Вып. IV. Спб., 1864. Т. IV. 8-11-б.

¹²Харузин А.Н. Киргизы Букеевской Орды (Антрополого-этнографический очерк). Вып. 1, ч. 1// Известия общества любителей естествознания антропологии и этнографии при Московском уни-

Дәл осылай, 1925–1927 жж. «Қазақстан зерттеу қоғамы» Саратов университеті жанындағы Оңтүстік Волга облыстық өлкетану институты және Саратов облыстық мұражайы мен бірге, профессор П.С. Рыковтың басшылығымен археологиялық экспедицияны ұйымдастырды.

Оны зерттеудің негізгі түйіндерінің бірі – Еділ мен Орал қос өзені аралығы – қолданыстағы, сонымен қатар савроматтық-сарматтық мәдениет (б.з.д. VII – б.з. IV ғғ.) ескерткіштерінің орналасқан ауданы. П.С. Рыковтың есебі бойынша ең бертінгі ескерткіштер кейінгі көшпелілерге қатысты болып, б.з. X–XV ғғ. жатады¹³.

Батыс Қазақстанның көне тарихын зерттеуде КСРО Ғылым академиясының кешенді экспедициясы және, сонымен қатар, одақтық және автономды республикаларды зерттеу бойынша Ерекше комиссия ұйымдастырған, М.П. Грязнов пен М.В. Комарова басшылық еткен қазақстандық экспедицияның антропологиялық отрядының атқарған жұмыстарының маңызы зор болды¹⁴.

40-шы жылдардың соңы мен 50-ші жылдардың басында Саратов мемлекеттік университеті мен облыстық өлкетану мұражайының археологиялық экспедициясы профессор И.В. Синицынның басшылығымен барлау және обаларды қазу жұмыстарын ұйымдастырған болатын. Үш маусымның ішінде (1948–1950 жж.) экспедиция қола, темір ғасыры және ортағасырлық болып табылатын 55 қабірі бар 28 обаны зерттеді¹⁵.

1953 ж. Орал–Көшім суармалы жүйесі құрылыстарының ізденіс жұмыстарының ұйымдастырылуы мен жобалануына байланысты Т.Н. Сенигованың басшылығымен, ҚазССР Ғ.А. Тарих, археология және этнография институтының археологиялық экспедициясы ұйымдастырылды¹⁶.

Экспедиция бұған дейін қазба жұмыстары өткен Көрпебай, Қараоба қорымдарындағы 16 обада қазба жұмыстарын жүргізді.

Сонда да, кең көлемді жұмыстардың жоқтығынан, облыстың үлкен бөлігі зерттелінбеген күйінде қалды.

верситете. Т. II. 1891. 19-б.; *Кастанье И.А.* Древности Киргизской степи и Оренбургского края// Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. 1910. Вып. 22.

¹³*Рыков П.С.* Археологические раскопки и разведки в Нижнем Поволжье и Уральском крае летом 1925 г.//Известия Краеведческого института по изучению Южно-Волжской области при Саратовском университете. Саратов. 1926. Т. 1. 134-б.

¹⁴*Грязнов М.П.* Погребения бронзовой эпохи в Западном Казахстане. Казаки. Антропологические очерки//Материалы особого комитета по исследованию союзных и автономных республик. Вып. 2. Л., 1927. 172–215-б.

¹⁵*Синицын И.В.* Археологические исследования в Западном Казахстане//Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т. 1. Археология. Алма-Ата, 1956. 87–139-б.; *Бал да сонда*. Археологические исследования в Нижнем Поволжье и Западном Казахстане//Краткие сообщения Института материальной культуры. Вып. 37. 1951. 97–105-б.

¹⁶*Сенигова Т.Н.* Отчет о работах Западно-Казахстанской археологической экспедиции 1953 г.//Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т. I. Археология. Алма-Ата, 1956. 140–156-б.

Орал облысының шығыс бөліктерінде қазба жұмыстарын Г.И. Багриковтың басшылығымен Орал педагогикалық институты экспедициясы 1966 ж. бастаған болатын. Нақ осы экспедицияға Лебедевқа обасынан сармат заманы мен ортағасырлық көшпенділердің бірегей материалдарын алудың сәті түсіп, оның жарияланымдары ғылымда кең талқылауға түскен болатын¹⁷.

Орал облысы аумақтарына археологиялық зерттеулердің сапалы жаңа кезеңі Орал педагогикалық институтында археологиялық экспедиция ұйымдастырылуымен 1968 ж. басталды. Оны Г.А. Кушаев басқарған болатын¹⁸.

Экспедицияның жұмыстары өткен ғасырдың 90-шы жж. басына дейін созылып, аймақтың ертедегі және ортағасырлық археологиясы мен тарихы бойынша көптеген материалдар берді. Оның нәтижелері 1993 ж. жарияланған «Этюды древней истории степного Приуралья» атты монографияда жан-жақты талданып, қорытылған болатын.

Алғысөзде «монография 22 жылдық зерттеулердің нәтижесінде жазылды, оның негізінде 300 обаның мол материалдары жатыр, ал зерттеулер «Орал облысы ескерткіштерінің тізімі» бағдарламасы аясында өткізілді» деп көрсетілген. Г.А. Кушаевтың жұмысы сөзсіз Батыс Қазақстан мәдениетінің қайнар көздерін зерттеумен шұғылданған өлкетанушылар мен археологтардың бірнеше буынының және автордың зерттеулерінің түйінін қорытқан еңбек болып табылады.

1976 ж. экспедиция құрамында С. Мошкова, Б.Ф. Железчиков, В.А. Кригер басқарған археологиялық отрядтар жұмыстар жүргізеді¹⁹.

Көне ескерткіштердің дәстүрлі зерттеулерімен қатар Б.Ф. Железчиков пен В.А. Кригер алғашқы рет Батыс Қазақстанда ортағасырлық обалардың кең зерттеуіне ден қойды. Бұл кезеңдерде Еуразия территориясында печенег, оғыз, қыпшақ мемлекеттері құрылып жатқан.

Б.Ф. Железчиков пен В.А. Кригердің және басқалардың зерттеулері «Курганы кыпчакского времени на Южном Урале» атты кітапта көрініс тапты²⁰. Онда XII–XIV ғғ. жерлеу ескерткіштері талданған, инвентарь жүйеленіп, жерлеу ырымдары қаралған; «қыпшақ мәдениетінің» үш дәуірі – моңғолға дейінгі, моңғол және мұсылмандық даму хронологиясы жүргізілді.

Аяғында, 90-шы жылдардың ортасынан бастап, бұл тақырып А.А. Бисембаевтың жұмыстарында даму алды. Оның мақалалары мен кандидаттық диссертациясы VIII–XVIII ғғ. хронологиялық диапазонында ортағасырлық дәуірдің жерлеу ескерткіштерін жүйеге келтіру мен жариялауға арналған болатын²¹. Бұл жұмысты Қазақстан археологиясында мың жылдан

¹⁷Багриков Г.И., Сенигова Т.Н. Открытие гробниц в Западном Казахстане//Известия Академии наук КазССР. Сер. обществ. 1968. №2. 71–89-б.

¹⁸Суюмшалиев Х.Ж. Воспоминания о друге//Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып. 1. Уральск, 2002. 6–7-б.

¹⁹Джубанов А.А. Воспоминания о коллеге, друге и соратнике//Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып. 1. Уральск, 2002. 8–11-б.

²⁰Иванов В.А., Кригер В.А. Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII–XIV вв.) М., 1988.

²¹Бисембаев А.А. Погребальный обряд кочевников средневековья Западного Казахстана (VIII–XVIII вв.). Автореферат кандидатской диссертации. Алматы, 2000.

аса уақытқа созылған ортағасырлық көшпелілердің заттық және рухани мәдениетінің дамуын қамтыған бірінші еңбек деп айтуға болады.

Батыс Қазақстандағы зерттеулердің нәтижесі, қазба жұмыстарының материалдары бірқатар сараптаушы зерттеулердің қатарына кіріп, ертедегі және ортағасырлық Еуразияның жалпы күрделі тарихи суретін жасауға өз үлесін қосты²².

Өкінішке орай, 1992 ж. Г.А. Кушаев дүние салғаннан кейін өлкенің ескерткіштерін зерттеу жалғаспай, үзіліп қалды. Бұған бірнеше себеп әсер етті, және ең негізгісі облыста маман-археологтардың қалмауы еді. Г.А. Кушаевпен басында бірге, ал содан соң дербес жұмыс істеген зерттеушілер Б.Ф. Железчиков пен В.А. Кригер Орал қаласынан көшіп кетті. Тек 2001 ж. облыс әкімдігі мен ҚР БҒМ Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты арасындағы келісім негізінде кең көлемді археологиялық зерттеулер қайтадан басталған болатын.

2001 ж. бірлескен Орал археологиялық экспедициясы ұйымдастырылып, ол белгіленген археологиялық зерттеулер бағдарламасы аясында төрт маусымдық жұмыстар атқарды. Басында ол өзіне Археология институты мен облыстық тарихи-өлкетану мұражайының күштерін қосты, ал одан кейін Археология институты 2002 ж. құрылған Батыс Қазақстан облыстық археология және тарих орталығымен бірлесе жұмыстар атқарды.

Экспедиция палеолиттен бастап орта ғасырларға дейінгі ескерткіштерді зерттеу және анықтаумен шұғылданды. Алғашқы рет жоғары палеолит, мезолит және неолит дәуірлерінің тұрақтары ашылып, арасында Шалқар көлі мен Үлкен Ешкі тауының ауданындағы тұрақтар ерекшеленеді.

Қола дәуірінің қоныстары Бауыржан-Аяқ, сармат пен савромат заманының Лебедев-ка, Тунгуш және Қырықоба обаларында, ортағасырлық көшпелілердің обаларында зерттеу жұмыстары жүргізілді. Орал қаласынан оңтүстікке қарай 10 км жерде ортағасырлық Жайық қаласы табылды. Қала мен қорымда Қазақстанның ортағасырлық тарихы және Жібек жолы бойынша мәліметтер беретін маңызды материалдар табылу үстінде. Сонымен бірге аймақтың тарих пен мәдениет ескерткіштері тізімі бойынша кең көлемді жинақтау жұмыстары жүргізіліп жатыр. Жаңа материалдар Батыс Қазақстанның археологиясына арналған монография мен жинақтарда жарық көрді²³.

²²Степная полоса азиатской части СССР в скифо-сарматское время//Археология СССР. М., 1992; Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время//Археология СССР. М., 1989; Степи Евразии в эпоху средневековья//Археология СССР. М., 1981. Древняя история Южного Зауралья. Т. 1. Челябинск, 2000.

²³Сдыков М.Н., Гуцалов С.Ю., Бисембаев А.А. Сокровища скифов Западного Казахстана. Уральск, 2003; Бисембаев А.А. Археологические памятники кочевников средневековья Западного Казахстана (VIII–XVIII вв.). Уральск, 2003; Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Уральск, 2002. Вып. 1; 2003. Вып. 2.

1-тарау

ҚАЛА МЕН ҚАЛА БАСПАНАЛАРЫНЫҢ ТОПОГРАФИЯСЫ

Жайық қаласы төменгі хвалынскілік жастағы теңіздік аккумулятивті жазықта орналасқан. Және де Шаған өзенінің ірі тармақтары нәтижесінде пайда болған жағалаудың жоғары жағында ірге тепкен. Атырапты аталған тармақ әбден шайып кетіп, ол жазықтың биіктеу тұсынан Орал өзенінің төменгі және жоғары ағыстарынан тегіс дерлік көрінеді. Онан әрі, Орал өзені арнасына жүйелі түрде орталық, ал содан соң жайылма арналары орналасады.

Қаланың аумағын оңтүстіктен және оңтүстік-шығыстан Орал өзенінің террасасы баурайы шектесе, ал басқа жағынан табиғи жыралар қоршай орналасқан. Қандай да бір жасанды қоршаулардың іздері аумақтан табылмады. Анық құрылыс іздері байқалатын ауданның көлемі шамамен 7 га (1-сур.). Қазір бұл, бөлек тұратын әртүрлі жоспар мен мөлшердегі адырлар биіктігі 0,3-тен 0,6 м-ге дейін. Қаладан батысқа қарай 2 км қашықтықта Свистун-гораның үстінде қалалық қорым орналасқан. Одан жобасы жағынан дөңгелек төмпешіктерге айналған мазар қалдықтары көрінеді. Биіктігі 2–3 м болып келетін бұл үйінділердің беткі қабатында күйдірілген кірпіш сынықтары мен бір кездері мазарларды көріктендіріп тұрған сырлы кірпіш қалдықтары ұшырасады.

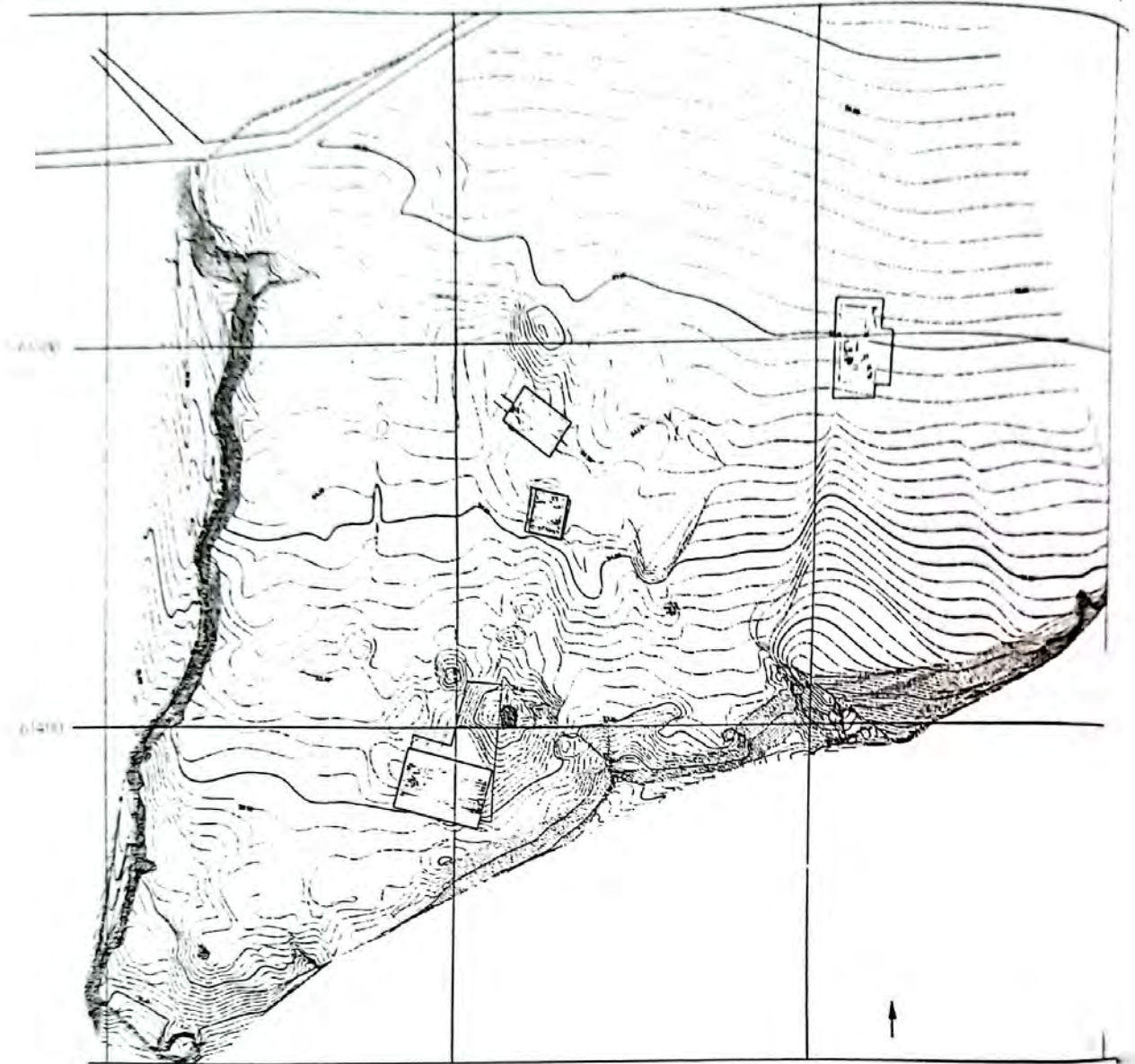
1.1. Кіші тұрғын-жай

Қазба жұмыстары барысында шартты түрде «кіші» аталған тұрғын-жай аршылды (2-сур.). Кіші тұратын бөлімі 6 бөлмеден түзіледі, қаланған шикі кірпіш мөлшерлері келесідей болып келеді: 25x28x8 см, 35x38x7 см, 20x22x6 см, 28x25x8 см, 26x20x6 см, 38x24x7–8 см. Қабырғаларының іші де, сырты да сазды сылақпен сыланып тасталған. Қабырғаларының қалыңдығы 70 см. Қоныс-жай екі симметриялық тұрғын бөліктерінен тұрады. Біріншісін № 3, 2, 1 (1-фото) бөлмелер, екіншісін № 6, 5, 4 (2-фото) бөлмелер құрайды.

№3 бөлменің мөлшері 3,20x2,40 м, ол шаруашылық міндеттегі кіреберіс болған. Бөлменің солтүстік-батыстағы бұрышынан шикі кірпіштен қаланған «Г» әрпі тәріздес сыпа анықталған болатын (3-фото). Бөлмені тазалау кезінде керамика мен металл фрагменттері, темірден жасалған бұйымдар сынықтары табылды.

Бөлменің оңтүстік-шығыс бұрышында шикі кірпіштен қаланған шұңқыр орналасқан. Бұл «ташнау» – санитарлық-гигиеналық құрылыс лас суды ағызуға арналған. Батыс қабырғадан шығарылған есік арқылы орталық тұрғын бөлмелеріне қатынасқан (№2). Оның мөлшері 3,20x3,70 м.

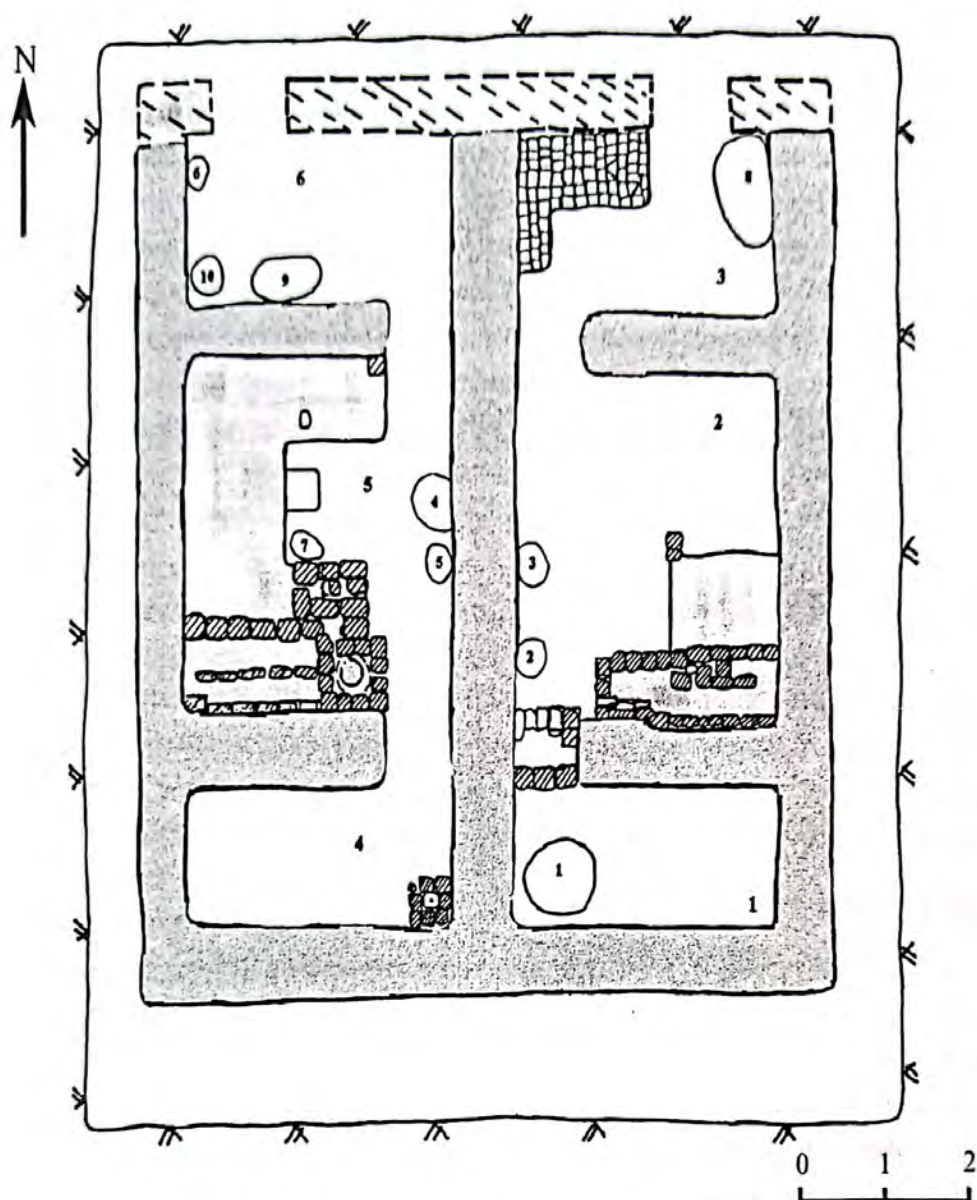
Үйдің үлкен бөлігін оңтүстік, шығыс және солтүстік қабырғаларды бойлай орналасқан «П» бейнелі сыпа иеленіп жатыр. Сыпаның оңтүстік кесіндісінде кандар – ерекше жы-

1-сурет. Қала мен зираттың жалпы жобасы

лыту жүйесі құрылғысы орналасып, оның негізгі элементін горизонтальды түтін және ыстық өткізгіш каналдар құрайды. Сыпаның шетінде от жағатын камера орналасып, одан оңтүстік қабырғаны бойлай шикі кірпіштен тұрғызылған екі каналды мұржа жіберілген. Мұржа каналдары шикі кірпіштермен жабылып, үсті сыланып тасталған. Бүкіл құрылымды екіге бөліп тұрған пештің батыс жағында, бірінің қасында бірі, екі шаруашылық шұңқыры орналасқан (2-сур.).

Тұрғын бөліктерін бөліп тұрған, батыс қабырғаны бойлай орналасқан қуыс арқылы №1 бөлмеге өткен (1,60x3,20 м). Қуыстың табалдырығы болған. Бұл бөлме қоймалық қызмет атқарған. Оның оңтүстіктік-батыс бұрышында шаруашылық шұңқыр орналасқан (1-сур., 4-фото). Екінші тұрғын бөлік №6, 5, 4 бөлмелерден тұрады.

2-сурет. «Кіші қоныс-жайдың» жобасы

№6 бөлме мөлшері 3,15x2,40 м, бүкіл құрылыстың солтүстік-батыс бұрышында орналасқан. №3 бөлме де шаруашылық сипаттағы кіреберіс болған. Бөлменің оңтүстік-батыс бұрышында үш шаруашылық шұңқыры болған. №6 және 5-бөлмелерді қосатын қуыстың табалдырықшалары шикі кірпіштен қаланған.

№5 бөлменің мөлшері 3,70x3,20 м, екінші бөліктің орталық тұрғын бөлмесі болған. Бөлменің бүкіл батыс бөлігін бойлай, яғни батыс, онымен түйіскен оңтүстік және солтүстік қабырғаларды сыпа алып жатыр. Оңтүстік қабырғадағы сыпаның ауданы тандыр тәріздес от жағатыны бар каннан тұрады (5-фото). Қасында күйдірілген кірпіштен қаланған пеш орналасқан. Жанында еденде жиналып қалған күлді күреп тастайтын шұңқыр орналасқан.

Тұрғын бөлмелерден қуыс қоймалық бөлмеге алып келген (№4). Оның оңтүстік-шығыс бұрышында күйдірілген кірпіштен қаланған төртбұрышты алаңқай орын төпкен. Орталық бөлігінде жатқан кірпіште суды ағызып жіберу үшін өдейі жасалған төсік көрінеді.

«Кіші тұрғын-жайды» тазалау нәтижелерін келесідей сөйкестікпен түсіндіріп беруге болады. Тұрғын-жайдың бөліктері аралары қабырғамен бөлінген, жобасы жағынан бір-біріне ұқсас тұрғын кешенінен тұратын, бөлек тұрған құрылыс болып келеді. Үйге ауладан кіретін есіктері солтүстік қабырғада орналасқан. Үйге кірместен бұрын «кіреберіске» тап болған. №3 бөлмеде солтүстік-батыс бұрышта күйдіріліген кірпіш сынықтарынан қаланған сыпа бар. Онан әрі, есіктер арқылы орталық қабырғаны бойлай сыпамен жылытылатын тұрғын бөлмелерге өткен (№ 2, 5). Бөлменің анфиладаларын шаруашылық сипаттағы кішігірім бөлмелер тұйықтаған. Олар, сірә, қойма болған болуы керек.

Тұрғын-жай ішінде құрылыстары бар үлкен ауладан тұрған болуы керек деп жобалауға болады. Бірақ ауланың территориясы әзірге қазылған жоқ.

Қазба жұмыстары кезінде тұрғын-жайдан келесідей заттар: темір бұйымдар қалдықтары (олардың арасында құрыш тескіштің бір бөлігі немесе қашау); керамика сынықтары; шыңыртырланған тақташалар мен шыңыртырланған кірпіш фрагменттері; сақталып қалған тері бөліктері; әр түсті шынылардан жасалған моншақтар; дөңгелете жазылған және сегіз тармақты жұлдыз тәріздес өрнегі бар күміс сақина; сақина құю үшін өктен жасалған қалыптың астыңғы бөлігі; сондай-ақ жануарлардың сүйектері, балық қабыршақтары табылды.

1.2. Үлкен тұрғын-жай

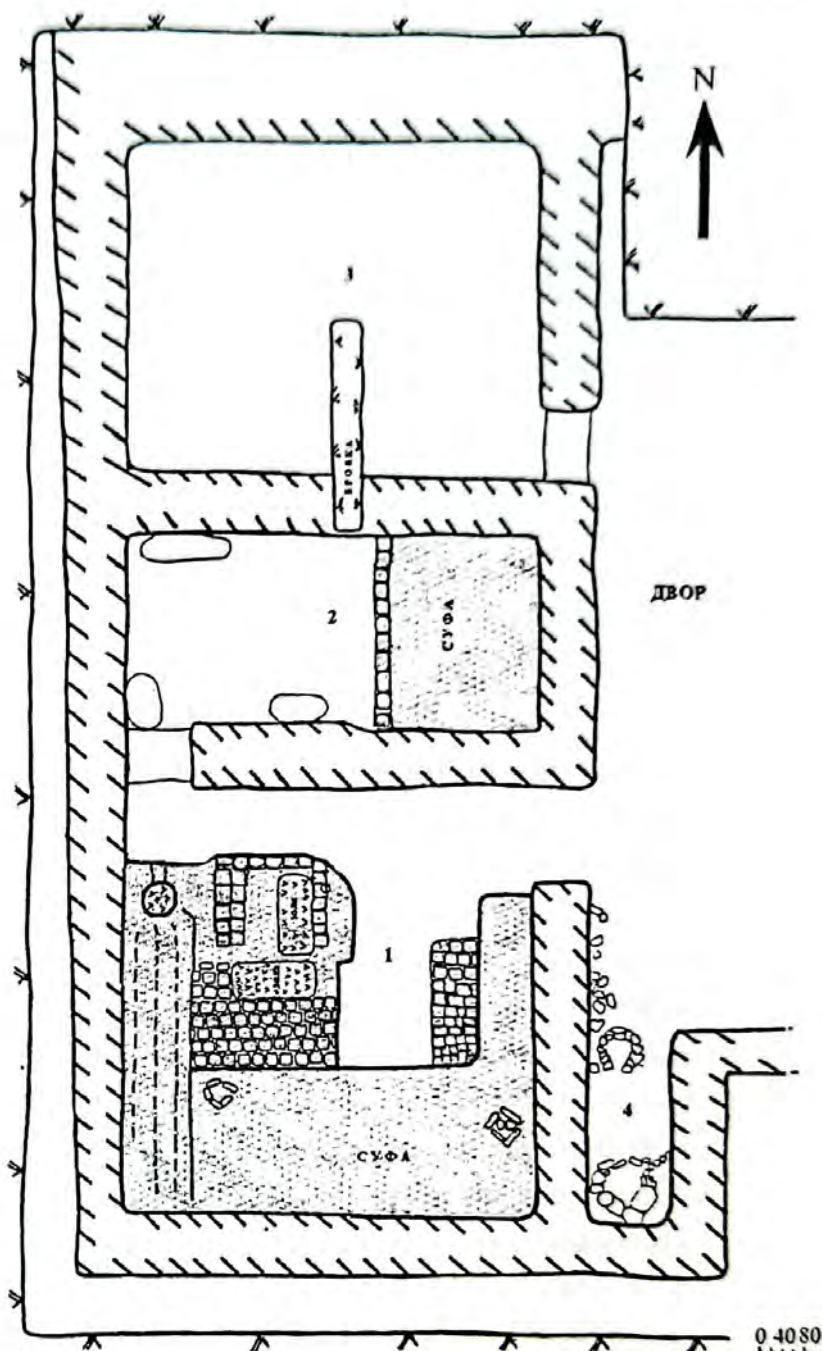
Тұрғын үй мен шаруашылық бөлмелер кешенінен және кең ауладан тұрады. Құрылыс қабырғалары шикі кірпіштен қаланған. Әзірге төрт бөлме ғана тазаланды (3-сур.). Орталық үй болып №1 бөлме табылады. Ені 1,4 м болып келетін есік ауладан енген (6, 7-фото). №1 бөлменің сыртқы қабырғасының қалыңдығы 0,8 м. Олар өлшемі 25x25x8 см болып келетін шикі кірпіштермен үш қатар болып тұрғызылған. Ішкі қабырғалары мөлшері 30x27x8 см болатын кірпіштен қаланған, қалыңдығы 0,7 м. Қабырғалары ішінен де, сыртынан да көп қабатты сылақпен сыланып тасталған. Қабырғалардың сақталған биіктігі 0,7–0,8 м.

Бөлменің үлкен бөлігін «П» бейнелі сыпа алып жатыр. Сыпаның жартысын, бөлменің батыс қабырғаларын бойлай кандар иеленген. Сыпаның солтүстік аяғында орналасқан ошақ тандыр қызметін атқарған. Оның бүйірінде от жағатын қуыс жасалған. Жанында, шығысқа қарай, шикі кірпіштен жасалған көлемді платформа бар. Ішінен күйінді мен күлдің жұқа қабаты анықталды. Үстінде көлемі 26x26x6 см күйдірілген төртбұрышты кірпіштердің бір қабаты тазаланды. Бұл «П» әрпі тәріздес қалау ашық жағымен күйдірілген төртбұрышты кірпіштен төселген еден бөлігіне қаратылған. Платформаның алдындағы көлемі 0,5x1,2 м болатын тікбұрышты бөлігі күлмен толтырылған. Сірә, бұл қатты қираған пештің қалдығы болса керек. Оның ошағының алдында күл күреліп тасталған еден бөлігі табылды. Күйдірілген кірпіштен төселген еден сыпаның шығыс бөліктерінен де аңғарылды. Сыпаның солтүстік бөлігінде екі жерде ені 2,7 м болатын күйдірілген кірпіш қаландылары аршылды.

Бұл кірпіштер көлемі 35x35 см, қоршау тәріздес және «қырынан» қойылған, ішінде күл мен көмірдің іздері сақталған (8-фото). Бұл «сандал» тәріздес түрлі уақыттардағы жылыту жүйелері болуы әбден мүмкін. №1 бөлменің шығыс қабырғасының артында кішігірім тар бөлме жасалған (№4). Онда екі кезеңнің ошағының күйдірілген кірпіштері үйіліп жатты. Бұл бөлме, сірә, жаздық асхана қызметін атқарса керек (9-фото).

№1 бөлменің солтүстік қабырғасында №2 бөлмеге өтетін есік орналасқан. Оның, сірә, тұрғын және шаруашылық маңызы болған. Оның шығыс бөлігін ені 2,4 м болатын сыпалып жатыр. Еденнің батыс бөлігінен үш шаруашылық шұңқыры аршылды.

Одан солтүстікке қарай аулаға бөлек есігі шығатын №3 бөлме орналасқан. Қазба жұмыстарының шептерінің сыртында бұл тұрғын-жайдың күрделі құрылымдарының бір бөлігі мен ауланың үлкен жартысы қалып қойды. «Үлкен тұрғын-жайдың» ауласының территориясынан табылған штампталған керамика фрагменттері мен қаптауға арналған шыңыртырлы кірпіштер байланысты болып келеді.

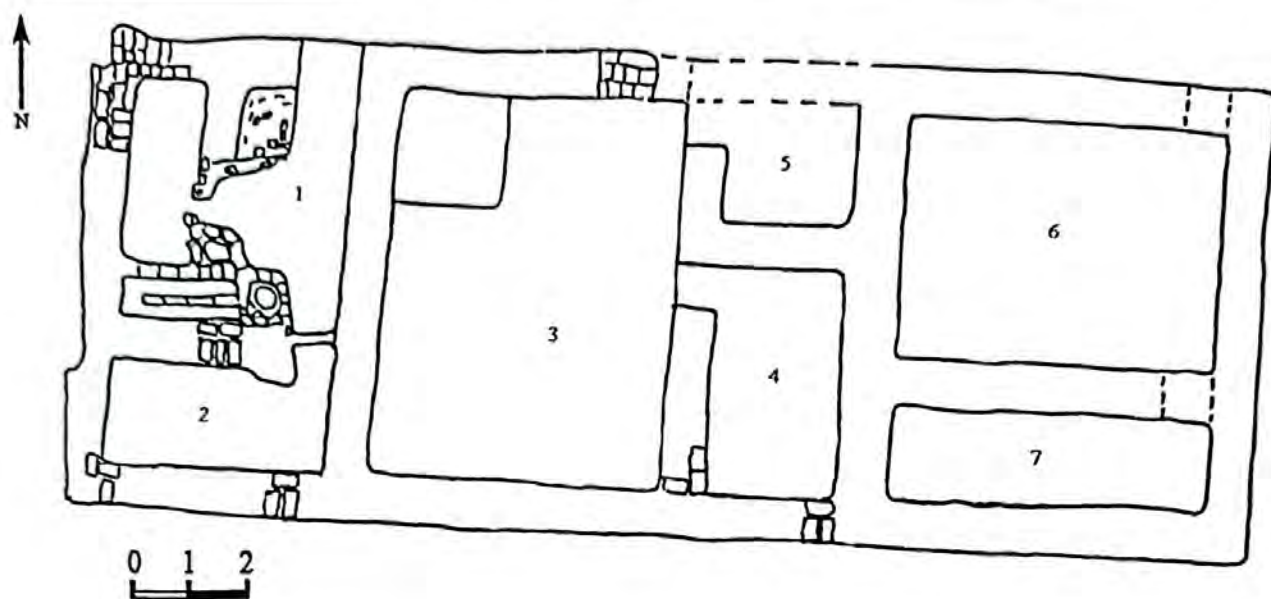

3-сурет. «Үлкен қоныс-жайдың» жобасы

1.3. IV қазбадағы қоныс-жайлар

Қаланың шығыс бөлігінде №3 тұрғын-жайдың жарым-жартысы аршылды (4-сур.). Қазбаның оңтүстік-батыс бөлігінде (№2 бөлме) жақсы сақталған, өсімдік оюлы мыс монета табылды (10-фото).

№4 бөлме қазбаның оңтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан. Ол ені 1 м болатын қуыс арқылы, тұрғын-жай территориясында ауданы ең үлкен болып келетін №3 бөлмемен жалғасады. Қабырғаны тұрғызу барысында екі көлемді кірпіш пайдаланылған: төртбұрышты –

4-сурет. IV қазбадағы №3 қоныс-жайдың жобасы

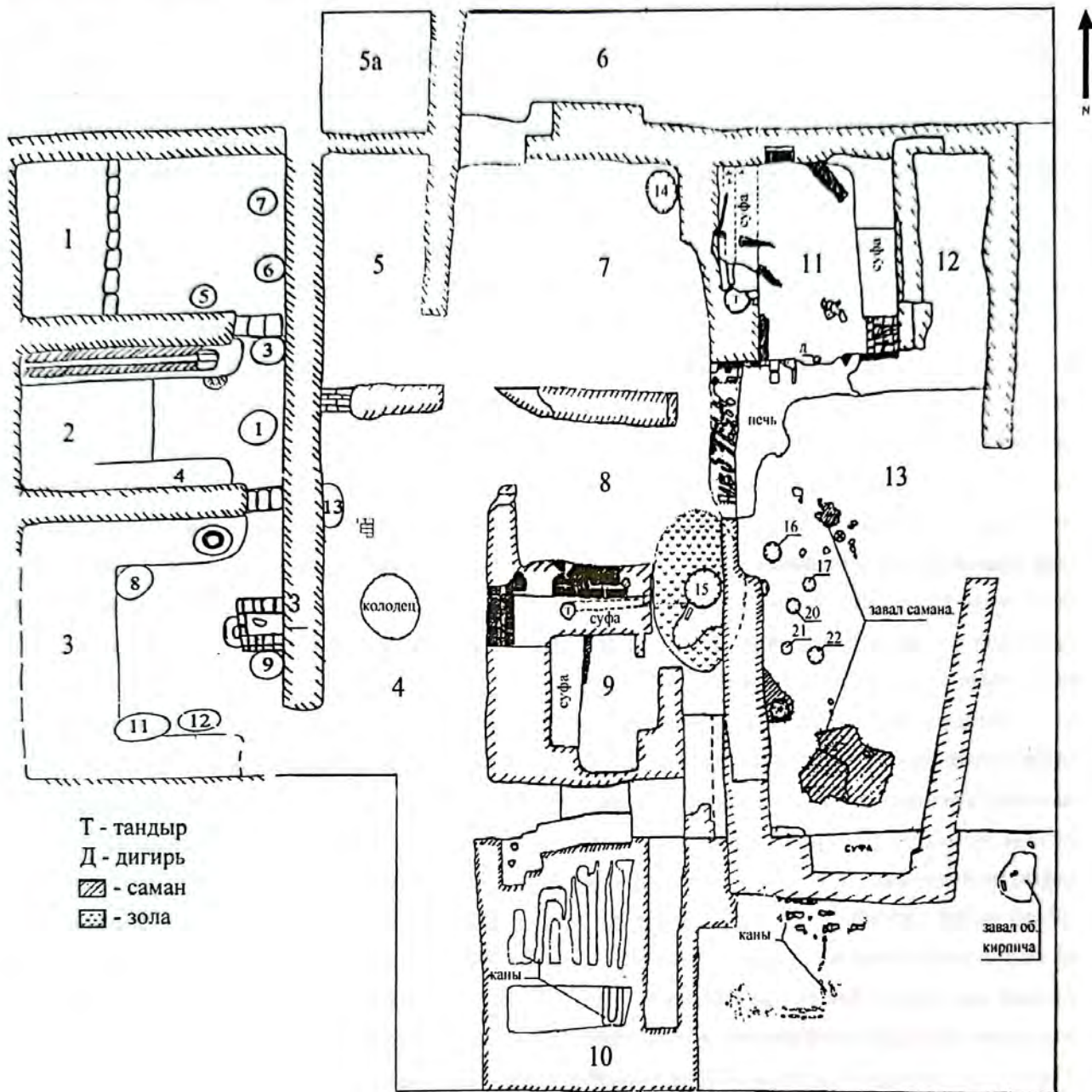
25x25x7 см және тікбұрышты – 25x45x7 см. Қалау кезінде бұл екі кірпіш түрлерін кезекпен пайдаланған. Яғни бірінші қатар біреуімен қаланса, екінші қатар екіншісімен қаланған. Қабырғалар ішінен де, сыртынан да сазды сылақпен сыланып тасталған. Едендер де сыланған.

Қазбаның солтүстік-батыс және батыс бөліктеріндегі бөлмелерден тандыр мен пештің қалдықтары табылды (№1 бөлме). Оның үстіне, тандырдан екі қатар канал тәріздес мұржа кетеді. Мұржа арқылы сыпа жылытылған. Тандырдың алдынан, еденнің деңгейінде ұзындығы 17 см болатын қатты бүлінген, сабы сынған темір пышақ табылды. Сыпаның алдында, тек келесі жағында пеш орналасқан. №1 бөлмеден №2 бөлмеге өтетін дәлізде шикі кірпіштен қаланған табалдырықшалар бар (екі қатар болып қаланған). №2 бөлмеде үш шаруашылық шұңқыры болған, күйдірілген керамика фрагменттері мен сүйек үйінділеріне қарағанда бұл бөлме шаруашылық маңызда болса керек. Осы жерден бір жағында шауып келе жатқан ат бейнеленген, келесі жағында арабша жазулары бар екінші бір мыс монета табылды. №1 мен №2 бөлмелердің тұйықталып, басқа бөлмелермен қатыспағанын атай кеткеніміз жөн, бұл, сірә, көршілес тұрғын-жайдың бір бөлігі болса керек.

Қазбаның оңтүстік-шығыс бұрышынан шаңыртырланған тостағанның фрагменттері табылды. Жасыл фонда мөлдір шаңыртырлы өсімдік түрінегі өрнек қара бояумен, ал көк фонда мөлдір шаңыртырлы араб әріптері түріндегі өрнек ақ және қоңыр бояулармен түсірілген. Сонымен қатар, ішкі жағында алтынмен жазылған және сыртқы жағында жиегін айналдыра жазған арабша мәтіні бар люстралы ыдыс деп аталатын түрінің екі фрагменті табылды.

№5 және №6 бөлмелер аршылды. Бұл екі бөлменің арасын жалғастырып тұрған дәліздің кейін арасында шикі кірпіш кесектері бар сазды лаймен бітеліп тасталғаны анықталды.

Қазбаның солтүстік-солтүстік-шығыс жақтарына қарай ұлғаюы осы жердегі көлемді төбенің астында жатқан құрылыстың қалдықтарын анықтауға мүмкіндік берді. Бұл, биіктігі 1,5–1,7 м

5-сурет. IV қазбадағы №4 қоныс-жайдың жобасы

және ауданы 20x25 м болып келетін төбе – қаланың топографиясындағы ең көз тартар жерлердің бірі. Бұл бір кездердегі болған №4 тұрғын-жайдың құрылыс конструкциясының жақсы сақталып қалуына әсер етті. Төбенің ортасынан бертінгі кезде біреулер жеркепе қазған. Одан тереңдігі 1,6 м-ге жететін, жайылып кеткен ойық қалып қойған. Шамалағанымыздай, бұл жеркепенің шұңқыры құрылыстың орталық бөлігіндегі конструкцияларды іргесіне дейін бүлдірген.

Тұрғын-жайдың бөлмелерінің қабырғалары біркелкі түрде дүниенің төрт бұрышына қаратылған (5-сур.). Тұрғын үй кешенінің батыс бөлігін өзара есік ойықтары арқылы жал-

ғасқан, негізгі ұзын қабырғаның бойымен анфалидалы түрде орналасқан үш бөлме (№1-3) құрайды (11-фото). Ұзын қабырға бұл үш бөлмені бірлескен бөлек блокқа біріктіреді. Ол бүкіл құрылыстың бойымен солтүстіктен оңтүстікке қарай өтеді. Қалыңдығы 0,8 м, сақталған биіктігі 1,2 м (12-фото). Қабырға мөлшері 43-42x23-25x10 см және 23-24x23-24x6 см болатын сарғыш түсті тікбұрышты шикі кірпіштен қаланған. Екі жағынан да қалыңдығы 1-2 см сазды сылақпен сыланған.

№1 бөлме блоктың солтүстік-батыс бұрышында орналасқан (5-сур.). Көлемі 6x4 м. Бөлменің кіре берістің сол жағы, батыс жартысын биіктігі 0,45 м сыпа алып жатыр. Сыпаның ені 2,4 м. Оның жиегі бірқатар етіп тікбұрышты шикі кірпішпен қаланған. Егер бөлменің оңтүстік және шығыс қабырғалары жақсы сақталып, биіктігі 0,5-1 м-ге жетсе, ал сыртқы солтүстік және батыс қабырғалары төбенің баурайында болғандықтан нашар сақталған. Бөлмеде диаметрі 0,6-0,8 м болатын аса терең емес үш шаруашылық шұңқыры аршылды. Шұңқырдың ішінен шикі кіріпіш кесектері, ірі және ұсақ малдың сүйектерінің қалдықтары табылды.

Ені 1,15 м есік ойықтары арқылы №1 бөлме №2 бөлмемен жалғасып жатыр (13-фото). Есік қуысы күрделі шығыс қабырғаның бойында орналасқан, табалдырыққа үш шикі кірпіш қойылған. №2 бөлменің көлемі 6x3,7 м. Оны тазалау кезінде, басқа жерлердегі сияқты, екі тұрғызылу кезеңі бары анықталды. Екінші құрылыс кезеңі кейбір бөлмелердің қайтадан жобалануымен сипатталады (14-фото).

Алғашында бөлменің шығыс қабырғасын бойлай екі каналды кандар орнатылған. Оның ошағы ретінде шығыс бөлігіндегі тандыр қызмет еткен. Канның ені 80 см (15-фото). Тандырдың қабырғаларының сынықтары бөлменің шығыс қабырғасы жағындағы 1-ші шұңқырдың ішінен табылды. Оңтүстік қабырғаны бойлай аса терең емес (60 см), тарлау (55-60 см), шетінде жиегі бар қамба жасалған (16-фото). Екінші кезеңде ол көміліп тасталып, үстінен ені 60 см сыпа тұрғызылған. Ал кан мен тандыр, сірә, қиратылған болуы керек, оның орнына кішігірім пеш түріндегі ошақ орналасқан. Оның алдыңғы жағынан, еденнен іші күлмен толтырылып тасталған, ені 60 см болатын кішігірім сопақ шұңқыр аршылды. Екінші кезеңде №2 бөлменің кіре беріс сол жағын, яғни бүкіл батыс қабырғасын ені үш метрге жуық, «П» бейнелі сыпа алып жатыр. №2 бөлменің еденінде тағы да екі шаруашылық шұңқыры табылды (№1, 3). Ол топырақ аралас мал сүйектері, керамика сынықтарымен толтырылған (17-фото).

Ені 0,9 м есік қуысы арқылы №2 бөлме №3 бөлмемен жалғасып жатыр. Есіктің табалдырығы сары шикі кірпішпен қаланған. Бұл кірпіш қаландыларында ағаш кесіндісі сірә, есіктің босағасынікі болуы керек, тазартылды (18-фото).

№3 бөлменің көлемі 6x6,3 м. Мұнда да №1 бөлмедегі сияқты шығыс және солтүстік қабырғалары жақсы сақталған, сыртқы батыс және оңтүстік қабырғалары төбенің шетінде болғандықтан нашар сақталып, түгелімен шайылып кеткен (19-фото).

№3 бөлменің солтүстік қабырғасын бойлай, №2 бөлмедегі сияқты ені 1,1 м кан орналасқан. Сыпаның кан орналасқан шығыс жақ аяғында жақсы сақталған тандыр аршылды (5-сур., 20-фото). Тандырдың ернеуі 35 см, табанының диаметрі 60-65 см, биіктігі 65 см. Тандырдың қыш қабырғасының ішкі жағында қиғаш тор сызылған. Тандыр канға ошақ ретінде

пайдаланылмаған. Өйткені оның қабырғасында жылу өткізгіш тесік байқалмайды. Канға арналған ошақтың орнына екінші кезеңде тандыр тұрғызылып, бұл кезеңде кан үйдің құрылысынан шығып қалса керек.

Бөлменің батыс бөлігін биіктігі 40–45 см, ені 2,4 м жалпақ сыпа алып жатыр. Оңтүстік қабырғасын бойлай ені 1 м-ге жуық тағы бір сыпа тұрғызылған. Бүкіл бөлмелердегі сыпаның жиектері тұтас және кесек шикі кірпіштермен қаланып, ортасы (күйдірілген кірпіш пен шикі кірпіш сынықтары, сирек те болса сүйектер мен керамика фрагменттері) құрылыс қалдықтарымен толтырылған (21-фото).

№3 бөлменің шығыс қабырғасының ортасынан шикі кірпіштен қаланған көлемді бағана (тумба) табылды. Оның мөлшерлері 1,4x1 м. Оған күмбез түріндегі жабындысы бар пеш орнатылған (22-фото). Камераның ені 0,5 м, тереңдігі 1 м. Камераның еденінің ортасынан күл мен көмірі бар кішкентай ойық тазаланды (20x15 см). Пештің қас бетіндегі еденде күлмен толтырылған, көлемі 50x75 см аса терең емес шұңқыр орналасқан (5-сур.).

№3 бөлменің еденінен төрт шаруашылық шұңқырлары аршылды (№8, 9, 11, 12). Оның іштерінен үй жануарларының сүйектері, керамика фрагменттері, ал №8, 9 шұңқырлардан шіріген тарының дәндері шықты.

№3 бөлменің есігі барлық бөлмелерге бірдей күрделі шығыс қабырғадан табылды. Есік қуысының ені 1,5 м. Есік, көлемі 5x9 м болатын №4 бөлмеге алып келеді. Бұл бөлмеде салыстырмалы түрде шығыс, батыс және солтүстік қабырғалар жақсы сақталған (биіктігі 0,7–1,1 м), оңтүстік қабырғаның ізі анықталмады (5-сур.). Сірә, бұл жағында қабырға төбенің ең шетінде орналасып, түгелімен шайылып кетсе керек. Сонымен қатар, шамасы, бұл жағында шикі кірпішті күрделі қабырға болмаған.

№4 бөлмеден тұрғын үйдің ізі байқалмайды. Мұнда сыпа, кан, ошақтар болмаған (23-фото). Батыс күрделі қабырға тұрғын үйлік №1–3 бөлмелердің шығыс қабырғасы болып табылады. Солтүстік қабырғада №4 пен 5-бөлмелерді жалғастыратын, ені 0,75 м есік қуысы орналасқан. Бұл есік қуысы, сірә, екінші құрылыс кезеңінде шикі кірпіштер және тас сынықтарымен бітеліп тасталған болуы керек (24-фото). №4 бөлменің батыс қабырғасынан шаруашылық шұңқыры анықталды (№13). Бөлменің солтүстік-шығыс бұрышы жеркепені қазу барысында бүлінген. Бұл бұрышты құрайтын солтүстік және шығыс қабырғалар сақталып қалған бөліктерінде жақсы аңғарылады. Олар тік бұрышты және төртбұрышты шикі кірпіштен тұрғызылып, сазды сылақпен сыланған және сақталған, биіктігі 0,5–1,0 м.

№4 бөлмеден кейін орналасқан және онымен байланысып жатқан №5 бөлменің көлемі 2,8x5,5 м (5-сур., 25-фото)¹. Бөлменің қабырғалары қара сазды лаймен біріктірілген шикі кірпіштен тұрғызылған. Қабырғаның сақталған биіктігі 70 см. Оның оңтүстік-шығыс бұрышы, келіп қосылатын оңтүстік және шығыс қабырғалар сияқты, жеркепенің себебінен қираған. Жеркепе, сонымен қатар №7 және 8 бөлмелерді де жарым-жартылай қиратып өткен.

¹2003 ж. далалық маусымда бес бөлме тазаланып, төрт бөлменің жобалауы белгіленді. 2004 ж. далалық маусымда 2003 ж. қазбаның бөлмелеріне жаңадан нөмірлер берілді. Сондықтан 2003 ж. есептің жобасында №6 деп берілген бөлме №5 бөлме деп белгіленді (жобаны қараңыз).

Кешенге солтүстік бөлігінен келіп қосылатын №5а, 6-бөлмелердің атқарушылық қызметі әзірге белгісіз. Сірә, табылған керамика сынықтары, мал сүйектеріне қарағанда шаруашылық маңыздағы бөлмелер болса керек.

Өзінің жобасы жағынан төртбұрышты болып келетін №7 бөлменің солтүстік қабырғасының көлемі 5,5 м, шығыс қабырғасы 5,25 м, оңтүстік қабырғасы 6,3 м, батыс қабырғасы 5 м. Қабырғаның сақталған биіктігі 0,5–0,9 м, қалыңдығы 80 см (26-фото). Бөлменің едені сазды лаймен сыланған. Бөлмеден табылған керамикалар штамповты керамика фрагменттеріне жатады. Еденнің деңгейінде сынған қызыл топырақты керамикалар (түбі, ернеуі, құлағы) мен шыңыртырлы керамика фрагменттерінің бір шоғыры табылды. Бөлмеде солтүстік-шығыс бұрышында орналасқан, диаметрі 2 м, тереңдігі 0,7 м болатын шаруашылық шұңқыры болмаса, басқа ешқандай интерьер байқалмайды (27-фото). Шұңқырдың ішінен керамика сынықтары мен жануарлардың сүйектері шықты. Бөлме, сірә, шаруашылық сипатта болса керек. Бөлменің оңтүстік қабырғасында орналасқан, ені 0,7 м есік оны №8 бөлмемен жалғастырып жатыр.

№8 бөлменің көлемі 5,2x3,1 м. Қабырғасы шикі кірпіштен тұрғызылған. Оның көлемі 25x25x5 см, сонымен қатар көлемі 40x25x5 см кірпіштер де пайдаланылған. Қабырғаның сақталған бөлігінің биіктігі 1,1 м, қалыңдығы 0,7 м. Бөлменің оңтүстік-шығыс бұрышынан күлдің дағы анықталды.

Сыртқы жағынан шығыс қабырғаға екінші құрылыс кезеңіне жататын №13 бөлменің пеші келіп кірігеді.

Алғашқы кезде, №9 бөлмемен жалғастыратын дәліз №8 бөлменің оңтүстік-батыс бұрышында болған (28-фото). №9 бөлменің интерьері батыс және солтүстік қабырғалары бойымен созыла орналасқан «Г» бейнелі сыпа түрінде келеді (29-фото). №9 бөлменің көлемі 3,9x3,8 м. Қабырғасы шикі кірпіштен тұрғызылған. Сыпаның батыс бөлігінің шеті шикі кірпіштен бір қатарлық қалаумен шектелген. Сыпаның іші борпылдақ топырақ пен шикі кірпіш сынықтарына толы. Сыпаның солтүстік бөлігінде диаметрі 0,4 м, тереңдігі 0,7 м тандыр орналасқан (30-фото). Мұржа бөлменің солтүстік-шығыс бұрышы арқылы өткізілген. Бөлменің солтүстік-шығыс бұрышында ені 0,82 м есігі бар. Бұл да екінші құрылыс кезеңіне жататын болуы керек. Дәліз №8 бөлмемен қосылады. №8 бен 9-бөлмелердің арасында, шығыс қабырғаны бойлай шаруашылық шұңқыры орналасқан. Оның диаметрі 64 см. Іші қоқысқа толып қалған.

№10 бөлменің қабырғалары нашар сақталған. Оның есігі аула жағынан, бөлменің солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан. Бөлменің аумағын тұтас дерлік суфа алып жатыр. Оның шығыс және батыс қабырғаларда қатар орналасқан кандары ашық (5-сур., 31-фото). Жеті канал тазартылды, алғашқы екеуінің ұзындығы 2,45 м. Алғашқы екеуін есептемегенде, каналдардың өзара көлденең қосылмағаны назар аударарлық. Сірә, кан тұрғын-жайдың алғашқы кезеңінде сақталмаған тандыр немесе пеші бар екі каналдан тұрса керек. Қалған каналдар қайтадан жобалану кезінде кейінірек тұрғызылған. Канның дөңгелек ошақты, шикі кірпіштен тұрғызылған түрі үшінші каналда сақталып қалған.

Каналдардың ішінен керамика фрагменттері және жануарлар сүйектері табылды. Дәл осы жерден баланың бесігіне арналған «шүмек» табылды.

№11, 12, 13 бөлмелер кешенге екінші құрылыс кезеңінде жанастыра салынған (5-сур.). Орталығы болып №13 бөлме (32-фото), одан солтүстікке қарай аумағы жағынан кішігірім болып келетін №11 және 12-бөлмелер орналасқан.

№11 бөлменің көлемі 4,86 м (шығыс қабырғасы), 4 м (оңтүстік қабырғасы). Қабырғалары шикі кірпіштен тұрғызылған. Солтүстік қабырғаның сақталған сыртқы бөлігі кірпіштерді еңкейте «қабырға» қойып қаланған (33-фото). Бөлменің интерьері есіктің екі жағын ала, батыс және шығыс қабырғаларының бойымен созылып жатқан сыпадан тұрады². Батыс қабырғаның бойымен орналасқан сыпаның оңтүстік бөлігінде таңдыр орналасқан. Диаметрі 56–58 см. Таңдырдың шығыс жағында ошақ орнатылған. Ені 18–20 см, биіктігі 25 см (34-фото). Таңдырдың солтүстігінде жартылай қиратылған екі жылыту каналдары орын тепкен. Ені 20–30 см. Бөлменің шығыс қабырғасын алып жатқан сыпаның оңтүстік бөлігі күйдірілген кірпіштен тұрғызылған. Мүмкін, суфа алғашқы кезде «П» бейнелі түрде болған.

№12 бөлменің көлемі 2,0x4,5 м. Тұрғын-жай бөлмелерінің ішінде №13 бөлме аумағы жағынан аса бір үлкені болып табылады. Көлемі 9,47x4,75 м. Бөлменің қабырғалары шикі кірпіш сынықтары мен күйдірілген кірпіштерден қаланған. Оңтүстік қабырғаның іш жағында қаны бар сыпа орналасқан. Сыпаның оңтүстік-батыс бөлігіндегі қанның ошағы бар. Одан ені 10 см екі канал тарайды. Бөлменің солтүстік-батыс бұрышында екінші құрылыс кезеңіне жататын пеш орналасқан. Көлемі 3,2x2,36 м. Архитектурасы жағынан ол «орыс пешін» елестетеді. Қиыстыра қаланған күйдірілген және шикі кірпіштен тұрады. Көлемі 24x22x5 см. Пештің қабырғасының қалыңдығы 0,45 м-ге тең. Пештің аркалы күмбезі күйдірілген кірпіштен және сазбалшықтан сына түрінде қаланған (35-фото).

Бөлменің орталық бөлігінде, батыс қабырғаға жақын тұсынан төрт шаруашылық шұңқыры табылды. Бөлмеден келесідей заттар: керамика, моншақ фрагменттері, мыс монета, қола айнаның екі фрагменті, темір шеге және ине табылды.

Қалада тағы да басқа тұрғын-жайлардың қасында орналасқан дөңгелек және сопақша түрдегі бірнеше ойықтар белгіленді. Бұлар, сірә, су сақтайтын – хауыздар болса керек.

Хауыз №2 тұрғын-жайдың солтүстік-батысында орналасқан және қазіргі кезде ұзындығы 10 м, ені 8 м, сопақша түрдегі ойық болып келеді. Екі оңтүстік секторы зерттелінді (36-фото). Сектордың профилі суат келе-келе қою гумусті топырақпен толып қалғанын анықтауға мүмкіндік береді. Қазба жұмысы ашық құрлықтық қабатқа дейін жеткізілді. Суаттың ішінен жануарлар сүйектері, станокті керамика фрагменттері ұшырасты. Бұл сопақша ойықтың суат ретінде болғанына солтүстік-батыстағы сектордан табылған шығырдың екі ірі фрагменттері мен қазбаның шығыс секторынан шыққан шығырдың бірнеше фрагменттері дәлел бола алады. Олар 1 м тереңдіктен қою гумусті қабат пен ашық-сары түсті құрлық деңгейінен табылды. Тұрғын-жайдың қасында хауыз орналасқан деп толық сеніммен айтуға болады.

1.4. Кейбір ой қорытындылары

Жалпы, алынған мәліметтер мен бақылаулар қазірдің өзінде кейбір ойлар түюге мүмкіндік береді. №4 тұрғын-жай екі құрылыс кезеңін бастан кешті. Тұрғын-жайдың ал-

²Сыпалар мен жылу өткізу каналдарының құрылысы, аттың мәйітін төмен түсіріп жерлегендіктен, жартылай бұзылған. Сонымен қоса бұл жерде ағаш тақтайлар мен темір қалдықтары табылған.

ғашқы жобасы тұрғын үйлік құрылыстар түрінен тұрса керек. Археолог В.Л. Егоровтың пікірінше, алтынордалық құрылыс мәдениетінде «моңғолдық және ортаазиялық үй құрылыстарының қалыптары қосылып кеткен»³. Бұндай жобадағы тұрғын үйлер Жаңа Сарайда 1961 ж. қаланың оңтүстіктік-шығыс бөлігінің IV–V қазбаларында зерттелген⁴. Ол өзара кең айванмен қосылған екі тұрғын үй бөлмелерінен тұрады (біздің жағдайымызда – тұрғын үйлердің екі блогы). Бөлмелердің батыс блогы (№1–3) дәліз арқылы жалғасқан, анфиладаны елестетеді. Тұрғын-жайдың бұл бөлігіне есік айван арқылы шыққан (№4 бөлме). Ол арқылы кешеннің шығыс бөлігіне шыққан. Ол алғашқы кезде, батыс блокқа «симметриялы» түрде орналасып және №7–9 бөлмелерден тұрған. Мұндай жобалауды қаланың шығыс сыртында орналасқан Хан қаласындағы 1963 ж. ашылған II және VII қазбалардағы тұрғын-жайларға да келтіруге болады⁵. Водянский қаласындағы⁶ жақсы сақталып қалған «екіқабатты үйдің» қалдығын зерттегеннен кейін, мұндай құрылыстардың жобасы мен құрылымы түпкілікті анықталды, бірақ мұндай жобадағы үйлердің түп шығу тегі әзірге белгісіз болып қалып отыр. Айванға салыстырмалы түрде екі бөлменің симметриялы орналасу жобасының принципі тән және ортаазиялық халықтық архитектураның көне белгісі болып келеді. Этнограф А.К. Писарчик құрылысшылардың «...Ұсталардың айтуынша, бұл үйдің ең көне және баршалыққа қолайлы жобасы» – деген сөздерін жазып алған⁷.

Мұндай тұрғын үйлік кешен түрінің ерекшелігі екі тұрғын бөлмелердің бір-біріне симметриялы салыстырмалы орналасуында болып табылады. Мұндай ұсыныстар біз қазған тұрғын-жайға келетін болса, онда кешеннің алғашқы жобасы шамамен 17,5x20 м болады. Және де негізгі симметрияның түпкі осі №4 бөлме арқылы солтүстіктен оңтүстікке өтеді. №4 бөлменің оңтүстік айван жағы ашық болып келеді. Айван тұрғын-жайдың екі секциясын жалғастырып жатыр. Біріншісі (батыс) көршілес №1–3 бөлмелерден тұрады. Шығыс жағындағысы көршілес №7, 8, 9 бөлмелер анфиладасынан тұрады. Жобалануы жағынан бір-біріне ұқсас келеді. Бүкіл құрылысты өзара бір айванмен жалғасқан екі-үш тұрғын бөлмелерден және шаруашылық бөлмелерінен тұратын, «екіқабатты үй» деп сипаттауға болады (№5,5 және т.б.). Екінші құрылыс кезеңінің қайта құрулары бүкіл тұрғын-жай кешенінің алғашқы симметриялы жобасының өн бойына маңызды өзгертулер енгізді (№4 пен 6-бөлмелердің дәлізін бітеп тастау; №10–13 бөлмелерге жаңа құрылыстар қосу және т.б.).

Қазір зерттеліп отырған Жайық қаласы мен Нижний Поволжье тұрғын-жайлары жобаларының маңызды айырмашылықтары барын атай кеткен жөн. Егер Поволжьеде қос тұрғын секциялары моңғол типтес үйлер деп аталса (жобасы төртқырлы, іргетасындағы қабырғасы

³Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959–1965 гг.)//Поволжье в средние века. М., 1970. 187-б.

⁴Федоров-Давыдов Г.А. и др. Археологические исследования Царевского городища (Новый Сарай) в 1959–1966 гг.// Поволжье в средние века. М., 1970. 79–82-б., 4-ур.

⁵Сонда. 95-б.

⁶Мухамадиев А.Г. Раскопки двойного дома на Водянском городище в 1970 г.//Города Поволжья в средние века. М., 1974. 80-б.

⁷Писарчик А.К. Народная архитектура Самарканда. Душанбе, 1975. 24–25-б.

шаршы шикі кірпіштен, үйді бөлек бөлмелерге бөліп тұрған жеңіл қалқалар және т.б. бар), Жайық қаласының тұрғын-жайларында екіқабатты болып үйлердің дәстүрлі ортаазиялық көйпі айтылады. Олардың қабырғасы бүкіл биіктігі бойы шикі кірпіштен тұрғызылған. Міндеті жағынан түрлі үй бөлмелері кезекпен есік қуыстары арқылы жалғасқан (бойлық-біліктік жоспарлау). 2001 ж. №2 қазбадан аршылған «кіші тұрғын-жайдың» жобалануы осылай болып келеді⁸. Тұрғын-жай жобасы жағынан қабырғамен бөлінген симметриялы өкі тұрғын сөкцияларынан тұратын, бөлек тұрған құрылысты көрсетеді (2-сур.). Үйге ауладан кіретін бөлек есіктер солтүстік қабырғада орналасқан. Үйге кіреберісте шаруашылық маңыздағы «сенөкке» тап боласыз (№3 және 6-бөлмелер). Осы жерде қоқыс шұңқырлары қазылған. №3 бөлменің солтүстік-батыс бұрышында күйдірілген кірпіш сынықтарынан қаланған сыпа орналасқан. Одан өрі, орталық қабырға бойындағы есік арқылы кан мен сыпа орналасқан бөлмеге өткен (№2 және 5-бөлмелер). Бөлмелер анфиладасын кішігірім бөлмелер – қоймалық бөлмелер тұйықтаған. Осында екіқабатты үйдің жоспарының өзіндік вариантын көруге болады. Ал осы тәріздес екі бөлме ортақ қабырға мен алдыларындағы аулаға ортақ есікке ие.

Жоғарыда сипатталған 2002 ж. IV қазбаның №3 тұрғын-жайы басқаша жоспарланған (4-сур.). Мұнда екі бөлмелі үй (№1–2 және №6–7) көлемді айван мен қосалқы шаруашылық бөліктері арқылы қосылған (№3–5 бөлмелер)⁹.

IV қазбаның №4 тұрғын-жайының жобасы бұдан бұрын зерттелген екі тұрғын-жайдың түрлеріне тән келеді (5-сур.). Тұрғын-жайдың тұрғын бөліктері жабық айван мен қосалқы шаруашылық бөліктері (№4, 5, 5а, 6) арқылы қосылған екі-үш бөлмелік үйлерден тұрады (1–3 және 7, 8, 9-бөлмелер) (4-сур.). Тұрғын бөлмелер бойлық-біліктік жоспарлау принципі арқылы біріктірілсе, ал барлық тұрғын-жай тұтас алғанда – көлденең-біліктік принциппен біріктірілген.

Алтынордалық қала орталықтарының поволжьелік тұрғын-жайларына тән «моңғолдық түрін» В.Л. Егоров толық түрде сипаттаған¹⁰. Алтынордалық қалалардың тұрғын-жайларының ерекше түрі – «екіқабатты үй» жайлы А.Г. Мухамадиевтың еңбегінде толық жазылған¹¹. Ал Оңтүстік Қазақстанның кейінгі ортағасырлық баспаналарының кейпі туралы Отырар қаласының, Сыр өзенінің орта ағысындағы көне қала орталықтары¹² және ортағасырлық Түркістан қаласы¹³ қазбаларының нәтижелері толыққанды мәліметтер береді. Бұл

⁸Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ержигитова А.А. Исследования средневекового города в окрестностях г. Уральска... 161-б., 12-сур.

⁹Сонда. 166-б., 23-сур.

¹⁰Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959–1965 гг.) // Поволжье в средние века. М., 1970. 172–193-б.

¹¹Мухамадиев А.Г. Раскопки двойного дома на Водянском городище в 1970 г. // Города Поволжья в средние века. М., 1974. 80 б.

¹²Акишев К.М., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Жилище позднесредневекового Отрара XVI–XVIII вв. // Жилище народов Средней Азии и Казахстана. М., 1982. 121–136-б.; Ерзакович Л.Б. Жилище позднесредневекового Отрара // Тезисы докладов сессии, посвященной итогам полевых археологических исследований в СССР. Ташкент. 188–189-б.

¹³Смагулов Е.А., Григорьев Ф.П., Итенов А. Очерки истории и культуры средневекового Туркестана. Алматы, 1999. 166–175-б.

материалдар сол тарихи-мәдени өңірдің этнографиялық мәліметтерімен толықтырылып және үндес келеді¹⁴.

Бұл материалдар Сыр бойы өңірінде орта ғасырларда және XX ғ. бас кезіне дейін өзара есік қуыстары арқылы қосылған, екі-үш бөлмелік үйлердің кең көлемде пайдаланылғанын дәлелдейді. Тұрғын бөлменің үлкен бөлігін «П» бейнелі сыпа алып жатқан. Әдет бойынша, олар сыртқа қабырғадағы тік мұржа арқылы шығатын, сыпаға кіріктірілген тандырмамен жылытылған. Жылытудың бұндай жүйесі «кан тәріздес» атау алып, ал баспана түрі Оңтүстік Қазақстанда XIV ғ. бастап негізгі рольге ие болады.

Бөлмелерде әдетте шұңқыр-қоймалар мен қамбалар болды; тұрғын бөлмелерде негізінен орталық тіреу бағанасы болып, оған шатыр мен қабырғадағы қуыстар және т.б. сүйенген¹⁵. Өйткені бұл үй түрлеріне тән белгілер Орта Азияның солтүстік-шығыс өңірлері (Хорезм) және Қазақстанның оңтүстігімен (Сыр өңірі)¹⁶ тарихи тамырлас. Сондықтан бұл түрдің «жайықтық үйі» алтынордалық дәуірде аты аталған екі өңірдің дәстүрлі үй құрылысы әсерімен пайда болған. Осылайша, бұрын айтылған Сыр бойынан келген отырықшы қыпшақ тұрғындарының алтынордалық қалалық мәдениеттің қалыптасуына атсалысуы туралы көзқарас бұдан да әрі негізделе түседі¹⁷.

Археологиялық зерттеулер барысында келесідей заттар мен бұйымдар табылды: металдан жасалған бұйым фрагменттері; керамика фрагменттері; шыңыртырлы әшекейлік тақташаның фрагменттері; шыны моншақтар; жануарлар сүйектері және жоғарыда айтылған екі мыс монета. Бір монетада ортасынан екіге бөлінген, шаршы қалыптың (рамка) ішінде жазудың ізі байқалады (38-фото). Келесі жағында аузы айқара ашылған, құйрығы қайқиған, оңға аттап бара жатқан арыстан бейнеленген. Аңның арқасында өрлеп келе жатқан күн бейнеленген. Монетаның бұл түрі жошылық монеталардың арасында кеңінен танымал. Ол Өзбек ханның құйдырған ақшаларына жатады. Монетаның жақсы сақталған беткі жағында, шаршы картуштың ішінде «Жоғары мәртебелі қаулы» деген жазу бар. Картуштың жиектерінде «Сарай чеканы 737» деген жазу түсірілген. Санмен монетаның жасалған датасы – хижраның 737 ж. (яғни 1336–1337 жж.)¹⁸ деп белгіленген. Сірә, екінші монета да осы кезге жататын болса керек. Бірақ толық сеніммен айтуға болмайды, өйткені монетаның екі жағы да толықтай дерлік өшіріліп қалған. Монетаның диаметрі 16 мм. Монеталар мен қазбадан табылған заттар қаланың XIV ғ. шарықтағанын көрсетеді.

¹⁴Жилина А.Н. Традиционные поселения и жилище узбеков Южного Казахстана//Жилище народов Средней Азии и Казахстана. М., 1982. 137–163-б.

¹⁵Акишев К.М., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Жилище позднесредневекового Отрара XVI–XVIII вв... 125 б., 3-г сур.; Жилина А.Н. Традиционные поселения и жилище узбеков Южного Казахстана... 146-б., 1-1-сур.

¹⁶Ерзакович Л.Б. Жилище позднесредневекового Отрара как источник ... 100–110-б.

¹⁷Ерзакович Л.Б. О южноказахстанском компоненте в материальной культуре городов Золотой Орды//По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата, 1970. 67-б.

¹⁸Янина С. Джучидские монеты из раскопок и сборов Куйбышевской археологической экспедиции в Булгарах в 1946–1952//Материалы и исследования по археологии СССР. №42. М., 1953. 436-б.; Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. М., 1983. 78–79-б.

2-тарау

ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ ӨНДІРІСТІК ҚҰРЫЛЫСТАР

2.1. Шығыс моншасы

Қаланың қоғамдық құрылыстары қатарында дәл орта тұсында дерлік бой түзеген «хаммам» – монша болды. Ол екінші қайтара пайдалану үшін кейін кірпіштері алынып тасталғандықтан әбден бүлінген. Оның цоколь бөлігінің (іргетас үстіндегі үй қабырғасының төменгі бөлігінің) жапсарларын бөлшектеп (ішінара) ашудың ғана сәті түсті.

Бұл үй негізінде жертөле (жартылай жер астында салынған құрылыс) болғандықтан, оның цоколь бөлігі кем дегенде 1,2–1,3 м тереңдікте жатты. Бұл үшін алдын-ала қазандық қазылады да, оған монша тастары қойылып, басты құрылыстың едені астынан ыстық өткізетін желілер түрінде жылыту жүйесі орнатылған. Бұл ретте еден шахмат тақтасындай орналасқан кірпіш бағаналарға тірелген (38-фото). Сыртқы қабырғалар қазандықтың қалыңдығы бір метрлік қабырғаларына тығыз жұптастырылған. Моншаның оң қапталындағы қабырғасы толықтай алынып тасталған. Бар болғаны ені 2 қатарлы кірпіштен тұратын болар-болмас құрылыс бөлшегі ғана сақталыпты. Ал батыс қабырғасы тегіс бұзылғандықтан, еденде оның іздері ғана жатыр. Терістікке қараған сыртқы қабырға, сірә, кірме болса керек, кешеннің тұтастай солтүстік-шығыс бөлігі сияқты, әзірше қазба жұмыстары шептерінен сыртта қалып отыр.

Монша крест тәрізді жоспарланып салынған. Оның орталық бөлігі сегіз бұрышты болып келген де, кемі 4 м аумағында шаршылай қиюластырылған.

Орталық алаңды беньюарлар – уқалап емдеуге арналған қуыс орын ұлғайтып көрсетеді. Залдан жуынып-шайынуға арналған тұсқа апаратын өткелдер жасалған. Мұнда, сірә, «салқын» және «ыстық» су пайдаланылған сияқты. Шылапшын, леген, шаралар мен қазан қолданылған. Бұлардың кейбірі алебастр ерітіндісімен сипап ысқылайтын жабдықтарға жалғанған. Қыш сауыттардың осы түрінің көптеген көріністерінде алебастр ізі анық байқалады. Оған суық (салқын) су, сірә, үй қабырғалары арқылы тартылған құбыр бойымен жеткізілгенге ұқсайды. Осындағы үйіндіден қыш құбырлардың көптеген қалдықтары табылған. Құбырларды жалғастыратын тетіктер де көптеп кездесті. Әдетте жалғанатын тұс алебастр ерітіндісімен майланатын болған. Құбырдың үйге енгізілген ұшы арнайы қыш жабдықпен бекітіліп, бұл үшін де алебастр ерітіндісі қолданылған. Осы құбыр арқылы жуынатын орынға ыстық немесе салқын су әкелу жағы реттеліп отырған. Осындай қуысты бекітетін үш бұқтырма (14-сур.) табылған. Алтын Орданың поволжьелік орталықтарында табылған олардың кейбірін «тығындар» деп атапты¹.

Алтын Орда аймағында жиырма шақты монша қалдықтары қазба жұмыстары барысында жан-жақты зерттелді. Құрылыстың осы түрін салуда Еділ-Жайық бойында екі дәстүр

¹Федоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья. М., 2001. 194-б.

болғаны, олардың екі бағытта көрініс тапқаны атап өтілген. «Рим–Византия» дәстүрі «жетіліп» жоспарланған моншаларға, ал «шығыстық» үлгісі крест тәрізді жоспарлауға саяды². Жайық қалашығында жүргізілген қазба жұмыстары кезінде байқалған кейбір сипатты белгілер оларды шығыстық тұрпаттағы хаммам моншаларға жатқызуға мүмкіндік береді.

Жайық бетіндегі моншалардың пайда болу мерзімі біржақты анықтала қойған жоқ. Айталық, В.Л. Воронина күйдірілген кірпіштен крест тәрізді етіп салынған және температурасы қатал реттеліп отыратын моншалар Орта Азияда XIV ғ. пайда болды деп есептейді³. Алайда Отырарда қазба жұмыстары кезінде табылған крест тәрізді жоспарланған монша XI–XII ғғ. аяғында салынған болып шықты⁴. Әдетте мұсылмандар қаласында қоғамдық моншалар мешіттерден кейін екінші орында құрметтеліп, оның көз тартарлық сәулетіне үлкен мән беретін болған. Монша салып, пайдалану табыс әкелумен қатар, осы құрылысқа бас болған адамдардың беделін де арттыратын болған. Бұл істі тіпті бай-манаптар, қала және мемлекет басшылары да қомсынбайтын. Ұлықбектің Самарқандта Регистанға таяу «жақсы монша» салғаны мәлім⁵.

Мерзімі жағынан бізге жақындау белгілі моншалар қатарында Отырар⁶, Самарқанд⁷, Ұлы Бұлғар⁸ және Жетісудағы Антоновка қалашығының моншаларын атауға болады⁹, XI–XII ғғ. монша қалдықтары Түркістан ауданындағы Шойтөбе қалашығының (ортағасырлық Шав-ғар) іргесінен табылды¹⁰. Алтын Орда қалаларында моншалар, сондай-ақ Бельджаменде (Сулы қалашық), Селитрен қалашығында¹¹, Ресейдің Пенза облысының Мохше мекенінде табылған¹². Э. Зиливинскаяның атап көрсеткеніндей, Алтын Орда кезеңіне қатысты 20-дан астам монша мәлім болды¹³.

Демек, Орталық Азияда Алтын Орда кезеңіне тиесілі осындай құрылыстарды зерттеу деңгейі оның жалпылама көрік-бейнесін қалыптастыруға мүмкіндік береді. XIII–XIV ғғ. Азияның ұлан-байтақ аймақтарында қоғамдық моншалар тұжырымды құрылымға ие болып, негізінен

²Зиливинская Э.Д. Средневековые бани Нижнего Поволжья//Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья. М., 1989. 251-б.

³Воронина В.Л. Бани-хаммам у народов Советского Союза и зарубежного Востока. Архитектурное наследие. М., 1983. 145-б.

⁴Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. Алма-Ата, 1986. 141–144-б.

⁵Бабур-намэ. Ташкент, 1958. 61-б.

⁶Акишев К. и др. Отрар в XIII–XV вв. Алма-Ата. 1987. 112-б.

⁷Буряков Ю.Ф. Раскопки бань на территории средневекового Самарканда//ИМКУ. Вып. 20. Ташкент, 1986. 162–172-б.

⁸Смирнов А.П. Волжские Булгары. М., 1951. 209-б.

⁹Байпаков К.М., Воякин Д.А. Хаммам в средневековом Каялыке//Известия МОН РК. Сер. обществ. наук. 2002. №1. 120–146-б.

¹⁰Смагулов Е., Туякбаев М., Бурнашева Р., Баратов С. Отчет о полевых исследованиях Туркестанской археологической экспедиции в 2000 г. Рукопись. Архив ИА. Алматы, 2001.

¹¹Зиливинская Э.Д. Средневековые бани Нижнего Поволжья//Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья. М., 1989. 249–280-б.

¹²Алихова А.Е. Постройки древнего города Мохши//Советская археология. 1976. №4.

¹³Зиливинская Э.Д. Средневековые бани Нижнего Поволжья//Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья. М., 1989. 251-б.

бір ғана (шағын ауытқуларды қоспағанда) «типтік-тұрғылық жоба» бойынша салынған. Осы типтік-тұрғылық жобада зор маңызы бар осындай құрылысты ұйымдастырудың неғұрлым тиімді тәсілдері қарастырылған. Мамандар қазірдің өзінде-ақ, мәселен, XII–XIV ғғ. Отырар моншалары (Алтын Орданың оңтүстігі) мен XIV ғ. Бұлғар (Алтын Орданың терістік шегі) моншаларының құрылысындағы ұқсастықты атап көрсетуде¹⁴. Жуырда Жетісудың шығысында орналасқан Антоновка қалашығында тіркеліп зерттелген, тарихи Қаялыққа¹⁵ теңдестірілген монша да аталған жоба бойынша салынған. Әдетте мұндай үлгідегі моншаларды арабша «хаммам» немесе «шығыс моншасы» деп атау үрдісі қалыптасқан. Мұндай моншалардың Орта Азияда пайда болып, етек ала жайылуы В.Л. Воронинаның еңбегінде кеңінен қарастырылған¹⁶.

Жайық қалашығындағы моншалардың аумағын біз алдын-ала 110–120 м² мөлшерінде белгілеп отырмыз. Оның орталық залы (алаңы) сегіз бұрышты болып келген де, шығысы мен батыс тұсынан жуынып-шайынуға арналған шағын орындар жапсарлана салынған. Монша еден астындағы жылыту жүйесімен қыздырылған. Бүкіл құрылыстың цоколь бөлігі кемі 1,4 м жер астына қарай тартылған. Моншаға су қыш құбырларының тармақты жүйесі арқылы әкелінген. Анағұрлым жақсы сақталған Бұлғардың ілеспе моншаларында қабырғалар арқылы тартылған қыш су құбыры бойымен қажетті орындарға жеткізілетін (құйылатын) болған. Барлық орындарда қабырғалардан шығатын құбырлар астында шағын ғана қалаулар тұрған¹⁷.

Осындай моншалардың мүлдем өзгермеген үлгілерін Орта Азияда күні бүгінге дейін кездестіруге болатынын атап өткен жөн. Бұған ұқсас моншалар өткен ғасырдың өзінде Шахрияб қаласында (Өзбекстан) және Түркістандағы Қожа Ахмет Иассауидің діни кешені аумағында жұмыс істеп тұрды¹⁸.

2.2. Кірпіш күйдіретін пеш

Қалашықтың шығыс бөлігін күйдірілген кірпіш өндіретін шеберханалар алып жатты. Қазба жұмыстары нәтижесінде тік бұрышты (6-сур.) кірпіш күйдіретін пештердің бірінің сақталып қалған күйдіру камерасы тазартылып алынды. Оның ішкі аумағы мынадай болды: ұзындығы 4,9 м, ені 3,25 м, биіктігі 1,8 м.

Пешті қалау үшін қалашықтың шығыс шетінде қазылған қоңыр сазбалшық қабаттарына дейін ойылған қазандық оттық камера үшін пайдаланылды. Оңтүстік тұстағы дөңбекті кеспелтеkte пештің оттығы орнатылған (39-фото). Пештің қабырғалары (жиектері) 30x30x8 см шикі өңделмеген кірпіштерден өрілген. Оттық камераға қарай күйдіріліп ұнтақталған кірпіш араластырылған сазбалшықпен 30 см еңіс жалғанған жиек тартылған.

Алдыңғы қуыстың ені 140 см, бірінші арканың ішкі бөлігіне дейінгі биіктік 85 см. Жағу камерасы күйдірілген кірпішпен өрлендіріліп, сегіз аркамен жабылған қазандық түрінде көрінеді.

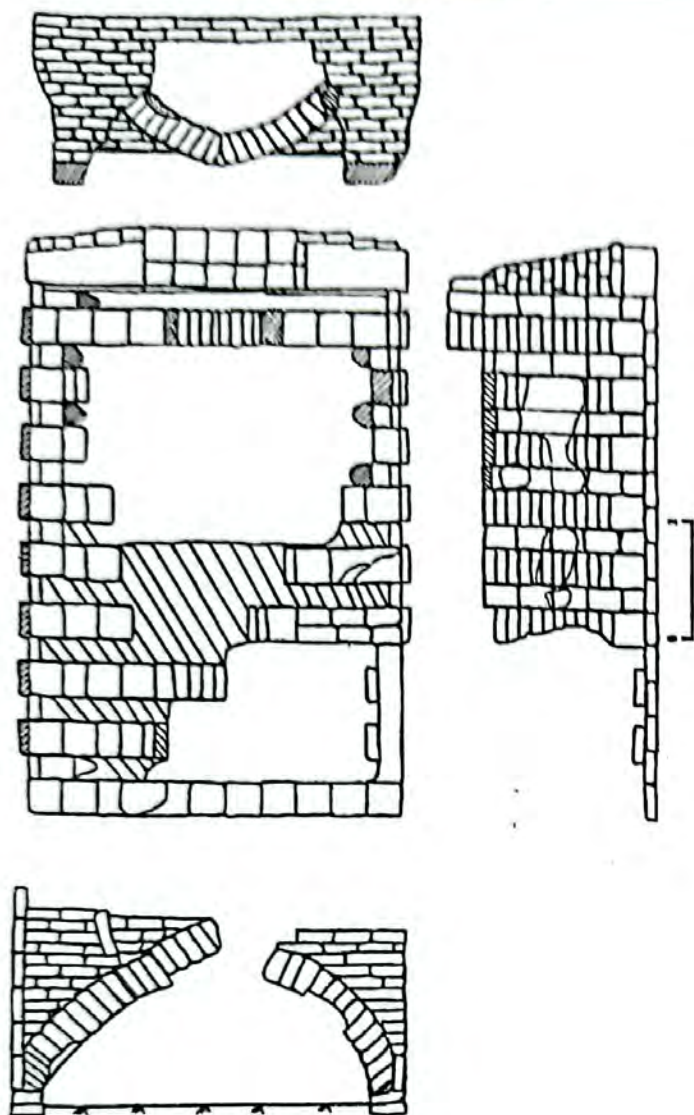
¹⁴Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Отрар в XIII–XV вв. Алма-Ата, 1987. 123-б.

¹⁵Байпаков К.М., Воякин Д.А. Хаммам в средневековом Каялықе. 123-б.

¹⁶Воронина В.Л. Бани-хаммам у народов Советского Союза и стран зарубежного Востока// Архитектурное наследие. Вып. 31. М., 1983.

¹⁷Смирнов А.П. Волжские Булгары. М., 1951. 216-б.

¹⁸ Свод памятников истории и культуры. Южно-Казахстанская область. Алматы, 1994.

6-сурет. Кірпіш күйдіретің пештің жобасы

кірпіштерден қаланған. Оттық камераның ішкі аумағы 2,5 м, ал ұзындығы кем дегенде 4,4 м. Оттық камера кемі жеті аркамен жабылып, ол күйдіру камерасына негіз болған. Аталған пеш XII–XIV ғғ. қатысты¹⁹.

Сірә, алтынордалық Еділ мен Жайық қалаларына кірпіш күйдіру пештерінің мұндай үлгілері Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстаннан әкелінсе керек.

Алтын Орда кезеңіне қатысты мұндай пештердің үлгілері Хорезмде, ежелгі Отырар түбінде және Құйрықтөбе²⁰ қалашығында жүргізілген қазба жұмыстары кезінде белгілі болды.

¹⁹Пацевич Г.И. Печь для обжига кирпича в древнем городе Сарайчике. Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Вып. 69. М., 1957. 111–114-б.

²⁰Вишневская О.А. Раскопки караван-сарая Ак-Яйла и Талайхон-Ата//Археологические и этнографические работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции 1949–1953 гг. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т. II, М., 1958. 462-б.; Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Отрар в XIII–XV вв. Алма-Ата, 1987. 178–186-б.

Оттық камерада аркалар арасында бірыңғай ойық қалдырылған. Ойықтарда кірпіштер көлбеу төселген де, оның биіктігі 4–6 кірпіш аралығында болып келеді. Кірпіштердің көлемі 30x30x8–10 см, 32x20x10 см.

Сегіз арканың арасында алдыңғы тұстағы жалғыз арка ғана толық сақталған. Сол арқылы бүлінген басқа аркаларды тегіс қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді (39-фото). Арканың еден деңгейінен биіктігі 165 см, ені 325 см, іргелі құрылысқа қарай ол 10 см ұзарады. Арканың құлпы ретінде сыналанып кертілген кірпіш қолданылған. Арканың иілген бөлігі мен қазандық жиегі арасындағы кеңістік құлыптан құрылыс іргесіне дейін көлбеулетте қаланған кірпіштермен толтырылған. Арканың ішкі жағы қалың етіп майланып тасталған. Пештің оттығын зерттеу жұмыстары оның талай рет жөнделгенін көрсетті. Мұны жағылған майлы қабаттардан да аңғаруға болады. Жайық қалашығында зерттелген кірпіш күйдіруге арналған пеш осындай өндірістік құрылыстың нақтылы үлгісі болып табылады. Бұған таяу әрі жақын келетін пеш үлгісі Сарайшық қалашығында зерттелді. Ол да тік бұрышты, солтүстіктен оңтүстікке қарай бағдарланған және 36–37x36–37x7–8 см көлемінде

3-тарау

ЖАЙЫҚ ҚАЛАСЫНЫҢ ҚОРЫМЫ

Жайық қаласынан солтүстік-батысқа қарай 2 шақырым жердегі некрополь Свистун-гора тауында орналасқан. Ал шығысқа қарай Орал (Жайық) өзенінің жағасында ол Борлы таулар деңгейімен ұштасып жатыр. Осы үстіртте көрінген обаға ұқсас төбеден күйдірілген кірпіштің сынықтары табылды. Мұндай барлығы бес төбе бар болып шықты. Қазба жұмыстары көрсеткеніндей, ол мұсылман мазарларының қалдықтары екен.

3.1. Кіші мазар

Бұрынғы Свистун-гора тауы бөктерінде бидай егістігі болғандықтан, төбешік еңістігі небәрі 0,4–1 м-ге дейін жетеді. 2002 ж. жүргізілген осындай төбелердің біріндегі қазба жұмыстары оның астында күйдірілген шаршы кірпіштен салынып, жартылай хромды шыңыртырлы жақташалармен әрленген екі камералы мазардың қалдықтары жатқанын көрсетті (7-сур.).

Бұрын бидай өсірілген бұл төбешік талай рет жыртылған көрінеді. Оның сақталған биіктігі 0,8 м-ге жуықтайды. Жыртылғанға дейін ені 32–36 м шамасында болған бұл қорған негізінен топырақ үйінділері мен күйдірілген кірпіш сынықтарынан тұрады.

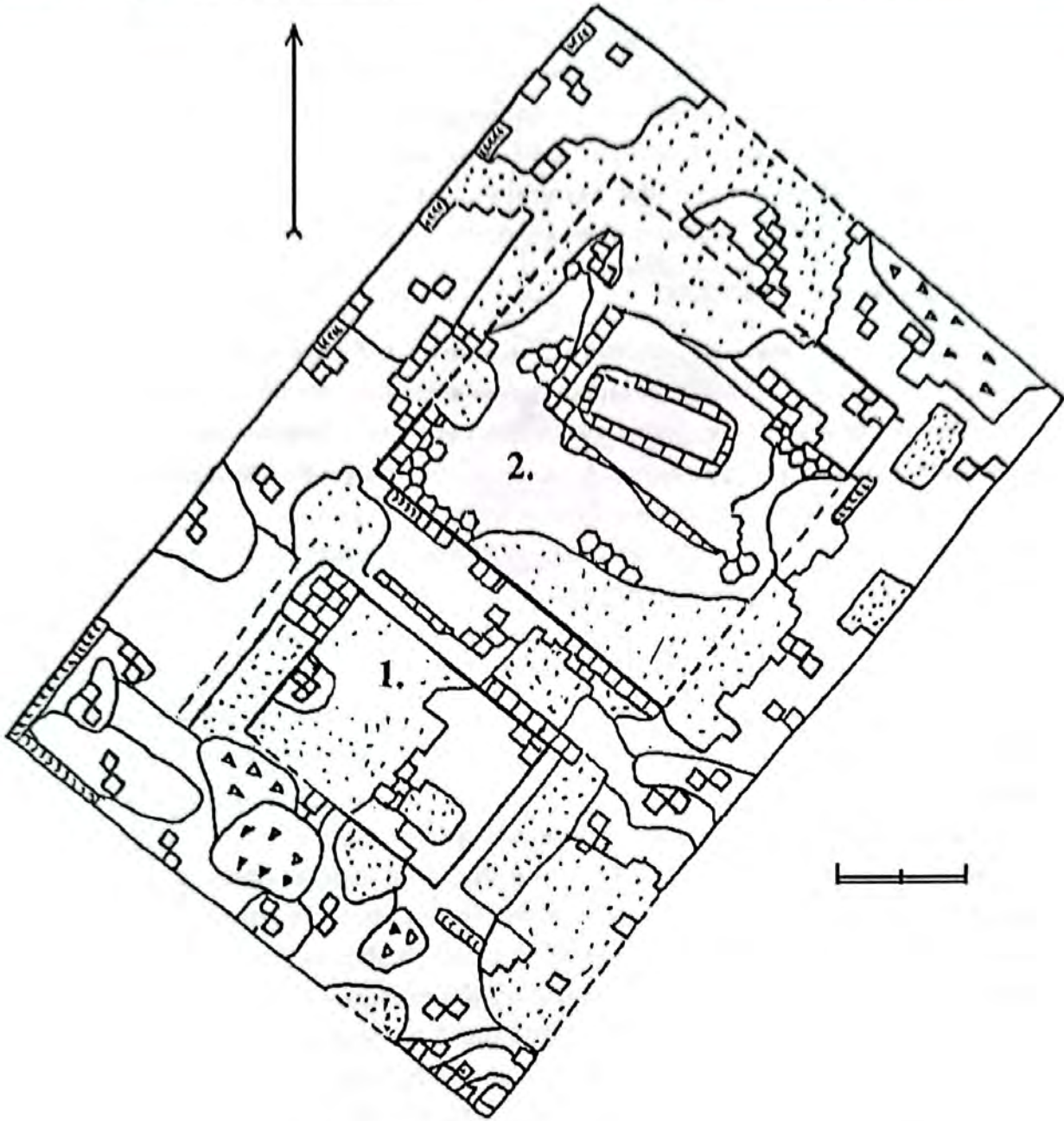
Қазба жұмыстарынан байқалғандай, сыртқы және ішкі құрылыстар, тіпті едендер де ұрланып, талан-таражға ұшыраған. Оның қазіргі күйінен жалпы көлемі мен осы мемориалды құрылыстың кейбір ерекшеліктерін ғана шамалап топшылауға болады (40-фото). Екі құрылыстың әрқайсысында еденнің жартысы ғана сақталған. Сірә, күйдірілген кірпіштерден тұрғызылған барлық құрылыстар сияқты, мазарлардың құлап қалған орны құрылыс заттарының қоймасына айналса керек. Тонаушылар әрлеу үшін пайдаланылған шыңыртырлы жақташаларды құрылыс қабырғаларынан сындырмай алғанға ұқсайды. Құрылыс іргетассыз салыныпты. Оның орнына күйдірілген кірпіш үш қатар етіп қаланыпты. Үйдің қабырғаларын тұрғызу үшін «қара» сазбалшық пайдаланылған. Кірпіш көлемі 25–26x25–26x5 см, сондай-ақ жартыкеш кірпіштер де қолданылған.

Мазардың сыртқы көрінісі екі күмбезді, аумағы 9x12 м, тік бұрышты ғимаратты елестетеді. Құрылыстың ұзындау бөлігі оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай бағытталаып, шығысқа қарай 30°-қа ауытқыған. Оның оңтүстік-батыс қабырғасы портал түрінде безендірілген. Құрылыстың орта тұсында № 1 бөлмеде кіреберісте бірең-саран кертілген кірпіштер сақталыпты, оның қалыңдығы 2,25 м болса, ал басқа қалған қабырғалардың қалыңдығы 1,75 м (41-фото). Осы қабырға қатты бүлінгендіктен, порталға кіретін қуыстың ені мен тереңдігін болжау мүмкін емес. Дегенмен де порталды қуыстың қабырғадан шығып тұратын пилондары болмағаны анық. Порталды қуыстың орта тұсы-

нан өтетін кірме арқылы зиратхана аталған № 1 бөлмеге кіруге болатын. Оның тік бұрышты ауқымы 5,5x3,5 м. Осы жайға кіреберістің сол және оң жақ қапталдарында, шығыс және батыс қабырғалары бойында ені 1,25 м және биіктігі 0,4 м-ге жуық аласалау сыпалар (7-сур.) орналасқан. Олардың құрылыс жиектері шаршы кірпіштермен қаланса, ал ішкі жағы қара сазбалшықпен сыланған. Сірә, оның ені және үйдің бүкіл аумағы шығыс және батыс қабырғалардағы қуыс кеңістіктер есебінен ұлғаюы мүмкін. Бөлменің 2,75x3,5 м едені күйдірілген шаршы кірпіштен қаланған. Бұл үшін әк қоспасы қолданылған. Бұдан әрі солтүстік қабырғаның орта тұсындағы кірме (оның іздері байқалмайды) арқылы көрхана болып саналатын №2 бөлмеге кіруге болады. Ол 5,5x5,5 шаршы метр аумақты алып жатыр. Сірә, оның көлемі де қабырғалардағы терең қуыстар есебінен ұлғайса керек. Қабырғалар еденге дейін алынып кеткендіктен, мұның анық-қанығына жету дәл қазір мүмкін емес.

Еденнің орта тұсы алты бұрышты күйдірілген кірпіштен қаланған (42-фото). Кірпіштің көлемі бұрыштан бұрышқа дейін 27 см. Ол кәдуілгі шаршы кірпіштермен қоршалған. Оңтүстік, батыс және шығыс қабырғалар бойымен шаршы кірпіштер бір қатарға, ал солтүстік қабырғаның бойымен төрт қатар етіп қаланған. Сірә, құрылыстың дәл осы жағынан ені 1,25 м сыпа тартылса керек. №2 бөлменің еденінде күйдірілген кірпіш екі қатар етіп қаланған. Материкте 5–7 см сары сазбалшық қабаты жатыр, оның бетіне 7–10 см қара топырақ төселген. Осы қабатқа күйдірілген шаршы кірпіштер қаланса, ал оның бетіне алты қырлы кірпіштер төселініпті (43-фото).

Төбешіктегі жалғыз қабір орны дәл орта тұсында дерлік терістіктегі қабырғаға таяу суфа алдында орналасқан. Тереңдігі 1,6 м, ұзындығы 2,55 м, ені 1,15 м зират шұңқыры ұзындау Ш-Б белдеуімен бағдарланған (44-фото). Оның бетінде еденнің кірпіш төсеніші болған жоқ, ал шұңқырға толтырылған көптеген әртүрлі плиткалар мен кірпіштер табылды. Зират шұңқырының табанына дейін, оның қабырғаларына кірпіштер төселіпті, демек, сағана қаланған. Жартыкеш кірпіштер де пайдаланылғанға ұқсайды. Зират шұңқырындағы кірпіштердің сапасы оның қабырғалары мен едендері үшін пайдаланылған кірпіштерден ерекшеленеді. Жерлеу камерасының ішкі ауқымы 2,0x0,7 м. Мұндағы заттар, зират сағанасындағы кірпіштердің едәуір бөлігіне дейін тегіс дерлік ұрланған. Сондай-ақ жерленген адам сүйектерінің көбі табылған жоқ. Бар болғаны бас сүйектері, аяқ-қолдың ұзын сүйектері, жамбас сүйектерінің бөлшектері табылды. Адамның бас сүйегі мен басқа да бірнеше сүйектері зират шұңқырының солтүстік-батыс бұрышында, жәшік сынықтары арасында жатты. Үйіндіден күйдірілген кірпіш сынықтары мен ағаш кесектері көрінді. Еденнен сағана жағынан темір шақпақ, тастың оттығы, шегелер (16 дана), қола сылдырмақтар (2 дана), кішірек темір пышақ, темір қоңырау табылды (6-сур.). Шегелердің көлемі бірыңғай: ұзындығы 8–9 см, қапталған 7x8–7x8 мм мөлшерінде шаршы болып келген. Шегенің «бүркеншігі» бір жағына қарай қисайған, оның ұштарынан тақтай жаңқаларының іздері байқалады. Сірә, осы шегелермен табыт тақтайшалары бекітілсе керек. Мазарды тазарту кезінде дөңгелек «бүркеншігі» бар қап-

7-сурет. «Кіші кесененің» жобасы

талған ірі шегелер табылды. Бұлардың ұзындығы 18,5 см және шаршы болып келеді. Домалақ қола сылдырмақтардың биіктігі 3 см, оның екі бөлігінің көлемі 2,4 см. Тік бұрыштанып дөңгелене біткен сылдырмақтың жоғары бетіне сақина көзі дөңкерленген. Түзу темір пышақтың ұзындығы 11 см, арқасының қалыңдығы 0,5 см, үш жағы 0,7 см болып келген. Пышақтың жүзі сына төріздес біткен.

Құрылыс ерекшеліктері мен оның сапалық сипатына қарай осы архитектуралық ғимаратты порталды-күмбезді бойлық-біліктік екі камералы мазар деп атауымызға болады. Орталық Азияда мазарлардың бұл түрі XIV ғ. екінші жартысына қарай бой көтере бастағаны мәлім. Ал осы XIV ғ. аяғына таман сәулетшілердің бұл бағыттағы шығармашылық ізденісі

езінің шарықтау шегіне жетті¹. Алтын Орда мемориалды сәулетшілігі үшін Солтүстік Кавказдағы Пятигорск² төңірегінде зерттелген бір камералы мазарлар біршама үлгі боларлық құбылыс. Мұндағы жерлеу салты бойынша марқұмның бас жағы солтүстік-батысқа қаратылып, қасында киім-кешектері мен жеке заттары жатады, зират шұңқырларының түбінде ағаш қабірдегі кірпіш сағана ислам дінін қабылдағанына көп болмаған көшпенділердің жерлеу әдісіне сәйкес келеді³.

3.2. Үлкен мазар

Свистун-гора тауында жыртылмаған жалғыз төбе бір кезде картада 84 белгісімен көрсетілген тригопункт орнатылған неғұрлым ауқымды, әрі биік төбешік болып отыр.

Мұнда 2002–2003 жж. тиісті жұмыстар жүргізілді. Төбешік пайда болған қалыңдығы екі метрге жуықтайтын құрылыс қалдықтары астында үлкен мазардың (9-сур.) архитектуралық қалдықтарының сақталғаны белгілі болды⁴.

Қазба жұмыстары жүргізілгенге дейін төбешік солтүстіктен оңтүстікке қарай созылып, шығысқа қарай сәл ғана (10°) ауытқып жатқан. Оның аумағы 50x37 м, биіктігі 2,5 м. Төбешіктің солтүстік жиегінде шығыс пен батысқа қарай диаметрі 10–15 м, тереңдігі 1,2–1,8 м қатарластыра орналастырылған екі дөңгелек шұңқыр болған.

Сонымен қатар, негізінен оңтүстік жағынан орналасқан және жақын арадан аса айқын көрінетін, кезінде қоршалған аумағы шамамен 50x25–27 м тік бұрышты алаңқай әлі күнге дейін толық ашылған жоқ.

Әзірше аула қабырғаларының ұзындығы 17,3 м, қалыңдығы 1,9 м шығыс бөлігі тазартылады. Қабырғалары көлемі 22x22x6 см күйдірілген шаршы кірпіштерден қаланған, жоғарыға қарай қабырға екі қатарлы келеді, үстіңгі бөлігі көлемі 22x2x6 см және 40x20x7 см өңделмеген шикі кірпіштерден тұрғызылған. Құрылыс қабырғаларының жиектері күйдірілген кірпіштермен, оның ішкі бөлігі шикі кірпіштермен қаланған (45-фото).

Төбені төртбұрыш пішінді (25–26x25–26x5 см) кірпіш үгіндісі мен сынықтары алып жатқанын бірінші маусымдағы жұмыстар көрсетіп берді. Тригонопунктқа таңдап алынған реперден оңтүстік бөлік бойымен 5 м жерде бір күрек алынған соң қам кесектен қаланған екі үлкен батыс және шығыс қабырғалар аршылды. Олар оңтүстіктен солтүстікке

¹Маньковская Л.Ю. О типологии мемориального зодчества Средней Азии. Мавзолеи Фудины и Касби//Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. М., 1979. 102-б.

²Ртвеладзе Э.В. Два мавзолея золотоордынского времени в районе Пятигорья//СА. 1969. №4. 262–265-б.

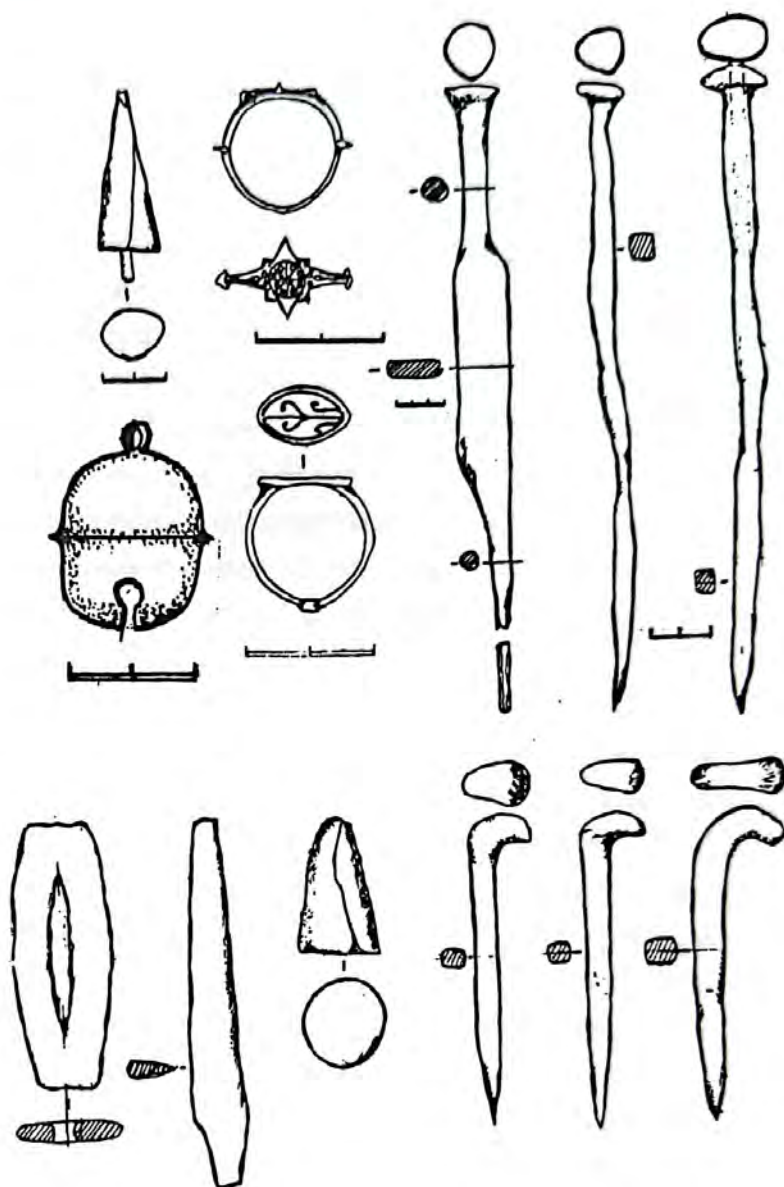
³Егоров В.Л., Федоров-Давыдов Г.А. Исследование мечети на Водянском городище//Средневековые памятники Поволжья. М., 1976. 139–158-б.

⁴2002–2003 жж. қорымдағы жұмыстардың нәтижесі туралы қараңыз: Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г.А. Некрополь Уральского городища//Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып.1. Уральск, 2002. 168–184-б.; Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г. Исследования «Большого мавзолея» на некрополе Уральского городища//Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып. 2. Уральск, 2003. 142–162-б.

қарай созылған, яғни төбенің орталық өзегінің бойымен, бір-біріне қатар орналасқан. Ара-қашықтығы 7 м (45-фото). Олардың қалыңдығы 2,5 м-ге жуық. Сыртқы жиегі екі қатар қам кесектен (көлемі 40x25x9–10 см, 30x25x8 см) қаланып, ішкі бөлігі құрылыс қоқысы – қам кесекпен күйдірілген кірпіш сынықтарымен толтырылған.

Оңтүстік жағынан 2,45 м тереңдікте тығыз кірпіштер мен топырақ астынан батыстан шығысқа қарай күйдірілген шаршы кірпіштер төселгені байқалады. Оның ені 2,5 м, шығыстан батысқа қарай ұзындығы 16,5 м. Жекелеген бөлікшелерде кірпіштердің әртүрлі қалыңдықтағы (1–6 м) қабаттары сақталған. Сыртқы жаққа негізінен тұтас және жартылай шаршы кірпіштер қаланса, ал ішкі жаққа кірпіш сынықтары толтырылыпты. Төсеніштің үшінші қабатынан, осы қабырғаның оңтүстігі мен оңтүстік-батыс жағына қарай күйдірілген шаршы кірпіштен еден төсеніші қойылған. Мұның алаң төсеніші екенін кірпіш беттерінің қатты жұқарғаны көрсетіп тұр. Мұның үстіне оның бәрі дерлік шатынап жарылып кеткен. Дәл осындай төсеніштер құрылыстың батыс жағы мен соған таяу қабырғалар жанынан тазартылды.

Аршылған шитті қабырғалардың сақталған биіктігі еденнен 0,95–1,0 м жоғары тұр. Олар терістікке қарай күйдірілген кірпіштерден қаланған төсенішке жалғасады. Сыртқы оңтүстік жиектің бойымен батыс және шығыс бөлікшелерде осы төсеніштердің 4–5 кірпіш қабатында қалыңдығы 15–18 см ағаш бөрене енгізіліпті. Олар төсеніштің оң және сол қапталына қарай төселінген, бұдан кірпіш бетінің қатты жұқарғаны байқалады. Еңістің ені шамамен 3,8–4 м болған. Сірә, бұл еңіс тесігі емес, ортасында мазардың бірінші бөлмесіне кіргізетін есік қуысының орны болса керек. Төбешіктің батыс бөктерінің бойымен жүргізілген қазу жұмыстарын кеңейту кезінде құрылыстың батыс қабырғасының төсеніш белгілері табылды. Бұл

8-сурет. Қаладан шыққан олжалар

қабырғаның қалыңдығы 1,95 см, төсеніштің 8 қабат биіктігі сақталыныпты. Оның сыртқы жағынан төсеніштің 4–5 қабаттары деңгейінде қабырғаға қалыңдығы 18 см ағаш бөрене қағылған. 2000 ж. жұмыстардың көрсеткеніндей дәл осы төсеніш мазардың бірінші бөлмесінің батыс қабырғасының қалдығы болып табылады (46-фото). 2002 ж. жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде ғимараттың басты (оңтүстік) қасбеті ашылды, оған оңтүстік пен батыс жақтан жапсарласқан ауқымды алаңның (47-фото) көрінісі біршама тазартылып, анықталды⁵. Жалпы мазарды біз 2003 ж. маусымда ашқан едік.

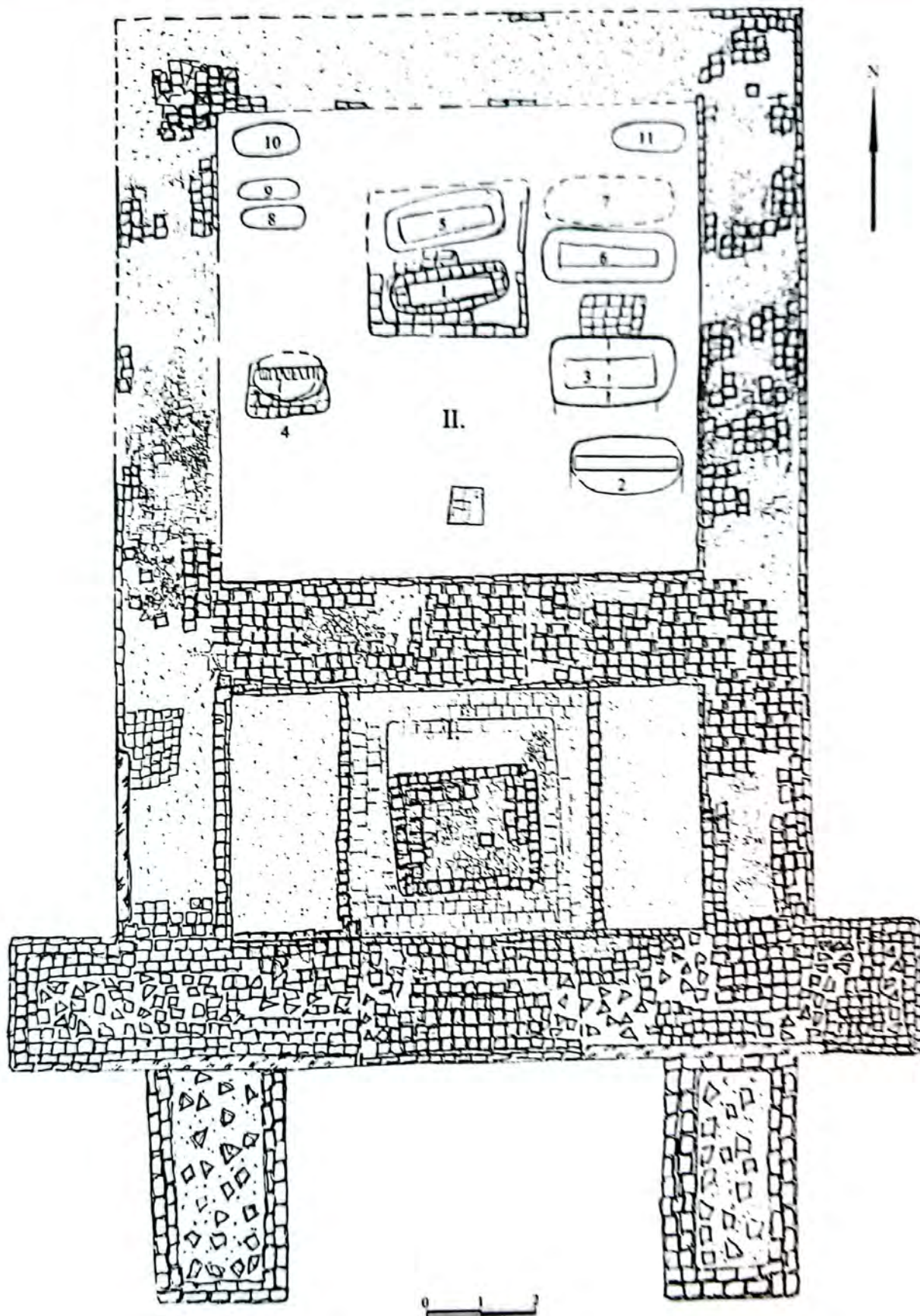
№1 бөлме порталдың сыртында орналасқан, оған осы бөлмеге кіретін есік қойылған. Оның ауқымы 4,4x4,4 м. Кіреберістің оң және сол қапталынан бүкіл ендікті алып жатқан терең екі жай тұрғызылған (тереңдігі 2,2 м, биіктігі 45–50 см). Осындағы сыпалар бөлменің көлемін екі есе кеңейтіп тұр (9-сур.). Оның жиектеріне күйдірілген шаршы кірпіштер төселген де, ішіне қара қошқыл топырақ құрылыс қалдықтары төгілген. Егер сыпалар аркамен қоршалған болса, онда №1 бөлменің аумағы екі есе ұлғайып, көлемі 8,8x4 м тік бұрышты қалыпқа ие болады да, ал оның орталық шаршы бөлігінде күмбезді жамылғы болған деп жобаланады. №1 бөлменің бүкіл орта тұсын тегістей тік бұрышты қалыптағы басты сыпа алып жатыр (9-сур., 48-фото). Оның сақталған биіктігі 34 см (күйдірілген кірпіштің бес қабаты), ауқымы 275x220 см. Платформа жиектеріне 2–3 қатар шаршы кірпіштер төселген де, іш жағына топырақ пен сынған кірпіштер төгіліпті. Бөлменің еденіне екі жақтан (О-Ш, С-Ш) алты бұрышты көгілдір плиткалар қаланған (48-фото). Бұл төсеніштің ені солтүстік-шығыс жағынан 80 см. Мұндағы көгілдір плиткалар әбден жұқарып шытынаған, кей жерлері мүлдем көрінбейді. Еденнің басқа қалған бөлігі 23–24x23–24x5 см. Күйдірілген кәдуілгі шаршы кірпіштермен әрленген мұндай кірпіштер бүкіл құрылыстың қабырғаларын төсеу үшін пайдаланған сияқты. Осы тұста қабырғалардың сыртқы жағында жартыкеш кірпіштер (11,5–12,5x24–25x5 см) қаланғанын, ал мұның өзінде көлемі 20x25x5 см, 21x24x5 см және басқа да кірпіштер кездесіп қалатынына назар аударған жөн. Құрылыстың ерекшелігіне келетін болсақ, оның шығыс қабырғасы батыстағы тұсына, қарағанда біршама қалыңдау тиісінше 2–2,1 м және 1,95 м болып келген.

№1 жайды №2 бөлмеден қалыңдығы 205 см қабырға бөліп тұр⁶. Кейін анық болғанындай, бұл мазардың басты бөлмесі – «көрхана» екен. №2 бөлменің ішкі аумағы 8,8x8,8 м. Оның бүлінгені соншалық, тіпті едендегі кірпіштер де ұрланыпты. Мұнда төсеніш болғанын оның іздері көрсетіп тұр; шаршы кірпіштер қабаттарының кейбір қалдықтары мен оңтүстік қабырға бойына төселген көгілдір плиткалар сынықтары сақталған.

№2 бөлменің есік қуысы алдында, оңтүстік қабырғадан 1 м жерде күйдірілген кірпіштермен араластырылып төселген, көлемі 65x65 см, биіктігі 50 см «тумба» табылды (49-фото). Оның

⁵Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г.А. Некрополь Уральского городища... 172-б. Бұл алғашқы мақаламызда Үлкен және Кіші мазарлар «порталды-күмбезді» деген ағаттықтар жіберілген. 2003 ж. жұмыстардың қорытындысы бұл ескерткіштерді «фасадтық екі камералы мазарлар» түріне жатқызуға мүмкіндік береді.

⁶Есік қуысының енін бұл жерде де жоғарыда айтылған себептерге байланысты анықтау мүмкін болмады.

9-сурет. «Үлкен кесененің» жобасы

ағаш бағана тіреуіштің табаны деуге болады. Өйткені «тумба» мазардың дәл ортаңғы белбеуінен көрінеді. Алайда оның кіреберісте орналасуы және солтүстік қабырғадан бұлардың іздерінің байқалмауы әзірше мұндай болжам жасауға мүмкіндік бермей отыр. Осы бөлмеде алты ересек адамның, қайтыс болған бес баланың мәйіті аршылды (50, 51-фото). Марқұмдардың бас жағы құбылаға қарап жатыр. Жерлеу ерекшеліктері де бірден байқалады: төрт баланың денесі батыс қабырғаға кіре берісте сол жақта, ал ересектердің төртеуі шығыс қабырға түбінде, екеуі бөлменің орта тұсында орналасқан. Бір ғана баланың денесі (№11) көрхананың шығыс қабырғасы түбінен, оның солтүстік-шығыс бұрышынан табылды.

3.3. Жерлеу

Солтүстік қабырғадан 1,9–2,0 м жерде №2 бөлменің солтүстік жағының орта тұсында тік бұрышты платформа-мастабаның іздері сақталыныпты. Оның көлемі 3,0x2,8 м. Қазір биіктігін анықтау мүмкін емес, сөйтсе де №1 бөлменің платформасы 0,5 м-ге жуық болды деген болжам бар. Оның жиектеріне әк араластырыла бір қатар күйдірілген кірпіштер төселген. Мастаба мүлдем бүлдіріліп, тоналған (49-фото). Бұған қарағанда оңтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс бұрыштардың іздері анығырақ сақталған. Көрханада басқа қабірлердің беті еденге дейін бүлініп қалғандықтан, әдетте мұндай жағдайда кездесіп қалатын құлпытастар байқалған жоқ (50, 51-фото). Осы платформа астындағы екі қабір де (№1 және 5) бүлініп, қолды болыпты (52-фото). Бұлардың бүкіл кешендегі басты және мүмкін бастапқы да қабірлер болғаны анық.

№1 қабір еденнен 0,86 м төмен, көлемі 2,10x0,76 м тік бұрышты кірпіш сағанадан құралған. Сағана қабырғаларының сақталған биіктігі – 0,66 м. Оның едендеріне шаршы және тік бұрышты күйдірілген кірпіштер төселген (52-фото). Сағана шаршы және тік бұрышты кірпіштермен көмкерілген. Зират шұңқыры күйдірілген шаршы кірпіштермен, сондай-ақ ақ бояу қалдықтарымен толтырылған. Мұнда №5 қабір шұңқырын толтырған тәрізді алтын әріптермен жазылған плиткармен қатар, түсті жұқа өрлеуші заттардың қалдықтары кездесті. Қабір бүлініп тоналғандықтан, марқұмның сүйектері қатар орналасқан №5 қабірде жатты. Сағананың табанында, батыс және шығыс қабырғалар түбінде темір шегелердің, ағаш табыт бекітілген қапсырма темір иінділері, қолдың екі саусағының белгілері табылды. Кіші мазардың табыттарынан табылғанындай⁷ шегелердің көлемі 10 сантиметрден 12–13 см-ге дейін болды.

№2 қабір бөлмеге кіре берістегі оң жақта шығыс қабырғаға таяу орналасқан (9-сур., 53-фото). Зират шұңқырының көлемі 2,35x1,20 м, тереңдігі 1,15 м. Ұзын (солтүстік және оңтүстік) қабырғалардың бойымен ені 20 см арқалықтар тартылған. Сірә, олар ағаш немесе кірпіш жамылғылар төсеу үшін қажет болса керек. Жамылғы іздері байқалған жоқ. 80 см ендікте ағаш табыттың белгілері табылды. Бас жағы құбылаға қараған марқұмның сүйегі аршылды. Зират шұңқырын толтырылған өрнекті кірпіш қалдықтары табылды. Құрал-саймандар мен аспаптар табылған жоқ.

№3 қабір №2 қабірге таяу, қатар орналасқан. Оны тазарту кезінде 45 см тереңдікте күйдірілген шаршы кірпіштер үйіндісі табылды. Сірә, бүлінген сағана жамылғышының қал-

⁷Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г.А. Некрополь Уральского городища... 179-б., 11–13-сур.

дықтары болса керек. Табыт 1,1 м тереңдікте көлемі 2,4x1,34 м тік бұрышты шұңқырға қойылған. Оның ұзын жақтарының бойында биіктігі 35 см, ені 24 см-ге жететін (54-фото) арқалықтар тартылған. Оған күйдірілген шаршы кірпіштер төселіпті. Сақталған биіктігі алты қатар (оңтүстік) және толық емес үш қатар (солтүстік). Қабір жабдықтары ұрланған, марқұмның сүйектері шашырап жатыр. Солтүстік қабырға бойында бас сүйектің қасында ою-өрнекті қызыл түсті ағаш табыттың тақтайлары сақталыпты. Аспаптар мен құрал-саймандар жоқ. Зират шұңқырын тазарту кезінде киімнің мата кесектері, шыңыртырлы жұқа кірпіштердің кесінділері, ағаш тақтайлардың, темір шегелердің, ені 2,8 см пластина қалдықтары табылды.

№4 қабір бөлме кіреберісінің сол жағында, батыс қабырғаға таяу орналасқан. Зират шұңқыры жоғарыда, көрхананың едені деңгейінде күйдірілген шаршы кірпіштер қаланған. Кірпіш қабаттары алынғаннан кейін көлемі 1,4x0,85 м зират дағы анық байқалды. Зират шұңқырының солтүстік қабырғасында 75 см тереңдікте көлемі 1,28x0,5x0,35 м «ляхад» салынған. Марқұм табытқа қойылған. Оның сүйектері нашар сақталған, бас жағы құбылаға (батысқа) қарап жатыр (55-фото). «Ляхад» көлемі 40–42x24–26x7–9 см шитті кірпіштермен (15 дана) жабылған (56-фото). Құрал-саймандар мен мүліктер, заттар жоқ.

№5 қабір №1 қабірмен бір қатарда (52-фото) орналасқан. Ол еденнен 1 м тереңдікте, көлемі 2,35x1,2 м, «арқалығы» бар, топырағы аршылған шұңқырға жерленген. Еден мен қабырғалардың төменгі бөлігіне кірпіштер төселмеген. Жоғары жақта күйдірілген шаршы кірпіштерді арқалыққа төсеу арқылы зираттың қабырғаларына табыт тәріздес қалып беріліпті. Оның ұзындығы 1,9 м, батыс қабырғасының ені 75 см, шығыс қабырғасының ені 56 см, биіктігі кірпіштердің төрт қатарына тең. Қалдықтарға қарағанда қабір шаршы кірпіштермен жабылған. Табытты орнынан қозғағандықтан сағанада екі сүйек жатты (сірә, оның біреуін қасындағы №1 қабірден лақтырып тастаса керек). Аспаптардың арасынан темірдің жалпақ тілігінің (пластинка) белгілері, бес шеге, ағаш жаңқалары және трапеция тәріздес шыңыртырланған жылтыр тақташалар табылды. Шұңқырды толтырған кезде сағана тақташамен жабылған болса керек. Көрхананың шығыс қабырғасының бойында ересек марқұмдардың төрт табыты қойылыпты (№2, 3, 6, 7 табыттар).

№6 қабір №3 қабірге қатар орналасқан. Марқұм барлық төрт жақтың өн бойында арқалықтары бар зират шұңқырына жерленіпті. Өртүрлі қалыптағы плиткалардан жасалған арқалықтарда сағананың трапеция тәріздес қалыптағы қабырғалары қойылған (57-фото). Сағананың көлемі мынадай; ұзындығы 2,27 м, батыс қабырғасының ені 1 м, шығыс қабырғасының ені 80 см. Сағанадағы ағаш табыттың көлемі мынадай: ұзындығы 1,80 см, бас жағындағы ені 54 см, аяқ жағындағы ені 25 см, биіктігі 30 см. Талан-таражға салудың кесірінен жамылғының солтүстік бөлігі бүлінген. Сағана жамылғысы көгілдір тақташалармен, сонан соң күйдірілген шаршы кірпіштермен төселген. Сағананың солтүстік-шығыс бұрышында 10 см тереңдіктен қабырға, жон арқа, омыртқа, жамбас сүйектері табылды. Табыттан темір шегелер (ұзындығы 8,5 см, 2 дана), марқұмның аяқ киімі табылды. Сағананы салу кезінде көлемі 12x10x3 см трапециялы, көлемі 22–22, 5x20–22, 5x3–4 см тік бұрышты тақташалар пайдаланылған.

№7 қабір. Көлемі 2,25x1,1 метр және тереңдігі 0,8 м арқалықтары бар зират шұңқырының ішінде ешқандай конструкциялар жоқ. Ұзындығы 2,0 м және ені 55–40 см ағаш табыт шұңқырдың дәл табанына орнатылған. Ұзындығы 1,7 м сүйек табыттың ішінде жатыр, бас сүйек жоғары қаратылған. Қолдың саусақтары жамбас сүйектерімен араласып жатыр, аяқтары айқасып қалған. Бас сүйектен алтын жалатылған екі сырға табылды.

Мұның алдында атап өтілгеніндей, №4, 8, 9, 10 балалар қабірлері батыс қабырғаны жағалай орналастырылған, тек №11 қабір ғана көрхананың солтүстік-шығыс бұрышында болып шықты.

№8 қабір №4 қабірмен қатар орналасқан. Марқұм көлемі 1,1x0,6 м шұңқырға жерленген. Оның қабырғаларының төмендеу тұсына үш қатарға күйдірілген кірпіштер қаланып, сағана тұрғызылған. Жамылғыны тонаушылар бүлдіріп кеткен, 53 см тереңдіктен нашар сақталған бала сүйегі бар ағаш табыттың белгілері табылды. Оны тазарту кезінде геометриялық және өсімдік бейнеленген өрнектері бар тақташалардың кесінділері байқалды. Құрал-саймандар мен мүліктер жоқ болып шықты.

№9 қабір №8 қабірмен қатар орналасқан. Марқұм көлемі 1,1x0,55 м шұңқырда 0,51 м тереңдікте жерленген. Зират шұңқыры қабырғасының табанына 30 см биіктікте күйдірілген кірпіштер төселген. Баланың ағаш табытынан ағаш жаңқалары ғана сақталған. Сағана күйдірілген шаршы кірпіштермен көмкерілген тәрізді. Шұңқырдан көлемі 16,5x16,5x2 см алтын әріптермен жазылған әшекейлі тақташалардың белгілері кездесті. Құрал-саймандар мен жеке мүліктер жоқ (58-фото).

№10 қабір №9 қабірге таяу және қатар орналасқан. Марқұм көлемі 1,4x0,80 м (сыртқы ауқымы) шұңқырда 0,50 м тереңдікте жерленген. Зират шұңқырының табанында, қабырғаларының 25 см жоғары бетінде күйдірілген кірпіштер қаланған. Қаңқа сүйек нашар сақталған. Зират шұңқырының ішінде геометриялық және өсімдіктер бейнеленген әшекейлі тақташалардың белгілері мен оның басқа да түрлері кездеседі.

№11 қабір көрхананың солтүстік-шығыс бұрышында №7 қабірге таяу және қатар орналасқан. Тазарту кезінде 20 см тереңдікте солтүстік қабырғалар жанынан күйдірілген үшбұрышты екі кірпіш табылды. Марқұм 80 см тереңдікте ені 10 см ұзын жақтардың бойында арқалықтары бар топырақты шұңқырға жерленген. Қаңқа сүйек нашар сақталған. Осы тұстан темір шегелердің, тақтайдың (табыттыкі болуы керек) белгілері табылды. Зират шұңқырының ішінен трапециялы тақташа, боялған әрлеу заттарының белгілері кездесті.

3.4. Археологиялық олжалар

Сонымен осындағы құрылыс қалдықтарын аршып, тазарту жұмыстары мұнда XIV ғ. аса ауқымды мемориалды сәулет ескерткіштері, бойлық-біліктік етіп жобалаған екі камералы қасбеттік мазар салынғанын көрсетті. Құрылыс заттарын қайталап пайдалану мақсатымен ғимаратты көпе-көрінеу қиратып, бүлдірудің салдарынан құрылыс жобасының (конструкциясының) нашар сақталуы осы бірегей ғимараттың бастапқы көркін толық және

сол қалпында жаңғыртуға (елестетуге) мүмкіндік бермей отыр деп санаймыз⁸. Соған қарамастан қазба жұмыстарының қазіргі қолда бар нәтижелері басты сипаттарын алдын-ала қайта жобалауға мүмкіндік бар. Құрылыстың басты ауқымы көлемі 12,85x19,5 м тік бұрышты параллелепипедтен (яғни қарама қарсы жақтары өзара қос-қостан параллель болатын алты қырдан) көрінеді. Оның үстінен тиісті барабандарға орнатылған, сірә, шатырлы болса керек, әртүрлі екі алып күмбез бой түзеп, шыңыртырланған көгілдір тақташалармен көмкерілген. Ғимараттың басты (оңтүстік) қасбеті кең (4 м-ге жуық) орталық кірме күмбез тәрізді қуысы бар монументті портал (ғимараттың қасбетіне салтанатты сипат беру үшін қолданылатын архитектуралық элемент) түрінде көз тартатын болған. Сірә, ол басқа қасбеттердің қабырғаларынан біршама жоғары тұрса керек. Порталдың батыс және шығыс жиектері шеткі фасадтардан 2 м шығыңқы болғандықтан, қасбеттің жалпы ені 17 м-ге дейін ұзарған. Дәл осы тұста, басты қасбеттің жиектері бойымен мұнаралар бой түзесе керек. Басты қасбет пен кіре беріс қуыс ашық. Көк және көгілдір түсті өсімдіктер әлемі және геометриялық бейнелермен әшекейленген шыңыртырлы тақташалармен безендірілген. Сірә, кірме арка қуысын қамтыған басты сәндік «П» тәріздес белбеуде көк фонда ірі ақ әріптермен жазылған таныстыру болса керек. Қапталдағы қасбеттерде қызыл түсті кірпіш төсеніштер көз тартарлық. Мазардың басты қасбеті алдында күйдірілген тік бұрышты шаршы кірпіштерден төселіп, қоршалған сарай (алаңқай) бой түзеген. Әзірше сарай ауласы толық тазартылған жоқ, соған қарамастан мұнда да Ұлытаудың (XIV ғ.)⁹ Жошы хан мазарының қасбеті алдындағы сияқты қабірлер болуы мүмкін деген болжам бар.

Бөлменің ішкі көрінісінде көкшіл түске алтын әріптермен жазылған шыңыртырлы көк тақташалардан құрастырылған биік декоративті сәндік панель көзге түседі. Жоғары жақтағы мұқият әрленген қабырғаларда ақ фонға полихромды жазба белгілері таңбаланыпты. Көрхананы тазарту кезінде түсті әрлеудің әртүрлі ұсақ белгілері жиналды. Алғашқы бөлменің кеңдігі 4,4x4,4 м-ге жетеді. Оның ауқымы сыпаны қарама-қарсы екі терең қуыс есебінен едәуір, екі есеге жуық ұлғайтқан. Бұл бөлме Хорезмде «зиарат-хана» немесе «тилау-хана» қызметін атқарып, мұнда келушілер Құраннан қасиетті сүрелер оқып, Алла-тағалаға сиын-

⁸Белгілі болғандай, XVII–XIX ғғ. Еділ бойы мен Орал маңайын отарлауда Ресей үкіметі қала-бекіністерді салу кезінде «хан шатырларын қиратып», олардың материалдарын құрылысқа пайдалануға жарлық берген. Бұл мақсатта арнайы жарлықтар шығарылып, ал көне қалалар мен қорымдарды қирату ұтымды жолға қойылған болатын. «Мәскеулік үкіметтің Нижний Поволжьеңің аумағындағы татар құрылыстарына деген көзқарасы таңғаларлық жабайылық пен жеккөрушілік сипатта болды» деп жазады алғашқы «алтынордалық археологтардың» пионерлерінің бірі (*Баллод Ф. Приволжские Помпеи. М.-Пг., 1923. 20–21-б.*). Орал өзені жағалауында да бұл жайттардың кең таралғаны күмәнсіз. Әрине, мазарларды қирату барысында оның қабірі де тоналғаны анық. Осы себептен де, Г.В. Кушаев келтіретін Орал қаласының түбіндегі күрендерден табылған ортағасырлық кірпіштер мен сәндік кірпіштер осы жерден алынған (*Кушаев Г.В. Этюды древней истории степного Приуралья. Уральск, 1993. 134 б.*).

⁹Есеп: Археологические исследования некрополей Алаша-хана и Жошы-хана для последующей реставрации и музеефикации. Алматы-Караганда, 1998. Рукопись. Архив ИА.

ған¹⁰. Әдетте зияратшылар қапталдағы сыпаларда, жетекшілер орталық сыпада мінажат ететін болған. Осы бөлмені биік цилиндрлі барабаны бар күмбез ерекшелендіріп тұрғанға ұқсайды.

Мазардың марқұм жерленетін басты бөлме-жайлары «көрхана», «зияратхананың» сырт жағында орналасқан. Оның көлемі 8,8x8,8 м. Мұның бас бөлігіндегі құлпытастың астында мазардың басты екі қабірі жатыр (52-фото). Сірә, мазар тектілерге қызмет етсе керек. Көрхананың оң қапталындағы шығыс жағы негізінен рулық қауымның ересек адамдарын, ал сол жағы балаларды жерлеуге арналған (9-сур.; 50, 51-фото). Мұнда барлығы он бір қабір табылып, тазартылды. Барлық қабірлерде мазар құламай тұрған кезде Алтын Орданың Жайық жағалауындағы әлеуметтік саяси топ өкілдері жерленген деп топшылауға негіз бар.

Бұл мазар өзінің көз тартарлық сәулетімен Свистун-гора тауының жотасында орналасқан некропольде бой көтеріп тұрса, ал тау өз кезегінде Жайық өзенінің жайылған иінінде қазіргі Борлы төбешіктер ауданында, аяқ өткел болған өзен сағасында бой түзеген. Мазар ұзақ уақыт дерлік жұмыс істеп тұрды. Әсіресе оң жақтағы басты қасбетте ауыр салмаққа шыдамай құрылыстың бұрыштары қисайып, қабырғаларының жарылғаны байқалады. Сол себепті үйдің қабырғаларына қарай қосымша ағаш діңгектер орнатылып (46-фото), салмақ көбірек түсетін оң жақтағы қасбет екі ауқымды шитті контрофорстармен тірелген (9-сур., 45-фото).

Бұл мазарды архитектуралық ерекшеліктеріне қарай «Кіші мазар» тәрізді «қасбеті екі камералы мазарға» жатқызуға болады¹¹. Өйткені портал тұсынан шығып тұрған негіздер байқалмады¹². Мемориалды құрылыстардың бұл түрі бұдан бұрын Алтын Орданың Еділ бойы мен Солтүстік Кавказ аймақтарында кездеспеген болатын.

«Үлкен мазар» көрханасында табылған қабір құрылыстарының әртүрлі болуы Еуразия даласында Алтын Орда кезеңінде қалалық некропольдердің жерлеу құрылыстарының қызметін толық бейнелейді¹³. Кезінде ғалым Л.Т. Яблонский Алтын Орда қалалары (Еділ жағасы, Солтүстік Кавказ, Қырым) некропольдеріндегі қабірлеуді жіктеп, талдаған еді. Зерттеу деректерінің молдығын (500-ден астам қабір) және содан кейінгі ондаған жылдар бойы зерттеудің айтарлықтай қайта қаралмағанын ескерсек, онда осы зерттеу маңызы арта түсері сөзсіз¹⁴. Л.Т. Яблонский мол деректерді статистикалық сұрыптау жөнінде тиісті деңгейде

¹⁰Стеблюк Ю.В. Погребальные сооружения Южного Хорезма XVII-XIX вв.//Полевые исследования ХЭ в 1956-1961 гг. М., 1963. 99 б.

¹¹Маньковская Г.Ю. О типологии мемориального зодчества Средней Азии. Мавзолеи Фудины и Касби//Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. М., 1975. 97-б.

¹²Хмельницкий С.Г. Между саманидами и монголами. Архитектура Средней Азии XI – начала XIII в. Ч. I. Берлин-Рига, 1996. 152-153-б.

¹³Қараңыз: мысалы: Егоров В.Л., Федоров-Давыдов Г.А. Исследование мечети на Водянском городище//Средневековые памятники Поволжья. М., 1976. 108-166-б.

¹⁴Яблонский Л.Т. Типы погребального обряда на мусульманских городских некрополях Золотой Орды//ВМУ. Серия IX. История. 1975. №2. 75-84-б.

сыналған «Г.А. Федоров-Давыдов әдістемесін» пайдалана отырып, жерлеу салтының 18 түрін тапты. Жайық қаласы орнындағы некропольден табылған жаңа деректер, жіктеу жүргізілген белгілерге және пайдаланылған терминдерге тоқталмастан, кейбір негізгі тұжырымдарға өзгерістер енгізеді.

Өкінішке орай, «Үлкен мазардың» ішіндегі қабірлердің сақталу деңгейі «құлпытас-тардың» болуы немесе болмауын және оның түрін анықтауға мүмкіндік бермейді (№1 және №5 орталық қабірлердің бетіндегі бүлінген мастаба ғана). Көбінесе қабір жамылғылары анықтау бейнеленген. Қабірлердің батыс жаққа қарауымен бірге, анық байқалған мынандай зират шұңқырларының басты үш түрі байқалады: 1) жай тік бұрышты шұңқыр; 2) арқалықтары бар шұңқыр; 3) лақатты шұңқыр. Зираттың ішкі құрылысы да әртүрлі. «Жай шұңқырдың табанына әдетте күйдірілген кірпіштерден сағана қаланған (№1, 5, 3, 8, 9, 10 қабірлер; 2002 ж. аршылған «Кіші мазар») көрханасындағы жалғыз қабірді де осыған жатқызуға болады¹⁵ (42, 52, 54, 58-фото).

Сағаналарды тонаған кезде олар қатты бүлінгендіктен, жамылғыларды жіктеудің сәті түспеді. Соған қарамастан мұнда да ағаш, кірпіш жамылғылар болды деген болжам бар (№6 қабір; 57-фото). Әдетте сағана ішіне ағаш табыт салынатын.

«Арқалықтар» әдетте шұңқыр табанынан 35–25 см жоғары жасалынып, қабірді жабу үшін қолданылды. Оның жәй ағаш төсеніш тәрізді болуы да мүмкін немесе баспалдақ са-тыға күйдірілген кірпіштер бірнеше қатар етіп төселген (№6 қабір). Табыт қойылған тар шұңқырға қосымша кірпіштер пайдаланылған.

Шеттері жиектелген шұңқырлардың екі варианты байқалады: 2,а – шұңқырдың екі ұзын жақтары ғана жиектелген; 2, б – шұңқырдың төрт жағы да жиектелген. Солтүстік қабырғадағы *лақаттағы баланың мүрдесі* ғана тонаушылардың назарынын тыс қалып, аман сақталған. Лақат қабырғасынан қойылған шикі кірпішпен жабылған (№4 қабір; 57-фото). Лақат табаны зират шұңқыры табанынан 7–10 см аласа келген.

Көрхананың барлық дерлік қабірлерінен тақтай табыттар табылды. Олардың арасынан көбінесе ағаш жаңқалары байқалады. Соған қарамастан ені 15–20 см тақтайлардың қиыс-тырылып жалғанғанын, ал шегелердің табыт бетін бекіту үшін қолданылғанын дәлелдейді. Мұндай қабірлерден темір шегелердің аз табылуына қарағанда (№1 қабірді есептемеген-де) тақтайлар бір-бірімен айқастырыла бекітіліп, шегелер табыттың қақпағын бекітуге ғана қолданылатын.

Сонымен, мұнда ашылған қабірлердің тым шектеулі аз болғанына қарамастан, Л.Т. Яблонский жіктеуінің басты белгілерінің бірі болып табылатын «жерлеу камерасы жо-басының» (I топ, А және Б бөлімдері; II топ, Б бөлімі) әртүрлі үлгілерін көреміз. Ғалым Алтын Орда қалаларының некропольдерінде «жерлеу салтының әртүрлілігі» жайындағы тұжырымдарын мына басты себептермен түсіндіреді: а) Алтын Орда қоғамының әлеуметтік әртектілігі; б) жерлеудің жергілікті дәстүрлі салттарының болуы; в) Алтын Орданың жеке-

¹⁵Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г.А. Некрополь Уральского городища... 168–184-б.

леген облыстары арасында қалыптасқан өзара мәдени-экономикалық ықпалдасу мен байланыстардың болуы¹⁶. Барлық 11 табыттың 1-і ғана мазардың ішіне жерленгенін атап өткен жөн. Демек, мұнда бір жергілікті мәдени дәстүрлер ауқымында өмір сүрген бір әлеуметтік топтың, мүмкін тіпті бір отбасының өкілдері жерленген деп болжауға болады. Осы жағдайды ескерер болсақ, Л.Т. Яблонский ұсынған Алтын Орда некропольдеріндегі қабірлердің «әртүрлілігі» жайындағы талдау жеткіліксіз деп топшылауға болады.

Жалпы алып қарағанда, шартты түрде «циста»¹⁷ деп аталған (шеттері жиектелген шұңқырлар Орта Азия археологиясында шатырлары әртүрлі келген қуыс түріндегі¹⁸ немесе шұңқыр түбінде мәйітке арналған қуысы бар қабір шұңқыры деп аталады¹⁹) қабір шұңқырының түбіне қам кесектен немесе күйдірілген кірпіштен жеке адамға арналған сағаналардың²⁰ тұрғызылуы Орта Азияның ортағасырлық қалаларының мұсылман зираттарына тән дәстүр. Мәйіттердің мұндай сағанаға мұсылмандық салт бойынша қойылғандарының ең алғышқылары әдетте VIII–IX ғғ. жатқызылады және олар XIV ғ. дейін өмір сүріп келген. Бірақ қабір құрылысының аталмыш түрі Сырдың орта тұсында б.д. I мың²¹ жылдығының ортасында-ақ пайда болып тараған және түрлі варианттарда этнографиялық уақытқа дейін өмір сүріп келген деп айтуға негіз бар. Мәйіттің қабір шұңқырының түбіндегі қам кесектен қаланған жеке адамға арналған сағаналарға қойылуы XIV–XVIII ғғ. тұс қабірлер арасында кең тараған және дәстүрлі түрі болып табылады. Мысалы, мұндай қабірлер Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи ханака-кесенесінің «жамаатхана» залынан, еден астынан аршылған болатын²².

Демек, қала некропольдерінде Алтын Орда дәуірінің жерлеу ғұрпына жасалған талдау негізінде Еділ бойында²³, сондай-ақ Жайық жағасында жеке зират ішінде кірпіш сағаналар салу дәстүрі, басқа да мәдениет түрлері сияқты²⁴, Орта Азиядан әкелінді деген тұжырым негізделіп, дәлелдене түсуде.

¹⁶Яблонский Л.Т. Типы погребального обряда на мусульманских городских некрополях Золотой Орды... 83-б.

¹⁷Гудкова В.А. Ток-кала. Ташкент, 1964. 142–147-б.

¹⁸Бижанов Е., Мамбетуллаев М. Раскопки некрополя Ток-калы в 1968 г.//Антропология и культура Кердера. Ташкент, 1973. 46-б.

¹⁹Поляков С.П. Этническая история Северо-Западной Туркмении в средние века. М., 1973. 23-б.

²⁰Жекелік түсінігін, біздің ойымызша, Орта Азияның ортағасырлық қорымдарында кең қолданыс тапқан, жалғасты ұжымдық жерлеу мақсатындағы жер астындағы сағаналардан ажырату үшін енгізуіміз қажет.

²¹Смагулов Е.А. Амулетные наборы из погребений некрополя городища Коныртобе в Отрарском оазисе// ИМКУ. Вып. 32. Ташкент, 2001. 90–91-б.

²²Тұяқбаев М. Ахмет Иассауи кесенесінің «Қазандық» бөлмесінде жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары//Ахмед Иассауи университетінің хабаршысы. 1-шығырылуы, Түркістан, 1998. 92–109-б.

²³Яблонский Л.Т. Типы погребального обряда на мусульманских городских некрополях Золотой Орды... 83–84-б.

²⁴Смирнов А.П. Среднеазиатские элементы в архитектуре и строительном деле волжских

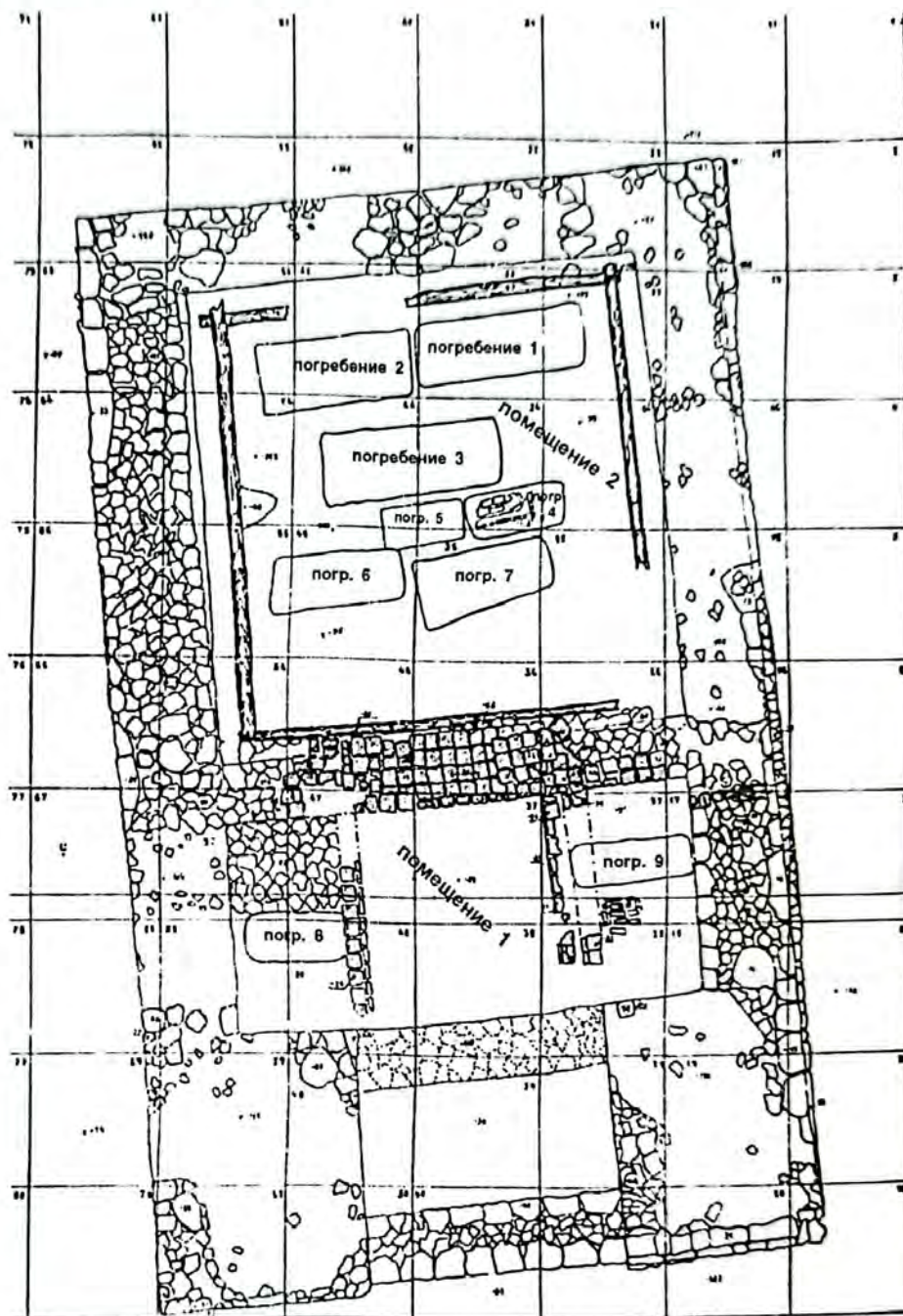
3.5. Жайық кесенелерінің архитектуралық түрлерінің пайда болуы және даму үрдісі

Кезінде Водяной қаласының (10-сур.) қасбетті күмбезді мазарын жариялап, оған талдау жасаған ғалым В.Л. Егоров мұндай құрылыс түрі Орта Азияда мәлім емес, ал оның үлгісі Алтын Орда дәуірінде Еділ жағасын жайлаған қалалардың архитектуралық дәстүріне тікелей байланысты деп атап көрсетті²⁵. Мұндай пайымдауға негіз болмайтын себебі, Орта Азияда XIV–XIX ғғ. дейінгі мемориалды құрылыстар түрлері қатарында зиратхана мен көрхананы²⁶ ажыратуға негізделген екі камералы порталды-күмбезді мазарлар түрі жақсы белгілі болды. Орта Азия мен Хорасандағы мемориалды

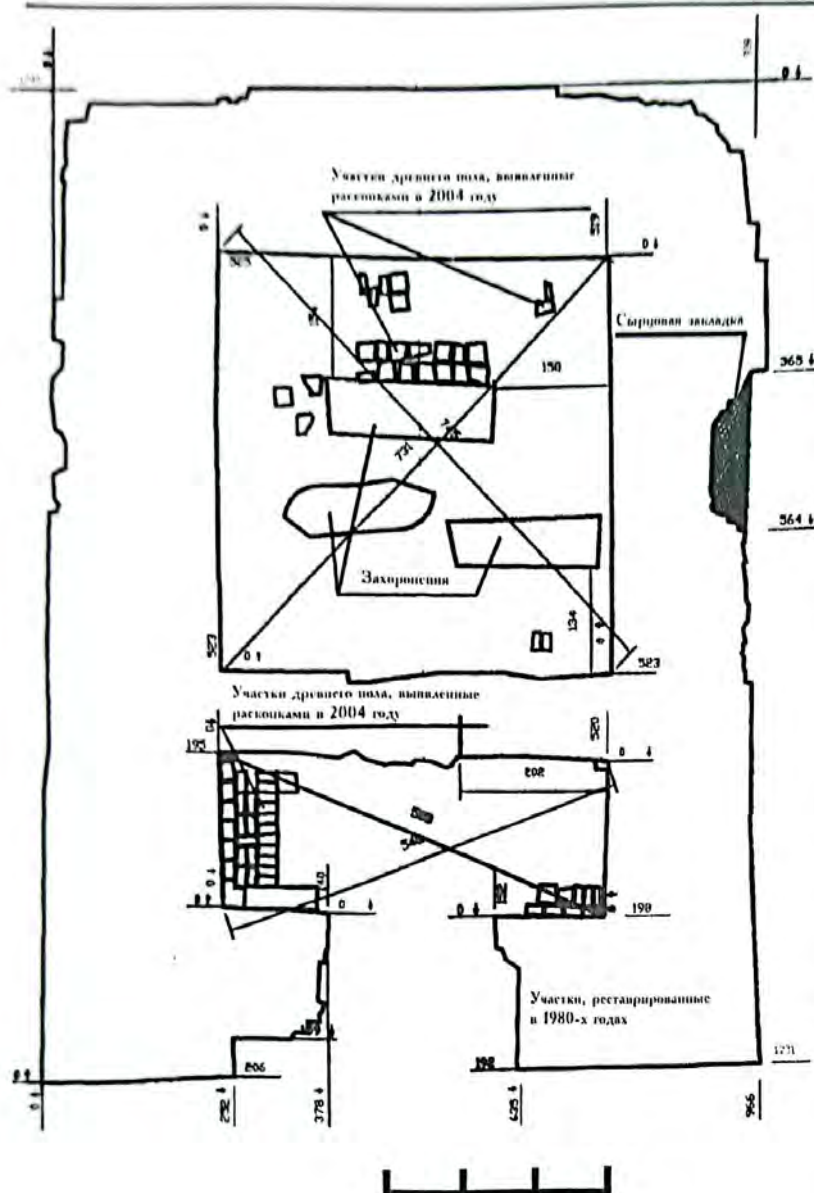
болгар//Средневековые памятники Поволжья. М., 1976. 3–6-б.; Ерзакович Л.Б. О южноказахстанском компоненте в материальной культуре городов Золотой Орды//По следам древних культур Казахстана. Алмата, 1970. 60–68-б.; Гражданкина Н.С., Ртвеладзе Э.В. Влияние Хорезма на керамическое производство золотоордынского города Маджары//СА. 1971, №1. 127–137-б.

²⁵Егоров В.Л. Мавзолеи Водянского городища//СА. 1980, №1. 87–88-б.

²⁶Маньковская Л.Ю. О типологии мемориального зодчества Средней Азии. Мавзолеи Фудины и Касби//Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. М., 1979. 102-б.; Маньковская Л.Ю., Булатова В. Памятники зодчества Хорезма. Ташкент, 1978. 75-б.; Ма-

10-сурет. Водянокесенесінің жобасы

11-сурет. Абатбайтақ кесенесінің жобасы

көрсетілген бұл мемориалды құрылыстарды жақындастырып отырған нышаны – олардың екі бөлмелі болуында.

Бұл архитектуралық қалыптың тікелей бастауы Хорезм болғанын, мұнда ол дамудың барлық түрлерінен өтіп, дәстүрге айналғанын, жоба үлгісінің сан алуандыған мойындау керек. Мұның үстіне Алтын Орда құрамындағы Хорезм ислам діні тереңдеп өнген, неғұрлым дамыған облыс болғаны мәлім. XIV ғ. бірінші жартысынан бастап Хорезм астанасы Үргеніш қаласы Алтын Ордадағы басты діни орталыққа айналып, мұнда Алтын Орда мешіттері мен ханакалары үшін діни қызметкерлер даярланады. Дешті Қыпшақ өңіріне дін уағыздаушы Хорезм медресе М.А., Мурадов Р.Г. Гургандж. Архитектурный путеводитель. Стамбул, 2000. 22–24-б.; Стеблюк Ю.В. Погребальные сооружения Южного Хорезма... 100–107-б.

²⁷Хмельницкий С.Г. Между саманидами и монголами... 152-б.

құрылыстардың бұл түрін мамандар XI–XII ғғ. жатқызады²⁷.

Бірақ, XIII–XIV ғғ. дәстүрлі болған және кең тараған, екі бөлменің бір желі бойымен орналасып, бір-бірімен ортақ пошымдары мен жіктелістерімен байланысты архитектуралық формадағы екі бөлмелі кесене идеясы Алтын орда территориясының Еділ бойы бөлігінде де тұрақтануы мүмкін.

Құрылыстың бұл түрі Жайық жағасы некро-польдері мазарларынан цоколінде (іргетас үстіндегі үй қабырғасының төменгі бөлігі) төрттің үш бөлігіне тең бағана тіреуіштер орнатылған, қарсы беттік желіден шығып тұрған екі биік пилон түріндегі ауқымды арка пештагімен ерекшеленеді. Құрылыстың сыртқы бейнесінен мұндай ере-кшеліктерді көп кездестіруге болады. Бұған биік тас цокольдің болуын, полихромды декордың жұпыны екенін қосуға да болады. Зияратханасы ерекше бөлініп

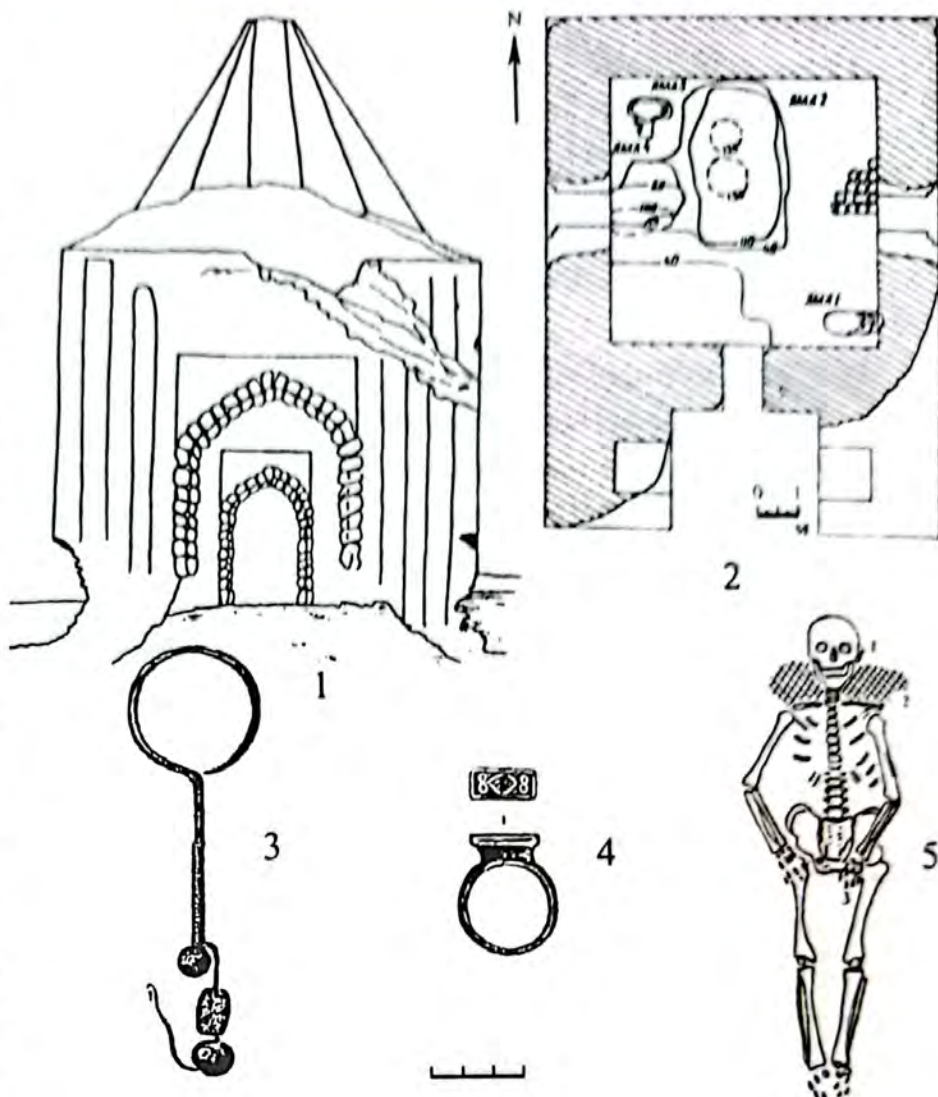
миссионерлерімен бірге екі камералы мазардың архитектуралық қалпының да тарауы әбден мүмкін еді. Шатырлы күмбездері бар мазарлар құрылыс жобасы жөнінен «Жайық мазарларына» ұқсас болған. Олардың екеуі соңғы кезге дейін жақсы сақталып, Жайық қаласы орнындағы некрополь мазарларының сырт-қы бейнесін елестетуге мүмкіндік береді. Бұл тұста Ақтөбе облысындағы Абатбайтақ мазары (11-сур.) мен Челябин облысының оңтүстігіндегі, Жайық жағасында орналасқан Варна елді мекеніндегі Кесене мазары (12-1-сур.) жайында сөз болып отыр.

1889 ж. өзінде Э.А. Петри қазба жұмыстарын жүргізіп, үш қабірдің қалдықтарын, сондай-ақ оттың іздері мен жануарлардың сүйек-терін тапты. Марқұмдардың жібек-тен тігілген киімдерінің қиық-тары болды.

Сонымен қатар қабірден қызғылт түске боялған ағаш шоқпар белгілері мен сырға, моншақтар табылды (10-3, 4-сур.). Осыған қарап аталған кесенені XIII-XIV ғғ. жатқызуға болады²⁸.

Абатбайтақ мазарында қазба жұмыстары 2004 жылы²⁹ жүргізілді. Мұндағы көрханадан да қабір аршылды. Тоналған зираттардан темір шөгелермен бекітілген ағаш табыттардың қалдықтары, мата және орталық қабірде темір түйреуіш табылды.

Абатбайтақ мазарлары мен Кесенені Орал қаласының төңірегіндегі Жайық қаласының мазарларымен салыстыру олардың басты белгілерінің ұқсас екенін көрсетті. Бәрі Жайық

12-сурет. «Кесене» ескерткішінің жобасы мен шыққан олжалар (Боталов С.Г., Маламуд Г.Я. Погребальный комплекс Кесене//Уфимский археологический вестник. Вып. 3. Уфа, 2001): 1 – кесененің жалпы көрінісі; 2 – кесене жобасы; 3 – алтын сырға; 4 – күміс жүзік; 5 – қаңқа

²⁸Боталов С.Г., Маламуд Г.Я. Погребальный комплекс Кесене//Уфимский археологический сборник. Вып. 3. 2001. 162-167-б.

²⁹Қараңыз: Смагулов Е.А. Отчет по теме: «Архитектурно-археологические изыскания для мавзолея Абат-Байтақ в Актюбинской области»//Архив НИПИПМК МКИ РК.

жағасындағы XIV–XV ғғ. мазарлар ретінде белгіленген. Айталық, екі мазардың да іргетасы, Кесенеде³⁰ үш-бұрышты (кейбір басылымдарда қате айтылғандай, шаршы емес) тұстарының ұзындығы 9,3x12 м, ал Абатбайтақта 9,28x12,35 м (Иманжанов Н. өлшеген). Олар сыртқы архитектуралық бейнесі мен құрылысы жағынан да ұқсас болуы әбден мүмкін. Мазар сырт жағынан тік бұрышты болып көрінеді.

Сыртынан қарағанда кесенелер, сірә, екі күмбез (күмбездің көрханаға жетекшілік жасауымен) қойылған тікбұрышты ғимараттар («Кіші Жайық кесененің» көлемі 9x12 м (оның көлемі Абатбайтақ және Кесене мазарларымен бірдей келеді), «Үлкен кесене» көлемі 12,85x19,5 м) секілді көрінеді. Оңтүстік беттері қасбетпен әсерленген.

Жайық жағасындағы мазарлардың сыртқы көрік бейнесін жаңғыртудағы бас-ты түйін, ол, әрине, жамылғы қалқанның түрі – мұнда күмбездің басты екі түрінің қайсысы қолданылғаны: жартылай сфера пішінді әлде шатырлы ма?³¹ Бірінші жағынан Абатбайтақ пен Кесененің шатырлы мазарларының сыртқы және ішкі сәнді безендірулерін екінші жақтағы Жайық жағалауы мазарларымен салыстырсақ, Оралдағы мазарлардың жартылай сфера пішінді күмбездер болғанына көз жеткіземіз. Бірақ мұнда трапеция тәріздес әрлеу тақташаларының табылуы осында шатырлы күмбездердің де болғанын айғақтайды. Өкінішке орай, археологиялық деректер мен Свистун-гора тауындағы мазарлардың бүліну деңгейі әзірше бұл сауалға нақтылы жауап бермей отыр. Дегенмен де қазіргі қолда бар деректер Жайық жағалауына ортаазиялық құрылыс мәдениетінің ықпалы Еділ жағасындағы қалаларға немесе Оңтүстік Жайық өңіріне қарағанда анағұрлым басым болғанын мойындау үшін жеткілікті. Осы мазарлардың құрылысы Алтын Орда қалалық мәдениетінің қысқа мерзімді болғанымен, жедел қарқынмен дамуымен тұспа-тұс келді деп топшылауға болады. Өзбек хан (1313–1339 жж.) билік құрған бұл кезеңде ислам Алтын Ордада ресми түрде мемлекеттік дінге айналды³². Оның таққа отыруы үшін Хорезмнің қаһарлы аймақ бастығы Құтлұқ Темір бастаған «Хорезм партиясы» белсенді қызмет атқарып, ықпал еткені мәлім. Дәл осы кезеңнен бастап Алтын Орда құрамына енген аймақтарда миссионерлердің шектеусіз насихатының нәтижесінде ислам тым жедел әрі кеңінен тарады. Оны насихаттауға, әлбетте, Орта Азия діндарлары белсене қатысқаны аян. Кама өзенінің жағалауына дейін жете алған осындай миссионерлердің бірінің құлпытасында «кәсіби дін уағыздаушы Қажы Хусейін-бек, ұлы Омар бектің ұлы... Түркістандық» деген жазу сақталған.

³⁰Өлшемдері С.Баталова и Г.Маламудтың еңбектерінде келтірілген жобасы бойынша алынды (165-б.).

³¹Смагулов Е.А. Мавзолеи на берегу Жайыка//Кумбез. 2004, 4.03–1.04. 49–51-б.; Осы тұста Т. Төреқұловтың мазардың сыртқы бейнесін қайта қалпына келтіру туралы нұсқасын да қараңыз.

³²Алтын Орда тағында бірінші болып исламды қабылдаған Берке хан екені белгілі. Ол ата-бабаларының дінінен бас тартып, исламды XIII ғ. 40-шы жж. бас кезінде әлі хан болмай тұрып қабылдаған болатын. Сарайда хан тағына ие болған соң ол исламға мемлекеттік статус бермей тұра алмады. Алтын Ордадағы ортаазиялық исламның қандай күшке ие болғанына, Берке ханның исламға енуіне себепші болған ықпалды Кубреви суфилик орденінің ізбасары, бұхарлық шейх Шемседдин Эльбахерзи екенін айтсақ та жеткілікті.

Мамандар Алтын Орда дәуіріндегі Еділ бойы қалаларының қолөнер өндірісі Хорезмнің, бірінші кезекте Үргеніштің қолөнер дәстүрлеріне тәуелді болғанын талай рет атап көрсеткені аян³³. Сол себепті Алтын Орда қалаларының материалдық бейнесін де Хорезм және тіпті бүкіл Орта Азия қалаларына тән ортақ көрініс деп сипаттайды. Жайық жағасындағы мемориалды құрылыстардың Орта Азия ғимараттарымен генетикалық (тамырлық) байланысына қазірдің өзінде мамандар ешбір шүбә келтірмей отыр. Жайық қаласының некрополінде ашылған екі мазардың, сондай-ақ Абатбайтақ пен Кесене мазарларының архитектуралық қасбеттік екі камералы бойлық-ендік үлгісі, мамандардың пікірінше, XI–XII ғғ.³⁴ Орта Азия мен Хорасанда пайда болған. Бұл сәулет өнерінің Хорезмнен басталғанын мойындаған жөн.

³³Қараңыз: *Смирнов А.П.* Среднеазиатские элементы в архитектуре и строительном деле волжских болгар//Средневековые памятники Поволжья. М., 1976. 3–6-б.; *Ерзакович Л.Б.* О южноказахстанском компоненте в материальной культуре городов Золотой Орды//По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата, 1970. 60–68-б.; *Гражданкина Н.С., Ртвеладзе Э.В.* Влияние Хорезма на керамическое производство золотоордынского города Маджары//СА. 1971. №1. 127–137-б.; *Федоров-Давыдов Г.А.* Культура и общественный быт золотоордынских городов. М., 1964. 9-б.

³⁴*Хмельницкий С.Г.* Между саманидами и монголами... 152-б.

4-тарау

ЖАЙЫҚ ҚАЛАСЫНЫҢ КЕРАМИКАЛАРЫ

Қазба жұмыстарынан табылған басты заттар – керамикалар. Бұлар – ылғалсыз шыңыртырланған ыдыс-аяқтар мен сауыттар, тұрмыстық және шаруашылық мақсаттарында қолданылатын бұйымдар, әрленген жұқа кірпіштер.

Ылғалсыз керамика өз кезегінде екі топқа: қызыл сазбалшықты және сұр сазбалшықты болып бөлінеді (59-фото).

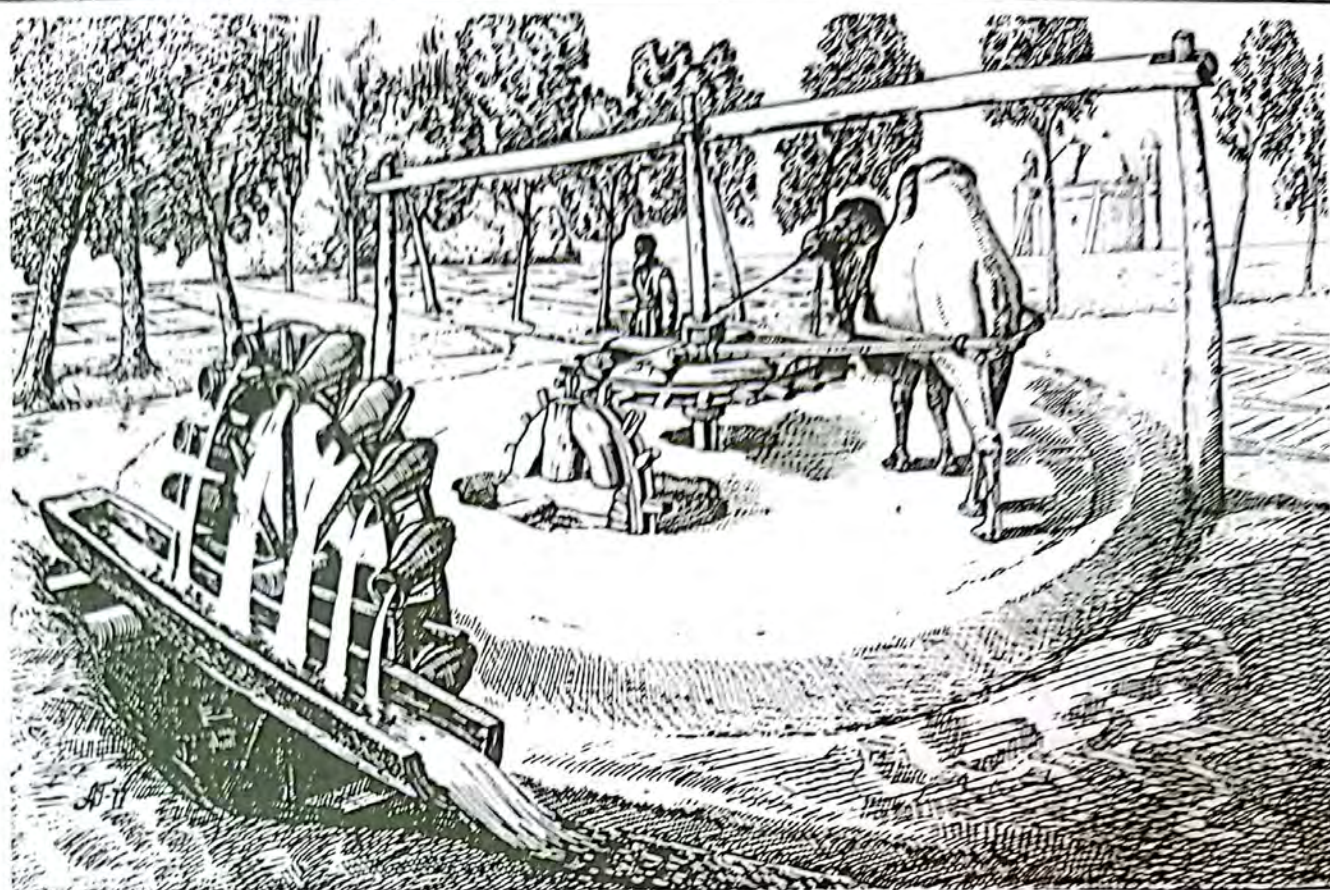
Жайық қаласынан табылған барлық керамиканың 80–90%-ын оның қызыл сазбалшықты түрі құрайды. Сазбалшықтан істелген ас үйлік құмыраларды да бірнеше топқа бөлген жөн: біршама ұзын болғанымен, тар мойынды құмыра, гүл тәжі сәл сыртқа қарай шығыңқы, бұрыштары шеңберленіп біткен. Құмыра мойнының жоғары жағы бірқатар түзу әрі кең сызықтармен әрленген. Тұтқасы мен мойнының орта тұсымен сауыттың ішіне бекітілімі. Осы үлгідегі сазбалшықтан істелген құмыралар қатарына тұтқаның қарсы жағында құйма түріндегі гүлдің тәжі өрнектелген сауыттарды қосуға болады. Мұндай құмыралардың мойындары түзу сызықты немесе бұйра толқынды бұдырлы ұзын кестелермен сәнделген.

Құмыраның басқа бір түрінің сауытының көлемі орташа, мойны аласа әрі кең, гүлдің тәжі сыртқы бетіне қарай сәл иілген, тұтқасы бір шетімен гүл тәжінің ұшына немесе мойнының орта тұсына, ал екінші шетімен сауыттың біршама кеңірек иініне бекітілімі. Құмыраның түбі оның мойнына қарағанда кеңірек келген.

Құмыралар көлбеу бұйра толқынды сызықтармен, әртүрлі қиғаш өрнектермен бедерленген. Құмыра тәрізді сауыттардың тағы бір түрінің көлемі шағын, мойны аласалау әрі кең көрінеді. Ас үйлік ыдыс-аяқтар мойындары тарлау, шағын келген құмыра тәрізді әртүрлі сауыттардан тұрады. Гүл тәжі сыртына қарай имектелген де, ал ішкі жағынан оны айнала қақпақтың жиегі бедерленген. Көлбеу кішірек қана тұтқасының бас жағы гүл тәжіне, төменгі жақтары құмыраның иіндеріне бекітілген. Кеуде тұсының жоғары беті сәл қомпитылған. Оны гүлдің тәжінен түбіне дейін тартылған қиғаш сызықты өрнек қабаттары әшекейлеп көрсетеді. Жиналған заттар арасынан қимасында сәл иілген домалақтау немесе үшбұрышты гүл тәжі бар не бір тұтқалы сауыттардың үлгілерін көруге болады.

Ыдыстық керамика қатарына жоғары бөлігі сәл шығыңқы, жұмыртқа тәріздес ұзынырақ кеудесі көтеріңкі хумдар қойылған. Гүл тәжі қима тұсында ұштанып, сыртқы бетіне қарай иілген. Кейбір сауыттардың гүл тәждерінің сыртқы жиегіне қиғаш керттік түрінде немесе тараққа ұқсаған ирек тісті ою тартылған. Хумдар түзу сызықты және бұдырлы өрнектермен әшекейленген.

Шаруашылық-тұрмыстық қолданыстағы керамика (қыш) арасынан шырақ – май-шамдар – түбі жұмырлау аласа шыны аяқ (тостағанша) көзге түседі. Кейбір шырақ-майшамдардың жиегінде білтеге арналған шыны аяқ бар.

13-сурет. Сукөтергіш құрылғы – шығыар. В.А. Грошевтың реконструкциясы

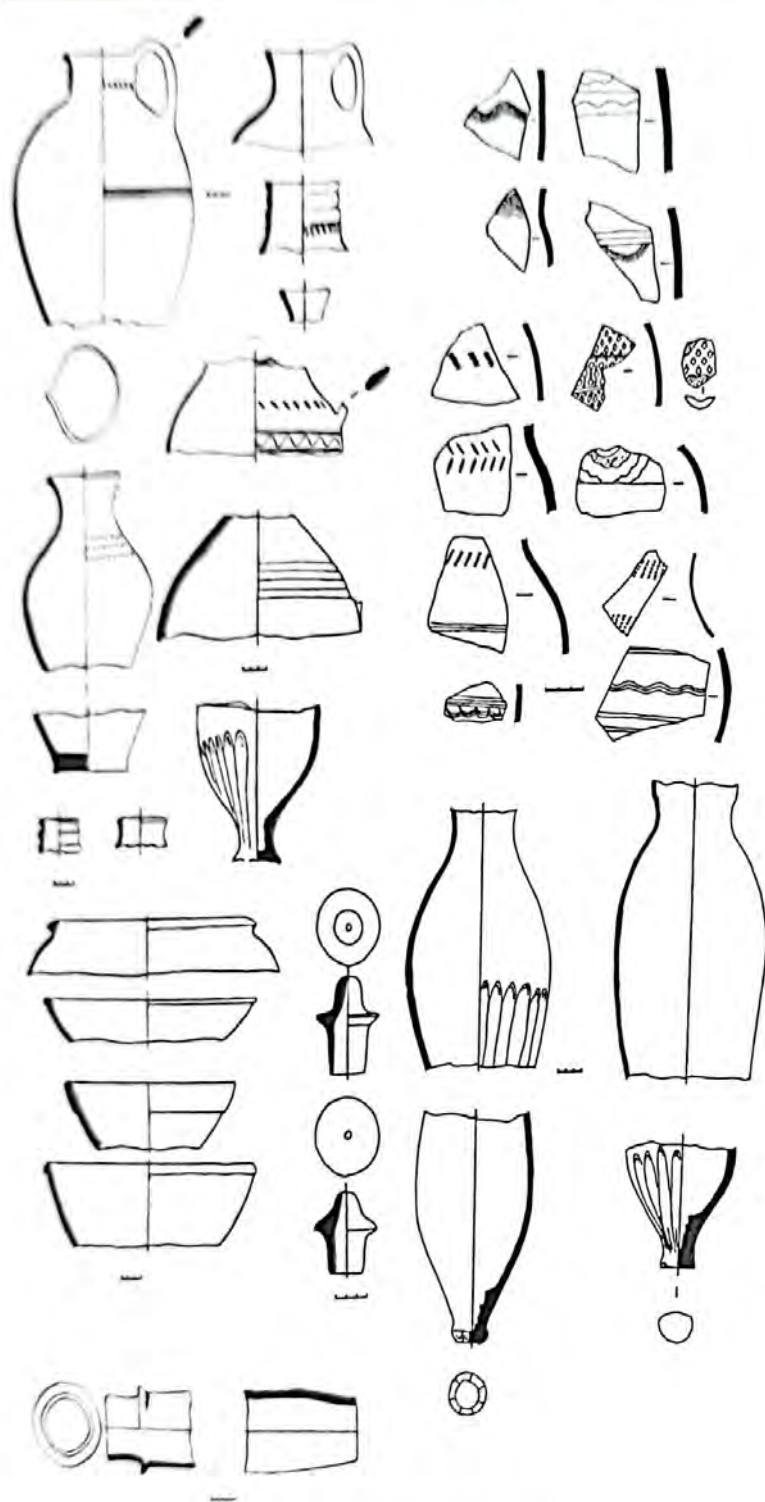
Сазбалшықтан су құбырлары мен оны бекіткіштер, су көтергіштер, су көтергіш доңғалақтың көмегімен су шығарылатын жүйе үшін құмыра тәрізді сауыттар жасалған (13-сур.).

Штампталған сұр сазбалшықты сауыттар тек кесектер үйіндісінде, әрі аз мөлшерде кездесіп қалады. Бұлар негізінен өсімдік және геометриялық өрнекті сұр сазбалшықты сауыттардың үлгілері болып келеді.

Жайық қаласы орнында шыны тәріздес қаптама керамикалық бұйымдардың бетін қаптауға қолданылатын керамика түрлері Алтын Орда дәуіріндегі Еділ жағасы қалаларынан, Сарайшықтан, Пруто-Днестр өзендері сағасын, Қара теңіз жағалауын жайлаған елді мекендерден жиналған материалдардан анық байқалады¹.

Қаптама керамика (поливная). Жайық қаласы орнынан табылған бұл керамика түрі әзірше көп емес, соған қарамастан оны қазірдің өзінде сипаты жөнінен екі үлкен топқа бөлуге болады. Олар: қызыл сазбалшықты және аралас керамика тобы.

¹Кузнецова О.В. Керамика городища Жайық//Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып. 1. Уральск, 2002. 219–220-б.; Михальченко С.Е. Систематизация массовой поливной керамики золотоордынских городов Поволжья//СА. 1973. №3. 118–132-б.; Федоров-Давыдов Г.А., Булатов Б.Н. Керамическая мастерская Селитренного городища//Сокровища сарматских вождей и древних городов Поволжья. М., 1968. 195–212-б.; Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес//Материалы и исследования по археологии СССР. М.–Л., 1950. №17. Тасмагамбетов И.Н., Самашев З.С. Сарайшык. Алматы, 2001. 104–247-б.

14-сурет. Жайық қала жұртынан шыққан керамика

жасыл түс беретін мыс қоспалары мен сұрғылт реңнен көгілдір түске дейін құбылатын кобальт қолданылған. Әдетте жартылай хромды аралас керамика үш түстен: жасыл, сұр және ақ реңктерден тұрады³. Сауыттардың жоғары беті сұр-жасыл түзу сызықтармен және көк түсті дақтар-

²Кашин – табиғаты силикатты ерекше ашық түсті керамикалық қамыр, оның негізгі құрамдауыштары – құм, каолин және далалық шпат. Қараңыз: Сайко Э.В. Глазури керамики Средней Азии VIII-XII вв. Душанбе, 1963. 21-б.

³Булатов Н.М. Классификация кашинной поливной керамики золотоординских городов//СА. 1968. №4. 95-109-б.

Ал қызыл сазбалшықты қаптама керамика жылтыратқыш (глазурьлеу) сапасы жөнінен қорғасынды және қорғасынсыз болып екі топқа бөлінеді.

Қорғасынды түссіз қаптама керамика ішкі беті мөлдір қорғасынмен ақ түсте жарқырап көрінетін тостаған ізінен (қалдығынан) көрінеді. Оның өрнегі бірнеше қатарға шиыршықталып, жасыл және қоңыр түстермен боялған.

Қорғасынсыз керамика үлгілеріне ішкі және сыртқы жақтары қапталмаған карбонатты сазбалшықтан жасалған құмыра қалдықтары қойылған. Мұнда сыртқы беті ғана көгілдір ақ түспен қапталған сауыттардың іздері де байқалады.

Аралас керамика. Бұл – құм, каолин (қызыл түс) және дала шпаты араласқан силикатты айрықша ашық түсті керамикалық қоспа².

Аралас керамиканы өрнектелу тәсілі мен сипаты жағынан ашық түсіне қарай бірнеше топқа бөлуге болады. Алғашқысы – жылтыраған (глазурьлі), жартылай хромды (сарғыш түс) жазу мен жылтыр (глазурьлі) бедері бар қапталған керамика. Жартылай хромды рең үшін

мен бедерленген. Оның өрнегі қоңыр-сұр және сұр-жасыл ноқаттармен әшекейленген⁴.

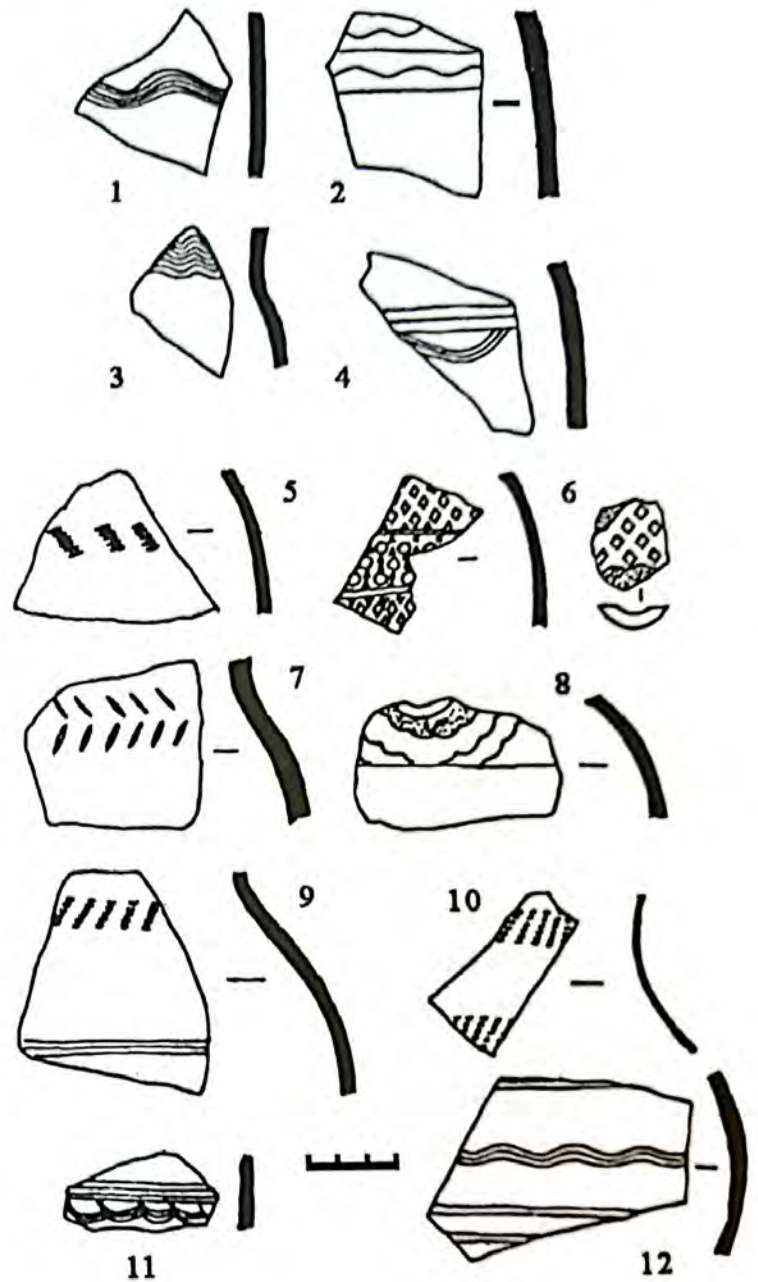
Сауыттардың сыртқы бет жағында сұрғылт-жасыл сызықтармен және көк ноқаттармен бедерленген өрнектер байқалады.

Аралас керамиканың бұл түрі гүл тәждері жұқарып, ішке қарай сүйірленген қаптал-ған тостаған іздерінің белгілерінен көрінеді. Оның сыртқы бетіндегі арқа оюларының ақшыл сызықтары шашыраңқы көк ноқаттармен көмкерілген, арқа іші сұрғылт-жасыл түсті сызықтармен айшықталған. Гүл тәждерінің жиектері көк ноқаттармен әшекейленген. Ішкі беттегі ою жолақтанып тарайды. Жоғары кең белбеу «икбаль» сөзі қайталанған айшықты ірі жазбамен көмкерілген. Ішкі қуыс көк ноқаттармен боялып, жұқа сұрғылт сызықтармен қоршалған. Келесі қабатта ішкі жағында көк ноқаты бар «тотықұс көздері» қайталанған.

Басқа тостағанның түбі өсімдіктер бейнеленген оюлармен өрнектелген сияқты, ақ жолақты төрт жапырақты гүлдердің белгілері сақталыпты, ал жоғарылау ішінде бір көк ноқаты бар «тотықұс көздерімен» безендірілген белбеу тартылған.

Сонымен қатар Жайық қаласынан табылған қаптама керамика тобында шашыраңқы көк ноқаттармен боялған үш жапырақты гүлдер түріндегі бедерлі өсімдік өрнектелген тостағандардың белгілері бар. Оның суреті жасыл жұқа сызықтармен көмкерілген.

Ыдыстардың осы тобына тік, төмен мойынды, иіндері түсіңкі қыш құмыра тәрізді сауыт белгілері де жатады. Оның сыртқы және ішкі беттері қапталған. Гүл тәждің ішкі беті өрнектелмеген. Сыртқы беті жұқа көк немесе қара жолақтармен шөңберленген көгілдір ақық түсті жолақпен боялған. Төменірек үш жапырақты қызыл беде гүлі бейнеленіпті.

15-сурет. Жайық қала жұртынан шыққан сырланбаған керамиканың өрнектелуі

⁴Булатов Н.М. К вопросу о становлении ремесла в золотоордынских городах Поволжья// Вестник МГУ. 1969, №2. 47-59-б.

Мөлдір көгілдір ақ түспен қапталмаған және қара жылтырақ (глазурьлі) жазбасы бар керамика жартылай сфера пішінді қалыптағы тостаған белгілерінен көрінеді. Ыдыстың сыртқы және ішкі беті көгілдір ақ түспен қапталған. Сыртқы да, ішкі де тәждерінде қою қара түсті жолақтар болған. Сыртқы бетінде арқалық өрнек бар. Тостағанның ішкі беті бірнеше қатарда ромбыға ұқсас жапырақтар түрінде өсімдік бейнеленген өрнекпен безендірілген. Көгілдір ақшыл түспен қапталған, жылтыр әшекейлі жазбасы бар керамиканың гүл тәжі сәл ішке қарай иілген жұқа тостаған белгілерінен көрінеді. Ол нашар сақталғанымен, ақ, қызыл және алтын бояулы әшекеймен әсемделген, қызғылт қалыптағы сауыттарға ұқсайды.

Гүл тәжі сыртқы және ішкі жағынан қара түсті жолақтармен безендірілген, сыртқы жақта гүл тәжі бетінде ақ түспен араб тілінде жазылған таңба бар сияқты. Одан сәл төменірек ақ бояулы арқалық ою болған. Гүл тәжінің ішкі жағы жұқа ақ түсті сызықтармен салынған жапырақтар түріндегі медальондармен (сән үшін мойынға тағатын әшекеймен) безендірілген. Ал оның ішінде ақ түсті бірнеше ноқаттар бар сияқты.

Медальон жолақтары ортасында қызыл түспен салынған алтын ромбигі бар дөңгелектеу медальон бейнесіне ұласады. Одан кейінгі белбеу өсімдік жапырақтары мен сабақтары түріндегі оюмен өрнектелген.

Құрамына кобальт қосу арқылы түсі өзгертілген қызғылт қаптамалы жылтыраған әшекей керамикасы⁶. Ол өсімдіктермен өрнектелген, әшекейлеу үшін ашық сары, ақ және қызыл бояулар қолданылған. Гүл тәжі ішкі жағынан жұқа ақ сызықтармен салынған «бадана тәрізді» медальондармен әрленген. Оның іш жағынан ақ түсті бірнеше ноқаттар байқалады. Медальон жолақтары ортасында қызыл түспен көмкерілген алтын ромбикті дөңгелек медальон бейнесіне ұласады.

Одан төменірек арқалық өрнек ақ бояумен ойылған. Оның белбеулері бір-бірінен қызыл, ақ және қара түсті аралас сызықтармен ажыратылған. Керамиканың бұл тобына жататын тостағанның түпкі бөлігінің ішкі жағы өсімдікпен өрнектеліп, жылтыр әшекеймен айшықталған.

Шыңылтырлы әрлеу тақташалары. Олар негізінен мазарлардың қалдықтарын аршып тазарту кезінде табылды. Әрлеу тақташалары ақ-сұрғылт түсті шақпақ негізінде жасалған. Ол сұр, көгілдір, қызғылт және қара түстермен қапталған. Тақташалардың барлық түрлерінің шыңылтыры аса сапалы ақ ангобқа әйнек түстес етіліп қалың қабатпен сыланған.

Кіші мазарды аршу кезінде алты бұрышты керамикалық қаптамалы тақташалар мен жоғары бетінде бұдырлы қаптамасы бар тік бұрышты тақташалар табылды. Оған өсімдік бейнеленген әшекей таңбаланған (59, а, б, з, и фото). Сондай-ақ көк шыңылтырмен қапталған, алтынмен әшекейленген тік бұрышты тақташалар табылды. Жазба белгілері де сақталыпты.

Әрлеуге қолданылған тақташалар майдаланып үгіліп кеткендіктен әшекей өрнектерінің мінезін анықтауға мүмкіндік бермей отыр. Бірақ, тақташалар әшекейлік ленталар мен бор-

⁶Булатов Н.М. Классификация кашинной поливной керамики золотоордынских городов// СА. 1968. №4. 105-6.

дюрлар құрайтын. Бір жағынан көкшіл реңктің үстінен түйіндер салынған ақ жолақ жүргізіліп, ортасында ақ жолақтар түсініксіз шеңберлер құрайтын. Ал екінші шетінде көкшіл жолақтан ақ жолақпен бөлінген қарапайым көкшіл жолақ жүргізілген. Көкшіл реңктің үстінен тоқымалы ақ розетка салынған тақташалардың бөліктері көптеп табылды.

Екінші мазардан табылған шыңылтыры тақташалар да өртүрлі. Оны жіктегенде бірнеше топқа бөлуге болады.

Олар көгілдір қаптамамен әрленген, қалыңдығы 2,5–2,8 см. Кейбір тақташалар ұзынырақ трапеция тәріздес қалыпта жасалған, қалыңдығы 1,8–1,9 см шаршы және тік бұрышты тақташалар да бар. Олардың бірқатарының бұрыштары қарсы жақтан кертілген. Шамот (саздан жасалған, отқа төзімді) пен құм араластырылып құйылғандықтан берік болып келеді. Тұтастай күйдірілген, түсі қызғылт-қоңыр (59, б фото).

Ұсақ керамика негізінде, яғни қыштан жасалып, ашық көгілдір шыңылтырмен қапталған тақташалар бар. Бұлардың қалыңдығы 2,4–3,2 см. Суреті көгілдір және көк фонда ақ түспен салынған. Қаптама (полива) мөлдір, әйнек түстес қалың қабатпен көмкерген. Өрнектің ақ сызықтары қабаттап тартылғандықтан шыңылтыр астындағы бұл сызықтар ерекшеленіп тұрады. Ашық көк түсті кобальт қолданылған. Тақташалардың жиектері көгілдір түспен болған. Әр түсті жолақтарды бөлетін сызықтар шымқай жасыл сызықтармен айқын ажыратылған⁶. Бірнеше қалдықтардан сирек кездесетін тақташа, сірә, оның шеттерін (жиегін) қалау үшін пайдаланылған сияқты.

Кезінде араб әрпінде ірі жазуы болған тақташалардың қалдықтары табылды. Бұл тақтаның ені 40 см-ге жуық болған. Терең көкшіл кобальт фонында ақ түспен «монументті сульс» деп жазылған. Әріп сызықтарының ені 2,3–2,9 см; ол қою жасыл түспен көмкерілген.

Бұл тақташалардың қалыңдығы 2,5 см. Эпиграфиялық тақташалардың жиектерінде көгілдір түсті таңба бар. Оның қалдықтары тым шағын және аса аз болғандықтан жазбаны оқу мүмкін емес.

Екінші топқа қалыңдығы 2 см тақташалардың қалдықтары енеді. Бұлардан күрделі геометриялық өрнектері бар ленталар құрастырылған; оның ақ сызықтары қайталанып отыратын, жұлдыздай түрленетін көк түсті қалып құрайтын болған.

Зират шұңқырларының үйіндісінен алтын және жұқа ақ сызықтармен әрленіп, көк түсті шыңылтырмен қапталған екі тақташа (біреуі тұтас) табылды. Олардың көлемі 11x16 см, қалыңдығы 2 см. Медальонның ою-өрнек композициясының дәл ортасында алтын жалатылған алты жапырақты гүл бейнеленген розетка айшықталып, ал ұсақ өсімдіктер шырмауығы жұқа ақ сызықтармен көмкерілген (59, в фото). Сірә, бұл тақташалар ішкі панельдің (жалпақ тақтай) үстіне көмкерме құрастыру үшін немесе құлпытастарды әрлеу мақсатында пайдаланылса керек. Кіші мазарды аршып, тазарту кезінде табылған тақташалар да дәл осылай жасалған (59, г фото).

Өсімдіктер бейнеленген ою-өрнекті тақташалар кездесті. Сондай-ақ қабырғалар мен күмбезді қалау үшін пайдаланылған, әртекті кірпіштер мен тақташалар назар аударады.

⁶Бояуы және басқа да сипаты жағынан осы секілді сәндік тақташалар фрагменттері Жайық қаласының «кіші тұрғын-жайынан» табылды.

5-тарау

**ЖАЙЫҚ ҚАЛАСЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ
ТАРИХИ ДЕРЕКТІК ТҰРҒЫДАН****5.1. Жайық қаласы – Shakafni қаласы ма?**

Жайық қаласының орнында жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде жиналған деректер мен оның үй құрылысын талдау әрекеттерін былайша қорытып, топшылауға болады. Қаланың тұрғын үйлері тік бұрышты және шаршы, шикі кірпіштерден тұрғызылған. Тұрғын-жайлар әдетте отын ретінде тандыр жағылған желілермен жылытылған. Бұдан қосымша «үлкен тұрғын-жай» мен «кіші тұрғын-жайда» күйдірілген кірпіштен қаланған тік бұрышты пештер бар. Олар әдетте шикі кірпішпен еденнен тумбаға (сүйеу-ге) қарай тартылады. Тұрғын-жайларда «П» бейнелі сыпалары, шаруашылыққа арналған бөлмелерде шұңқыр-қоймалар, сыпырынды орындары, ташнау бар.

Құрылыстың басты қабырғаларының қалыңдығы 0,70–0,80 см, кірпіш имектеліп қаланған. Қабырғалардың сақталған шағын ғана биіктігі мұнда тек шикі кірпіштер ғана қаланды ма деген сауалға түпкілікті жауап табуға мүмкіндік бермейді. Алтын Орда дәуіріндегі Еділ бойындағы қалалардың тұрғын үйлерін зерттеу кезінде «моңғол үлгісіндегі» үй құрылысы байқалды¹. Мұндай үйлер шаршы болып келеді, 50–70 см қасбеттік бөлігіне ағаш қаңқа (каркас) тұрғызылған. Бірақ мұнда ағаш жаңқалары кездеспегеніне қарап Жайық қаласының орнындағы үйлердің қабырғалары тұтастай шикі кірпіштерден қаланғанын көреміз.

Еділ жағасындағы қалалар мен Жайық қаласы орнындағы үй құрылыс мәдениетіне Хорезм мен Сырдария аймақтарының үй салу дәстүрлері шешуші ықпал еткенін көрсетеді. Жайық қаласының орнындағы тұрғын үйлер тұрғызу жоспарлары XII–XIV ғғ. Үргеніш, Отырар, Түркістан қалаларын салу жоспарына сәйкес келеді. Айырмашылық интерьердің, сыпаның, жылыту жүйесінің кейбір ерекшеліктерінен ғана байқалады, ал құрылыс техникасы мен пайдаланылған заттар бірдей дерлік. Хорезм мен Оңтүстік Қазақстан шеберлерінің синкретикалық Алтын Орда қалалық мәдениетін қалыптастыруға қатысқаны жайында зерттеушілер талай рет жазған болатын².

Сірә, Жайық қаласын зерттеуді жалғастыру барысында Сырдария өңірінің ықпалын бөліп көрсетудің, оны нақтылы сипаттаудың сәті түсіп қалар. Әзірше XIV–XV ғғ. Отырар-

¹Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959–1965 гг.)// Поволжье в средние века. М., 1970. 172, 175, 185-б.

²Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда. Л., 1937. 127-б.; Булатов Н.М. Классификация кашинной керамики золотоординских городищ//СА. 1968, №4. 100–102-б.; Ерзакович Л.Б. О южноказахстанском компоненте в материальной культуре Золотой Орды//По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата, 1979. 60–68-б.

дың қала құрылысы мен Жайық қаласының тұрғын үйлерінің салу жоспарларының бір-біріне аса ұқсас екеніне назар аударуға болады. Бұлар, атап айтқанда, үш бөлмені үйлестірудің анфиладты түрі, тұрғын орындардағы «П» бейнелі сыпалар, тандырлар, бөлме іштерін безендіретін ташнау және т.б.

Алайда айтарлықтай айырмашылықтар да баршылық. Жайық қаласы орнындағы тұрғын үйлер сыпаның бір жағының бойымен төселген арнайы өкі каналды клапандармен жылытылған. Оңтүстік Қазақстанда моңғолдардан кейінгі тұрғын-жайлардың «кандарын» дәл осылай атау қиындау³.

Кезінде Царевский (Жаңа Сарай) қала орнындағы үйлерді қазу нәтижелерін түйіндеген зерттеушілер тұрғын-жайларды, оны жобалау тәсілдері мен пайдаланылған құрылыс заттарына қарай жіктеуді ұсынды. Олар Жаңа Сарайдағы тұрғын үйлердің мынадай түрлерін бөліп көрсетті: ағаш қабырғалары шаршы үлгісіндегі үйлер; созылықты тік бұрышты үйлер; жер үйлер; киіз үйлер. Бұлардың алғашқы түрі басым. Осы топта үйлердің іргетасын қалау белгісі бойынша үш үлгі бөліп көрсетілген. Әсіресе «шикі сүйеуден тұрған ағаш қабырғалы шаршы үйлер» кең тараған. Ал шикі сүйеу 3–4 қатарлы кірпіш төсенішінен тұрады, сақталған биіктігі көбінесе 30–40 см. Жаңа Сарайдың тұрғын-жайлары қатарында 2-ші үлгідегі «созылықты, тік бұрышты»⁴ мекендер азырақ зерттелді.

Царевский қаласындағы тұрғын үйлер құрылыс жобасы мен тәсілдері жөнінен Жайық қаласының үй-жайларынан көп ерекшеленеді. Жайықтың үй-жайлары сыртқы қабырғаларының сипаты жөнінен Водянской (Бельджамен)⁵ қаласы орнындағы «екібетті» үй қабырғаларының құрылысына қатты ұқсайды. Олардың қабырғалары тұтастай үш қатар етіп шаршы кірпіштермен тұрғызылған. Бірақ Жайық қаласы орнының тұрғын үйлерінің ішкі құрылысы мен жобасы Алтын Орда дәуіріндегі Еділ жағасын жайлаған үй-жайлардан мүлдем басқаша көрінеді. Мұнда іргетасқа сыртқы қабырғаларымен бөлінген шаршы немесе тік бұрышты жоба негіз болған, ал ішкі жақта каркаспен (жұқа тақтаймен) жеке, әдетте екі бөлме қалқаланып қоршалған.

Жайық жағасындағы қалалардың орнында тұрғын үйлер негізінен бір бөлмеден тұрады да, ішкі жеңіл қалқа қоршау арқылы үй шаруасына арналған орындар бөлінеді. Тұрғын үй алаңының едәуір бөлігін алатын сыпалардың болуы көлбеу екі деңгейді, еден мен сыпа деңгейін құрайды. Сыпа әдетте үш қабырғаны қамтиды, оның бір жағына жылыту жүйесінің каналдары төселген. Тұрғын үйдің бұлайша салынуына осы қалаларды моңғолдардың мекендеуі, сондай-ақ көшпенділерге арналған киіз үйлердің құрылысы ықпал етсе керек⁶. Ал Жайық қаласының орнынан мұндай тұрғын үй құрылысы өзірше байқалған жоқ. Мұнда іргелі шикі

³Ахинжанов С.М. К вопросу о происхождении канов на Сырдарье//Изв. АН КазССР. Сер. обществ. 1972, №2. 64–69-б.

⁴Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая... 175-б.

⁵Мухаммадиев А.Г. Раскопки двойного дома на Водянском городище в 1970 г.//Города Поволжья в средние века. М., 1974. 80–83-б.

⁶Егоров В.Л. Аталған еңбек. 185-б.

қабырғалармен бөлінген бірнеше бөлмелерден тұратын құрылыс түрі тарапты. Бұл үлгі Сырдария аймағында, тіпті бүкіл Орта Азияның⁷ солтүстік-шығысында дәстүрге айналған.

Сірә, тұрғын-жайлардың алдында жеңіл-желпі жұқа тақтайлардан салынған қора-қопсылар болса керек. Олар әзірше аршылған жоқ.

Жайық қаласынан табылып, зерттелген қоғамдық құрылыстар қатарында монша-хаммам аталған болатын. Монша Шығыс қалаларында құрылыстар қатарынан басты орын алды. Ол мешіттен кейінгі адамдар көп баратын орын болды. «...Монша Кавказ, бүкіл Шығыстағы сияқты қала басының, цехтық ұйымдардың, өзі үшін немесе достарына бола монша салған бай адам үшін де айрықша қамқорда болды. Өйткені монша жуынып-шайынумен қатар тынығып сергу, әл жинау, көңіл көтеру, демалу, достармен кездесіп, өңгіме-дүкен құру, сауда-саттық жайында жүздесіп, келісімге келу, шахмат немесе нардан шеберлік сынасу үшін таптырмас орын»⁸.

Моншаның орталық залы сегіз бұрышты етіп жобаланған. Оған шығыс және батыс жағынан жуынуға арналған шағын бөлмелер жалғанған. Монша еден астынан тартылған жылыту жүйесімен қыздырылатын болған, ішкі бөлмелердің едендері және сыпалардың астымен тартылған. Бүкіл құрылыстың цоколь бөлігі (іргетас үстіндегі үй қабырғасының төменгі бөлігі) жерге қарай көмілген. Жуынатын орынға су құдықтан қыш құбырларының кеңейтілген жүйесімен әкелінетін болған. Су темір қазанда қайта ысытылып, одан жуынатын бөлмеге жылы ауа келіп тұрған. Шайынды су сыртқы қабырғалардан тысқары шұңқырға құрастырылған құбырлар арқылы ағызылып тұрған. Монша бөлмелері күмбездермен қоршалып қойылған.

Жайық қаласы басқа да қала орталықтары сияқты қолөнер өндірісін шоғырландырған. Мұнда көзеші-қышшы, әйнек кесу, безендіру кәсіптерінің майталман шеберлері тұрған, мыс пен жылтыратылған әрлеу тақташалары өндірісі де дамыған. (60, 61, 62-фото)

5.2. Картографиялық материалдар

Керамикалық заттарды, некропольдің құрылыстарын алдын-ала талдау, моншалардың табылуы қала XIV ғ. өмір сүрді деп топшылауға негіз болады. Топографиялық белгілер мен аршылған нысандар бұл жерде Алтын Орда дәуіріндегі ірі қалалардың бірі болғанын дәлелдейді. Мұнда дәл осындай қаланың болғанын табиғи-географиялық жағдай да қуаттай түседі. Қаланың солтүстік-шығысында үш шақырым жерде орналасқан Борлы төбешіктер ауданында, Жайық (Орал) өзенінде болған екі өткелді адамдар Нижнемеловой және Верхнемеловой өзендерінен өту үшін пайдаланған. Тұрмыс үшін аса жайлы сулы осы өңірде ірі тұрғын мекеннің немесе қаланың болмауы мүмкін емес еді.

⁷Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Отрар в XIII–XV вв. Алма-Ата, 1987. 15–100-б.; Они же. Жилище позднесредневекового Отрара XVI–XVIII вв.//Жилище народов Средней Азии. М., 1982. 121–136-б.; Ерзакович Л.Б. Жилища Отрара и некоторые этнокультурные процессы на юге Казахстана в XIII–XVIII вв.//Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. Алма-Ата, 1983. 81-б.; Смагулов Е.А., Григорьев Ф.П., Итенов А. Очерки истории культуры средневекового Туркестана. Алматы, 1999. 166–175-б.

⁸Орбели И.А. Бани и скоморох XII в. Памятники эпохи Руставели. Л., 1938. 159-б.

Табылған Жайық қаласы жөнінде, жақын жерде қала болғанын айғақтайтын дәлелдер XIV–XV ғғ. қатысты картографиялық материалдарда сақталған. Алтын Орданың неғұрлым кеңейтілген картасы болып итальян көпестері ағайынды Франциско мен Доменико Пицигани 1367 ж. құрастырған карта саналатыны мәлім. Онда, атап айтқанда, «Лайетидің шығысында (Каспий жағалауындағы, Еділ мен Жайық өзендері аралығындағы қала. – Авт.) сағасы бейнеленбеген Жайық өзені белгіленіп көрсетілген. Онда, теңіз жағалауынан біршама қашықтықта атауы беймәлім қала таңбаланған. Одан жоғары (солтүстікке қарай) екінші аты жоқ қала бейнеленген. Мұнаралары мен оның үстінде желбіреген тулардың суреттегі көлеміне қарағанда ол ірі экономикалық және әкімшіліктік орталық» (бөліп көрсеткен – авт.) болған⁹. Жайық өзені жағасындағы алғашқы белгісіз қала Атырау қаласынан 50 шақырым жоғары орналасқан Сарайшық қаласының орны болған деп сеніммен айта аламыз. Сарайшықтың солтүстігіне қарай Жайық өзенінің оң жақ жағалауындағы, екінші атауы жоқ қаланы Жайық қаласының орнымен салыстыруға әбден болады.

Оның атауы ағайынды Пициганилердің картасынан кейін екі жылдан соң, 1562 ж. капитан Антони Дженкинсон құрастырған әйгілі картада бейнеленген болар деген болжам бар (63-фото). Осы картаны зерттеген Б.А. Рыбаков оның негізіне мұның алдындағы 1497 ж. «бүкіл Мәскеу державасының алғашқы орыс картасы» алынғанын көрсетеді. Онда Сарайшықтың жоғары тұсына біршама кішірек әріппен, Жайық өзенінің оң жағалауында Shakaḡni атаулы қала белгіленген¹⁰. Рас, Б.А. Рыбаковтың өзі атап көрсеткеніндей, бұл Сарайшық қаласы картаның екі үлгісінде екі бөлек: «бірі Жайық өзенінің сағасында дұрыс белгіленген, екіншісі едәуір жоғары тұр». Енді «Дженкинсон картасын» көпестер Пицигани карталарымен салыстырған кезде және Жайық қаласы орнындағы зерттеулер мен ашылған жаңалықтарға сәйкес басқаша пікір айтуға болады. Мұнда, Б.А. Рыбаковтың айтқанындай, баспагерлердің техникалық қателігі емес, атаулары әртүрлі, бөлек екі қала көрсетілген.

Әзірше, Жайық қаласының орнын XV ғасырға балауға негіздер жоқ, бірақ А. Дженкинсон пайдаланған «1497 жылғы сызбада» көрсетілген картографиялық деректер бұдан да бұрынғы кезеңді, атап айтқанда, XIV ғ. мегзейді¹¹. Қалай болғанда да Орал қаласына

⁹Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. М., 1985. 134-б.

¹⁰Рыбаков Б.А. Русские карты Московии XV – нач. XVI в. М., 1974. 24–25-б. Вероятно, при английской транскрипции произошло искажение названия, что характерно для подписей к карте А. Дженкинсона.

¹¹А. Дженкинсонның «прото түпнұсқасына» тағы бір архаизм ретінде Амудария өзені Каспийге құятынын есептеуге болады. Кезінде В.В. Бартольдтың көрсеткеніндей, бұл жағдайлар XIII–XV ғғ. құжаттарда расталады (Бартольд В.В. Соч. М., 1965. Т. 3. 6-б.). XVI ғ. екінші жартысында Амудария суларының Сарықамыс пен Үзбой арқылы Каспийге құюы тоқталды. А. Дженкинсонның өзі картаны сипаттауда былай деп жазады (1560 ж.): «Өткен уақыттарда ұлы өзен Оксустың (Амудария. – С.Е.) Каспий теңізінің бұл бұғазына (Қолтық?) құйғанын атай кеткен жөн... Қазір ол алыста қалған, бірақ Ардок атты басқа бір өзенге қосылады...» (Английские путешественники в Московском государстве в XV – нач. XVI вв. М., 1937. 176-б.).

тікелей жақын жерден XV–XVI ғғ. қатысты мәдени мұраларды іздеген жөн. Бұл, өрине, басқа емес, дәл сол қала. Бірақ жаңа орында қайта салынған қаланың тұрғындары бұрынғы Жайық қаласын мекендеген тұрғындар болып шығуы, оның атауы сол Шакафни болып аталуы әбден мүмкін.

-Дженкинсон картасында- белгіленген атаудың (Shakafni), П.С. Палластың деректері бойынша, қазіргі Елөк қаласынан біршама төмен, Киндала өзені Жайық өзеніне құятын тұста орналасқан ноғайлардың «Шакашин» қаласының атауымен үндес шығуы қарсы дәлел болуы мүмкін¹². Бірақ саяхатшының өз басы «өскі қаланың үйінділерінде» болмаған, ал бұл деректерді өзіне өріп жүрген қазақтардың сөздерінен көлтірген. П.С. Палластың мәліметтері XVIII ғ. ортасында алынғанымен, сірә, XVII ғ. бас көзіне қатысты болса керек. Дженкинсонның деректері XV ғ. аяғына, ағайынды Пициганилердің мәліметтері XIV ғ. орта тұсына қатысты болуы мүмкін. Егер осы деректердің бәрі де бір орындағы бір қала жайында болғанын мойындасақ, онда бір орында көм дегенде үш ғасыр бойы өмір сүрген деп топшылауға болады. Бірақ Жайық қалашығы орнының ашылуына байланысты Елөктен төменгі ноғайлық Шакашинді Жайық қаласы болған Shakafni-дің тарихи жалғасы деп тану қисынды. Сірә, осы Шакашин, дәлірек айтқанда, осы қаланың орны Г.А. Федоров-Давыдов құрастырған картада №5 деп және «Орынбор» атауымен белгіленген болса керек¹³.

Жайық қаласының орнында дәуірленген қаланың тарихы Алтын Орданың солтүстік жағалауының тарихын бейнелейді. XIII ғ. соңы мен XIV ғ. бірінші жартысы бұл мемлекеттің тарихында қалалық мәдениет барынша тұрақтанып, гүлденген жылдары ретінде сипатталады. Басып алу кезінде зардап шеккен кейбір аса маңызды сауда-экономикалық орталықтар қайта түлеп, жаңадан ондаған қалалар мен ірі өлді мекендер пайда болады. Жедел дамудың осы қысқа мерзімі негізінен Өзбек және Жәнібек хандар (1312–1357 жж.) билік құрған кезеңдерге тұспа-тұс келеді. Дәл осы кезеңде, дәлірек айтқанда, Өзбек ханның тұсында (1313–1339 жж.) ислам Алтын Ордада ресми түрде мемлекеттік дінге айналады. Мүмкін, дәл осы кезеңнен бастап Алтын Орда империясының әр түрлерінде, ислам бұдан көп бұрын тарап үлгерген Хорезмді қоспағанда, тұңғыш рет ортаазиялық тұрпаттағы исламның мемориалды-діни құрылыстары көптен пайда бола бастайды. Алтын Орда құрамына енген барлық жерде ислам жедел түрде насихатталады. XIV ғ. алғаш-қы жартысына дейін Алтын Орданы исламдандыру табысты болған жоқ деп саналып жүр. Алтын Орда тағындағы алғашқы мұсылман хан Берке болғаны аян. Ол ата-бабаларының дінінен бас тартып, хан атанардан бұрын, XIII ғ. басында исламды қабылдайды. Бірақ ол исламға мемлекеттік дәреже береді алмады. Алтын Орданы исламдандыру тарихындағы бұл жайт Берке ханның исламды Бұхара шейхы Шәмсәддин Эльбахерзиден қабылдаған оқиғасымен қызықты. Ал ол Кубревидің ықпалды суфий орденінің жақтаушылары қатарында болған. Қалай болғанда да оған ата-бабаларының дініне адал және исламға нәмісқұрайлы қара-

¹²Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи в 1768–1769 гг. СПб., 1809. Ч. 1. 406-б.

¹³Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1996. 86-б.

ған хандар ерген болып шығады. Дегенмен кейінірек, негізінен қала тұрғындары мен әскери-феодалдық топтардың арасында исламды насихаттау өз жемісін берді.

XIV ғ. бірінші жартысында мүлдем басқаша жағдай қалыптасты. Бұған Кама өзенінің жағалауына дейін жеткен Қажы Хусейн бек секілді діндарлар қозғау салды. Бұған қоса Еділ жағасынан қолөнер шеберлерінің үлкен тобының Хорезмге көшірілгенін, сондай-ақ Алтын Орда қалаларында мұсылман елдерінен шыққан көпестердің көп болғанын ескерген жөн. Мамандар Еділ жағасындағы алтынордалық қалалардың қолөнер дәстүріне тәуелді болғанын талай рет атап көрсеткен болатын.

Осы кезеңде Алтын Орда тұрғындарының басым бөлігін құрайтын қыпшақтар жедел қарқынмен дамып жатқан қалаларда жеделдете тұрғын үйлер тұрғызып, тиесілі жерді иеленіп бастайды. Қала орнынан табылған монетаның 1330–1337 жж. Өзбек ханның атымен шығарылғаны тегін емес. Бұл хан бақсылардың әрекеттеріне тыйым салатын арнайы жарлықтар шығарып, кейбір жергілікті үстем топтардың қарулы бас көтерулерін күшпен тұншықтырады. Осы кезеңде үстем топтар мен қала тұрғындарының басым бөлігінің жаппай исламдану үрдісі болуы әбден мүмкін. Дала көшпенділері арасында мұсылман миссионерлерінің ықпалы соншалықты табысты болмағаны аталып жүр. Сонымен қатар бұл кезең «ескі» қалалар аймағы кеңейіп, жаңадан ірі мекендердің көптеп бой көтеруімен сипатталады. Бұл қалалардың бейнесін сипаттайтын ерекше белгілер Орта Азия дәстүрлеріне сай салынған мешіттер мен медреселердің, ханактар мен мазарлардың дәстүрлі мұсылмандық архитектуралық ансамбльдері болды. Сірә, дәл осы кезеңде, XIV ғ. алғашқы жартысында Жайық және Шаған өзендерінің бойында мешіттер мен мазарлардың көк күмбездері бой түзесе керек. Осындай жаңа қалалардың бірі Жайық өзені өткелінде бой көтерген қала болып, одан қалған үйінділер енді қазіргі Орал қаласы тарихының аса қызықты беттерін ашып отыр.

ҚОРЫТЫНДЫ ОРНЫНА

Сонымен, зерттеулер Жайық қаласының орны Алтын Орда дәуірінде көркейген қаланың қалдықтары екенін көрсетті. Қала топографиясын талдау, тұрғын үйлерді, табылған заттардың саны мен сапасын зерттеу қаланың қалыпты жағдайда қалдырылғанын дәлелдейді. Керамикалық заттарды, табылған монеталарды талдау қала өмір сүрген кезеңді әзірше XIII ғ. аяғы мен XIV ғ. бас кезіне белгілеуге негіз болып отыр. Топографиялық белгілер мен қазылған нысандар мұнда біршама ірі қаланың болғанын қуаттайды.

Осында қаланың орын тебуін стратегиялық жағдайлар да растайды. Қала орнынан солтүстік-шығысқа қарай 3 шақырым жерде, Борлы төбешіктер ауданында, Жайық өзенінің сағасында Нижемеловой және Верхнемеловой өзендерінен өтетін екі өткел болған. Стратегиялық жағынан осыншама маңызды, әрі суы жақын аймақта Ұлы Жібек жолы жүйесіне енген ірі тұрғын мекеннің немесе қаланың болмауы мүмкін емес.

Жайық қаласы орнында қала болғанын дәлелдейтін айғақтар XIV–XV ғғ. карталарда сақталған. Әзірше, тек болжам ретінде зерттелген Жайық қаласының орнын капитан Дженкинсонның белгілі картасында көрсетілген Shakafni қаласымен сәйкестендіру мүмкін деп есептейміз. Дәл қазір қаланың бос қалуына не себеп болды – табиғи немесе сыртқы саяси оқиғалар түрткі болды ма деген сауалға нақтылы жауап табу қиын. Бұл оқиғаны Алтын Орда қалаларын қиратып талқандаған Әмір Темірдің 1391 ж. жорығымен байланыстыруға болады. Сонымен қатар қаланың табиғи-географиялық жайттердің ықпалымен күйреуі де мүмкін. Қала тұрғындарын бұл орын қанағаттандырмау себебінен де оны басқа жайлы жерге көшіруі мүмкін. Жайық жағасында бұл әдетті іс. Мұны жағалауда пайда болған қалалардың құжатталған тарихы қуаттап отыр. Орынбор мен Орал сияқты қалалар бір орында түпкілікті тұрақтанғанға дейін атауларын үш дүркін өзгерткені мәлім¹. Мұның үстіне Жайық қаласының орнын жойқын тасқын кезінде әдетте су басып қалатынын атап көрсеткен жөн.

Сонымен, XIII ғ. соңы мен XIV ғ. алғашқы жартысын Алтын Орда тарихын зерттеушілер қала мәдениеті барынша тұрақтанып, көркейген кезең деп сипаттайды. Бұл жылдары басып алу кезінде зардап шеккен кейбір аса маңызды сауда-экономикалық орталықтар қайта жаңғырады, онда жаңа қалалар мен ірі елді-мекендер пайда болады. Осы кезең «ескі» қалалар аумағының ұлғаюымен, жаңа ірі мекендердің көптен

¹Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии//Оренбургские степи в трудах П.И. Рычкова, Э.А. Эверсмана, С.С. Неустроева. М., 1949. 113, 129–131-б.

²Смирнов А.П. Волжские Булгары. М., 1951. 54-б.

бой түзеуімен сипатталады. «Ескі» аймақтарда экономикалық және саяси қатынастар да жедел қарқынмен дами бастаған шағын мекендер көш бастап, ал аймақтардың ескі орталықтары маңызын жоғалтады. Дәл осылайша Еділ жағасындағы бұрынғы Бұлғария жерінде моңғолдар кезеңіне дейін айрықша роль атқармаған Бұлғар қаласы XIV ғ. алғашқы жартысында жедел қарқынмен көркейіп өссе, бұрынғы орталықтар Биляр мен Сувар құлдырап кетті².

Еділ езенінің орта тұсындағы тұтас аймақта отырықшы жаңа мекендер мен қалалар көп. Олар әдетте отырықшылық пен жандану кезінде болатындай, тиісінше ішкі үстем табы бар өзіндік шағын аумақтарды құрайды. Алтын Орда дәуірінде Еділ мен Днестр, Жайық езені жағалауында да елді-мекендер мен қалалардың етек жаюына қолайлы жағдайлар көмектесті деуге болады. Жайық қаласы Оралдың тарихи жалғасы болып табылатынына қазір зерттелу үстіндегі Жайық қаласының орны айғақ болады.

Қала орнындағы қазбалар: тұрғын кешендер, моншалар, кірпіш күйдіретін шеберханалар; қала некрополіндегі мазарларды аршу мен зерттеу, сөз жоқ, жер астынан табылған нысандарды сақтап, қорғауға және қала орнын мұражайландыруға байланысты қосымша жұмыстар жүргізуді талап етеді. Оны «ашық аспан астындағы мұражай» ретінде қайта жаңғырту және туристік саяхаттарға, соның ішінде Ұлы Жібек жолының Жайық сағасындағы нысаны ретінде халықаралық саяхатқа қосу қажет. Қазір екі мазарды қорғау және жаңғырту жобасы жасалып жатыр. Олар жүзеге асқаннан кейін бұл мазарлар Батыс Қазақстанның орта ғасырдағы жарқын ескерткіштері қатарына қосылады.

ВВЕДЕНИЕ

Многообразие и богатство культурного наследия являются одним из основополагающих признаков общества, интеграционным компонентом национального и государственного самосознания.

Исключительное значение приобретает культурное наследие сейчас, в эпоху научно-технической революции и электронных средств информации, когда утверждаются новые массовые стереотипы, ведущие к глобальной стандартизации, размыванию индивидуальности как отдельных личностей, так и целых народов. Утрачиваются многие сложившиеся веками культурные традиции, в том числе поведенческие и моральные.

Поэтому следует подчеркнуть, что сохранение культурной среды, частью которой является культурное наследие, не менее значимо, чем сохранение окружающей среды.

Вещественный блок культурного наследия представляет собой материализованную память народа. Важную часть этого блока составляет «архитектурное и археологическое культурное наследие».

Этапным в изучении культурного наследия Казахстана стало важное событие – Послание Президента страны народу Казахстана в 2003 г., где в числе неотложных задач ставятся изучение и сохранение культурного наследия.

На открытии 3-го заседания Национального Совета Республики Казахстан по культурному наследию Президент Н.А. Назарбаев сказал: «Сегодня государство имеет возможность окончательно уйти от прежней практики «остаточного» внимания к вопросам развития культуры. И этот шанс нам необходимо использовать сполна».

Указом Президента 2004–2006 гг. определены периодом выполнения программы «Культурное наследие», которая должна совершить прорыв в изучении, сохранении и использовании историко-культурного наследия. Понятно, что это только первый этап постоянной многолетней работы.

Археологические и архитектурные объекты, предлагаемые для изучения и масштабных раскопок, согласно Программе, выбирались с учетом их значимости. Это, по сути, эталонные памятники, несущие важную историко-культурную нагрузку и являющиеся знаковыми для генетической памяти народа, в том числе и те, которые вошли в список будущих номинантов Всемирного культурного наследия.

Исследования по Программе ведутся комплексно, вслед за раскопочными работами и параллельно им следуют мероприятия, связанные с подготовкой проектов, затем консервацией и восстановлением раскопанных объектов и их музеефикацией.

Музеефицированные памятники должны быть включены и уже включаются в систему казахстанских государственных и международных туристических маршрутов, становятся своеобразными узлами развивающейся туристической инфраструктуры.

Именно в этой перспективе проводятся научные раскопки и исследования, анализируется накопленный материал и вырабатываются рекомендации и программы по консервации и музеефикации памятников.

К выбранным для археологических исследований памятникам, с последующей консервацией и музеефикацией, относится и городище Жайык на р. Урал в Западном Казахстане.

Данное издание посвящено обобщению итогов археологических раскопок на городище Жайык. Полученные данные и наблюдения показывают, что город на этом месте просуществовал сравнительно недолго, в течение XIV в. В 2001–2004 гг. проводились раскопки четырех усадеб, которые дали обширный материал, позволяющий судить о традициях домостроительства этого региона в эпоху Золотой Орды. Все вскрытые объекты однослойны, что само по себе свидетельствует о непродолжительном времени их существования. Лишь на одной из усадеб фиксируется второй строительный период, в ходе которого была несколько изменена первоначальная планировка здания. Надо полагать, что жители покинули город в сравнительно спокойной обстановке. За весь период работ не зафиксировано следов пожаров и намеренных разрушений, т.е. всего того, что можно было бы связать с какой-то социальной катастрофой как следствием военного набега или завоевания. Город включал помимо жилых усадеб постройки производственного и общественного назначения. В ремесленном районе города была обнаружена и исследована кирпичеобжигательная печь. Вскрыты остатки восточной бани с подпольной системой обогрева.

Некрополь города, облик которого определяли богато декорированные полихромной глазурью купольные мавзолеи, находился на ближайшей вершине Свистун-горы. Здесь расчищены остатки двухкамерных мемориальных построек, фасады и интерьер которых был облицован, в соответствии со стилем эпохи, глазурованными плитками в бело-голубой-бирюзовой гамме. Оставленный жителями город постепенно превратился в городище, а в XVII–XVIII вв. его постройки из обожженного кирпича стали разбираться для использования в строительстве растущего поблизости Яицкого городка.

В полевых работах на городище принимали участие: А. Ержигитова, Р. Шербаев, Б. Гребенников, А. Бермагамбетов, Д. Лобас (г. Алматы), Б. Раимкулов, Т. Жусупкалиев, Р. Мергалиев (г. Уральск), Л.Л. Галкин (г. Москва), М. Трусов, Е. Ефимова (г. Кемерово). Зафиксировать результаты раскопок помогли фотографы О. Беялов, О. Кузнецова, архитектор-реставратор Т. Доцанова, археолог Д. Воякин. В раскопках в качестве лаборантов-землекопов принимали участие студенты Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова и жители ближайшего к городищу пос. Круглоозерное. В ходе полевых работ на территории области Уральская комплексная археологическая экспедиция постоянно ощущала заинтересованное внимание со стороны

Западно-Казахстанского областного акимата, областного историко-краеведческого музея, Центра истории и археологии. Выражаем благодарность коллегам и всем уральцам, оказавшим поддержку и содействие нашей работе.

Природно-географическая характеристика региона. С предгорий Южного Урала через горы, степи и пустыни течет в Каспий р. Урал. Название р. Жайык – Яик имеет общетюркскую основу со значением «широкое русло реки» или «широко разливающаяся». С таким названием река просуществовала до второй половины XVIII в. В 1775 г. императрица Екатерина II, желая стереть память о крестьянской войне под предводительством Емельяна Пугачева, приказала: «Для совершенного забвения несчастного происшествия сего на Яике реку Яик переименовать в Урал, а город Яицк – в Уральск». О семантике слова «урал» существуют различные мнения. По-видимому, его надо увязывать со старым названием Южного Урала – Аралтова (Оралтова) гора. Термин «арал» восходит к общетюркскому топониму в двух значениях: «остров» и «междуречье»¹. Важно отметить, что по Уральским горам и р. Урал проходила граница Европы и Азии. Новая граница была проложена учеными по подножию Уральского хребта, Мугоджарам и р. Эмбе – именно по этой линии стыкуются две материковые платформы Европы и Азии, образуя единый Евразийский материк. По берегам реки, то обрывистым, то пологим, растут тополевые леса, дубняки и вязовники. Между ними раскинулись солнечные луговые поляны с черемуховыми кустами. Низины, овраги и протоки заросли кустарниковыми чащами. В долине реки немало озер, богатых рыбой.

Пойма Урала – прекрасное место, где нашли себе приют лоси, косули, кабаны, привольно здесь бобрам, норкам и выхухолям. Гнездятся цапли, лебеди, гуси, утки, пеликаны, бакланы и кулики. Реку «патрулируют» орланы, коршуны, луны.

Путь Урала по южно-уральским и прикаспийским степям и пустыням начинается от Ириклы. Вначале, прорезая цепи хребтов, Урал имеет вид горной реки. У города Новотроицка он протекает по узкому ущелью, называемому Орскими воротами. Ниже устья Илека Урал служит границей между Казахстаном и Россией. После впадения Иртека Урал полностью протекает по территории Казахстана. У города Уральска река крутой дугой поворачивает на юг к Каспию. На всем пути от Уральска до Каспия Урал течет по совершенно плоской равнине. По своей длине (2428 км) Урал – третья река Европы, уступающая только Волге и Дунаю.

Климат Западного Казахстана резкоконтинентальный, характеризующийся большой засушливостью и перепадами температур: лето жаркое и сухое, а зима суровая, с частыми метелями. Осень сухая и относительно теплая. Первые заморозки наступают в сентябре, снижение температуры идет довольно интенсивно. Зимой осадков выпадает мало. Только на севере, в районе Уральска, снежный покров достигает 30 см, а на остальной территории он не превышает 15–20 см, что благоприятствует зимнему пастбищному содержанию скота.

¹Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, 1974. С. 89, 234.

Река Урал служит крупным источником водоснабжения, в отдельных местах используется для орошения полей. Речные долины, особенно Узенские, Чижинские и Дюринские разливы, богаты лугами с густым травостоем, которые служат хорошими пастбищами.

В Западном Казахстане насчитывается более тысячи больших и малых озер, которые, как и реки, имеют важное значение как источники водоснабжения для населения и животноводства, а также и для орошения.

В регионе с севера на юг сменяется несколько природно-климатических зон. Сравнительно небольшую территорию на севере занимает степная зона. Через северные районы (охватывая и присыртовые возвышенности) широкой полосой в 50–120 км тянется подзона сухих ковыльно-типчачковых степей на темно-каштановых почвах. Южная граница степей проходит через г. Уральск, огибает с севера Мугоджары и далее на востоке включает северную часть Тургайской низменности. Зона южных черноземов и темно-каштановых почв – наиболее распаханная часть региона. Осадков здесь выпадает достаточно для культивирования бесполовного земледелия. Нераспаханные степи используются как пастбища для летнего и круглогодичного выпаса лошадей, молодняка крупного рогатого скота и отчасти овец и коз.

К югу от сухих степей тянутся полупустыни с однообразной полынно-злаковой растительностью. Эта зона занимает промежуточное положение между степями Заволжья, Общего Сырта и пустынями Прикаспия².

Письменные источники и история изучения памятников степного Приуралья. Наиболее древние сведения о землях Западного Казахстана можно найти у «отца истории» Геродота. В его «Истории», написанной в конце V в. до н.э., содержатся сведения о Каспийском море, за которым, по его словам, раскинулась «равнина на необозримом пространстве», а еще далее идет «земля каменистая и неровная», за ней «стоят высокие, непроходимые горы»³. В этом описании легко просматриваются прикаспийские равнины, сменяющиеся «каменистым и неровным» Общим Сыртом и Предуральем, за которым стоят «высокие» Уральские горы.

Интересные записи оставлены известным арабским путешественником и писателем Ибн-Фадланом. В 921–922 гг. он побывал с посольством Халифа в Волжской Булгарии, и путь его пролегал вдоль р. Урал⁴.

В начале II тыс. связи между арабскими странами и народами междуречья Урала и Волги стали постоянными. Географы Востока были неплохо осведомлены об этом далеком крае. В 1154 г. арабский географ ал-Идриси описал р. Руза, скорее всего, тождественную Жайыку, хотя есть и другие мнения об отождествлении Рузы, тогда как с Жайыком сопоставляется р. Даранда⁵.

²Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Киргизский край. Т. XVIII. Спб., 1903. С. 175–222.

³Геродот. История. М., 1999. С. 89–94, 705.

⁴Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана и его путешествие на Волгу в 921–922 гг. Харьков, 1956. С. 9–37.

⁵Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. Ашхабад, 1969. С. 6.

Реку Жайык неоднократно пересекали и отмечали в своих путевых записках средневековые западноевропейские купцы, миссионеры, послы. Через Жайык в район средневекового города Сарайчик проследовали посол Папы римского Иннокентия IV Джовани Пано Карпини (1249), а чуть позже посол французского короля Людовика IX Гильом де Рубрук (1253)⁶.

О дороге, которая вела из Крыма через Жайык и далее на восток, пишет в своем сочинении «Практика торговли» Франческо Бальдучи Пегалотти, отмечая при этом особенности дороги из Таны в Сарайчик, описывая ходовые товары и деньги, которыми удобнее всего расплачиваться с местными жителями⁷.

В 1333 г. реку пересек известный арабский путешественник из Марокко странствующий купец Ибн Баттута⁸.

Однако общая информация об уральском регионе скудна. Интенсивное историческое изучение степей Южного Урала и Приуралья началось лишь в конце XVI в.

История изучения памятников степного Приуралья. Древняя и средневековая история Западного Казахстана, ввиду лапидарности письменных источников, на сегодняшний день может опираться в основном на данные археологии.

Наиболее раннее сообщение о памятниках Уральской области содержится в сочинении П.И. Рычкова «Топография Оренбургской губернии», опубликованном в 1762 г.⁹ Через несколько лет после выхода труда П.И. Рычкова о памятниках на землях Младшего и Среднего жузов сообщается в труде академика Российской Академии наук П.С. Палласа¹⁰. Следующие сведения о памятниках материальной культуры края появляются уже в XIX в. После окончания Оренбургского кадетского корпуса в управлении «Внутренней киргизской ордой», т.е. Букеевской, начинает свои исследования С. Бабаджанов¹¹.

В конце 80-х гг. XIX в. в Оренбурге была основана Ученая архивная комиссия, которая и возглавила до 1917 г. всю краеведческую работу на территории современного Западного Казахстана.

В 1889 г. этнограф А. Харузин организовал и провел раскопки 22 курганов, относящихся к средневековью, а чиновник особых поручений И.А. Кастанье в конце XIX в. начал собирать сведения о памятниках края и к 1910 г. подготовил реестр памятников «Древности Киргизской степи и Оренбургского края»¹².

⁶Путешествие в Восточные страны Пано Карпини и Гильома Рубрука. Алматы, 1993. С. 61.

⁷Бадян В.В., Чиперис А.М. Торговля Каффы в XIII-XV вв. Феодальная Таврика. Киев, 1974. С. 183-184.

⁸Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по Передней Азии. М., 1988. С. 57-70.

⁹Древние записи путешествия Н. Рычкова на киргиз-кайсацкие степи в 1771 г. Спб., 1772. С. 82-83.

¹⁰Паллас П.С. Физические путешествия по разным местам Российского государства. Книга 2, ч. II. Спб., 1786. С. 216.

¹¹Бабаджанов С. Этнографический сборник. Вып. IV. Спб., 1864. Т. IV. С. 8-11.

¹²Харузин А.Н. Киргизы Букеевской Орды (Антрополого-этнографический очерк). Вып. 1, ч. 1// Известия общества любителей естествознания антропологии и этнографии при Московском Университете. Т. II. 1891. С. 19; Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края//

Археологическое изучение Приуралья в первые десятилетия советской власти имело эпизодический характер. Оно проводилось в середине 20-х – начале 50-х гг. XX в. В литературе появились публикации полевых научных исследований.

Так, в 1925–27 гг. «Общество изучения Казахстана» совместно с краеведческим институтом Южно-Волжской области при Саратовском университете и Саратовским облмузеем организовало археологическую экспедицию под руководством профессора П.С. Рыкова.

Одним из главных выводов его исследований являлось положение о том, что междуречье Волги и Урала – район расположения памятников бронзового века, а также савромато-сарматской культуры (VII в. до н. э. – IV в. н. э.). Самые поздние памятники, по выводам П.С. Рыкова, относятся к поздним кочевникам – X–XV вв. н.э.¹³

Большое значение для изучения древней истории Западного Казахстана имели работы комплексной экспедиции Академии наук СССР и, в частности, антропологического отряда Казахстанской экспедиции, организованной Особым комитетом по обследованию союзных и автономных республик под руководством М.П. Грязнова и М.В. Комаровой¹⁴.

В конце 40-х – начале 50-х гг. были организованы разведка и раскопки курганов археологической экспедиции Саратовского государственного университета и областного краеведческого музея под руководством профессора И.В. Синицына. За три сезона (1948–50 гг.) экспедиция изучила 28 курганов с 55 погребениями, представлявших собой памятники бронзового, железного веков и средневековья¹⁵.

В 1953 г. в связи с проектированием и организацией изыскательских работ по строительству Урало-Кушумской оросительной системы была организована археологическая экспедиция Института истории, археологии и этнографии АН КазССР под руководством Т.Н. Сениговой¹⁶.

Экспедиция провела раскопки 16 курганов в могильниках, на которых уже ранее велись раскопки: Курпе-бай, Кара-Оба. И все же из-за отсутствия широкомасштабных изыскательских работ большая часть территории области оставалась неисследованной.

Труды Оренбургской ученой архивной комиссии, 1910. Вып.22.

¹³Рыков П.С. Археологические раскопки и разведки в Нижнем Поволжье и Уральском крае летом 1925 г.//Известия Краеведческого института по изучению Южно-Волжской области при Саратовском университете. Саратов, 1926. Т. 1. С. 134.

¹⁴Грязнов М.П. Погребения бронзовой эпохи в Западном Казахстане. Казаки. Антропологические очерки//Материалы Особого комитета по исследованию союзных и автономных республик. Вып. 2. Л., 1927. С. 172–215.

¹⁵Синицын И.В. Археологические исследования в Западном Казахстане//Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т. 1. Археология. Алма-Ата, 1956. С. 87–139; Он же. Археологические исследования в Нижнем Поволжье и Западном Казахстане//Краткие сообщения Института материальной культуры. Вып. 37. 1951. С. 97–105.

¹⁶Сенигова Т.Н. Отчет о работах Западно-Казахстанской археологической экспедиции 1953 г.//Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т. I. Археология. Алма-Ата, 1956. С. 140–156.

Раскопки в восточной части Уральской области были начаты в 1966 г. экспедицией Уральского педагогического института под руководством Г.И. Багрикова. Именно ей удалось получить уникальные материалы по эпохе сарматов и средневековых кочевников в могильнике Лебедевка, публикация которых получила широкий резонанс в науке¹⁷.

Качественно новый этап археологических исследований на территории Уральской области начался в 1968 г. с организации археологических экспедиций Уральского педагогического института, которые возглавил Г.А. Кушаев¹⁸.

Работы продолжались до начала 90-х гг. прошлого века и дали многочисленные материалы по древней и средневековой археологии и истории региона, которые были обобщены в опубликованной в 1993 г. монографии «Этюды древней истории степного Приуралья».

В предисловии отмечено, что монография представляет собой результат 22-летних исследований, в основе ее лежат большие материалы из 300 курганов, а сами исследования проводились в рамках программы «Свод памятников Уральской области». Безусловно, работа Г.А. Кушаева подвела итог исследований автора, а также нескольких поколений краеведов и археологов, занимавшихся изучением истоков культуры Западного Казахстана.

С 1976 г. в составе экспедиции начал работать археологический отряд, руководимый М.С. Мошковой, Б.Ф. Железчиковым и В.А. Кригером¹⁹.

Наряду с традиционными исследованиями памятников древности Б.Ф. Железчиков и В.А. Кригер впервые в Западном Казахстане обратились к широкому изучению могильников эпохи средневековья, когда в Евразии складывались государства печенегов, огузов, кыпчаков.

Исследования Б.Ф. Железчикова, В.А. Кригера и других нашли свое отражение в книге «Курганы кыпчакского времени на Южном Урале»²⁰. В ней анализировались погребальные памятники XII–XIV вв., систематизировался инвентарь, рассматривался похоронный обряд, велась хронология развития «кыпчакской культуры» по трем периодам – домонгольскому, монгольскому и мусульманскому.

Впоследствии, начиная с середины 90-х гг., эта тематика получила развитие в работах А.А. Бисембаева. Его статьи и кандидатская диссертация были посвящены публикации и систематизации погребальных памятников всего средневекового периода в хронологическом диапазоне VIII–XVIII вв.²¹

¹⁷Багриков Г.И., Сенигова Т.Н. Открытие гробниц в Западном Казахстане//Известия Академии наук КазССР. Сер. обществ. 1968. №2. С. 71–89.

¹⁸Суюмшалиев Х.Ж. Воспоминания о друге//Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып. 1. Уральск, 2002. С. 6–7.

¹⁹Джубанов А.А. Воспоминания о коллеге, друге и соратнике//Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып. 1. Уральск, 2002. С. 8–11.

²⁰Иванов В.А., Кригер В.А. Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII–XIV вв.) М., 1988.

²¹Бисембаев А.А. Погребальный обряд кочевников средневековья Западного Казахстана (VIII–

Можно констатировать, что эта работа явилась первой в археологии Казахстана, охватившей развитие материальной и духовной культуры средневековых кочевников на протяжении более чем тысячелетия.

Результаты исследований в Западном Казахстане, материалы раскопок вошли в ряд обобщающих исследований и сыграли свою роль в сложении общей исторической картины древней и средневековой Евразии²².

К сожалению, после смерти Г.А. Кушаева в 1992 г. по различным причинам прервалась линия изучения памятников края. Лишь в 2001 г. широкие археологические исследования были возобновлены на основе соглашения между акиматом области и Институтом археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК.

В 2001 г. была организована совместная Уральская археологическая экспедиция, которая провела четыре полевых сезона в рамках намеченной программы археологических исследований. Вначале она включала в себя силы Института археологии и Областного историко-краеведческого музея, а затем Института археологии и созданного в 2002 г. Западно-Казахстанского областного Центра археологии и истории.

Экспедиция занималась поисками и исследованиями памятников от палеолита до позднего средневековья. Впервые были открыты стоянки эпохи верхнего палеолита, мезолита и неолита, среди которых выделяются стоянки на озере Челкар и в районе горы Большая Ичка.

Проводились исследования на поселении эпохи бронзы Бауржан-Аяк, на могильниках эпохи савроматов и сарматов Лебедевка, Тунгуш и Кыркоба, а также средневековых кочевников. Было найдено средневековое городище Жайык в 10 км южнее г.Уральска. На городище и некрополе проводятся раскопки, уже давшие интересные материалы по средневековому периоду Казахстана, истории Великого Шелкового пути. Одновременно начата большая работа по сбору данных о памятниках региона для Свода памятников истории и культуры. Новые материалы опубликованы в монографиях и сборниках, посвященных археологии Западного Казахстана²³.

XVIII вв.). Автореферат кандидатской диссертации. Алматы, 2000.

²²Степная полоса азиатской части СССР в скифо-сарматское время//Археология СССР. М., 1992; Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время//Археология СССР. М., 1989; Степи Евразии в эпоху средневековья//Археология СССР. М., 1981; Древняя история Южного Зауралья. Т. 1. Челябинск, 2000.

²³Сдыков М.Н., Гуцалов С.Ю., Бисембаев А.А. Сокровища скифов Западного Казахстана. Уральск, 2003; Бисембаев А.А. Археологические памятники кочевников средневековья Западного Казахстана (VIII–XVIII вв.). Уральск, 2003; Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Уральск, 2002. Вып. 1; 2003. Вып. 2.

Глава 1

ТОПОГРАФИЯ ГОРОДИЩА И ГОРОДСКОЕ ЖИЛИЩЕ

Городище Жайык расположено на морской аккумулятивной равнине нижнехвалынского возраста, на поверхности коренного берега, образованного крупным пойменным протоком р. Чаган, который формирует притеррасную пойму. Террасы здесь полностью размыты и прослеживаются на склоне долины далеко в стороне как выше, так и ниже по течению Урала. Далее, к руслу Урала, последовательно располагаются центральная, а затем прирусловая поймы.

С юга и юго-востока территорию городища ограничивает склон террасы р. Урал, а с других сторон – естественные овраги. Следов каких-либо искусственных ограждений по периметру не обнаружено. Площадь, на которой прослеживаются явные следы застройки, составляет около 7 га (рис. 1). Сейчас это отдельно стоящие бугры высотой от 0,3 до 0,6 м различной планировки и размеров. В 2 км западнее городища на вершине Свистун-горы располагается городской некрополь, где выделяются остатки мазаров, превратившихся в округлые в плане бугры высотой до 2–3 м, поверхность которых задернована и усыпана обломками жженого кирпича, поливными изразцами, некогда украшавшими стены и купола мемориальных построек.

1.1. Малая усадьба

В ходе раскопок вскрыта усадьба, условно названная «малой» (рис. 2). Ее жилая часть состоит из 6 помещений, сложенных из сырцового кирпича следующих размеров: 25x28x8 см, 35x38x7 см, 20x22x6 см, 28x25x8 см, 26x20x6 см, 38x24x7–8 см. Стены были покрыты глиняной штукатуркой как внутри помещений, так и снаружи. Толщина стен 70 см. Усадьба состоит из двух симметрично расположенных жилых секций. Первую образуют помещения №3, 2, 1 (фото 1), вторую – №6, 5, 4 (фото 2).

Помещение №3 размером 3,20x2,40 м служило прихожей с хозяйственными функциями. В северо-западном углу помещения выявлена суфа в виде буквы «Г», сложенная из сырцового кирпича (фото 3). При расчистке помещения обнаружены фрагменты керамики, металла и изделий из кусков железной стамески.

В юго-восточном углу помещения располагалась яма, выложенная жженым кирпичом, – «ташнау», санитарно-гигиеническое устройство для слива грязной воды. Через дверной проем у западной стены попадали в центральное жилое помещение (№2) размером 3,20x3,70 м.

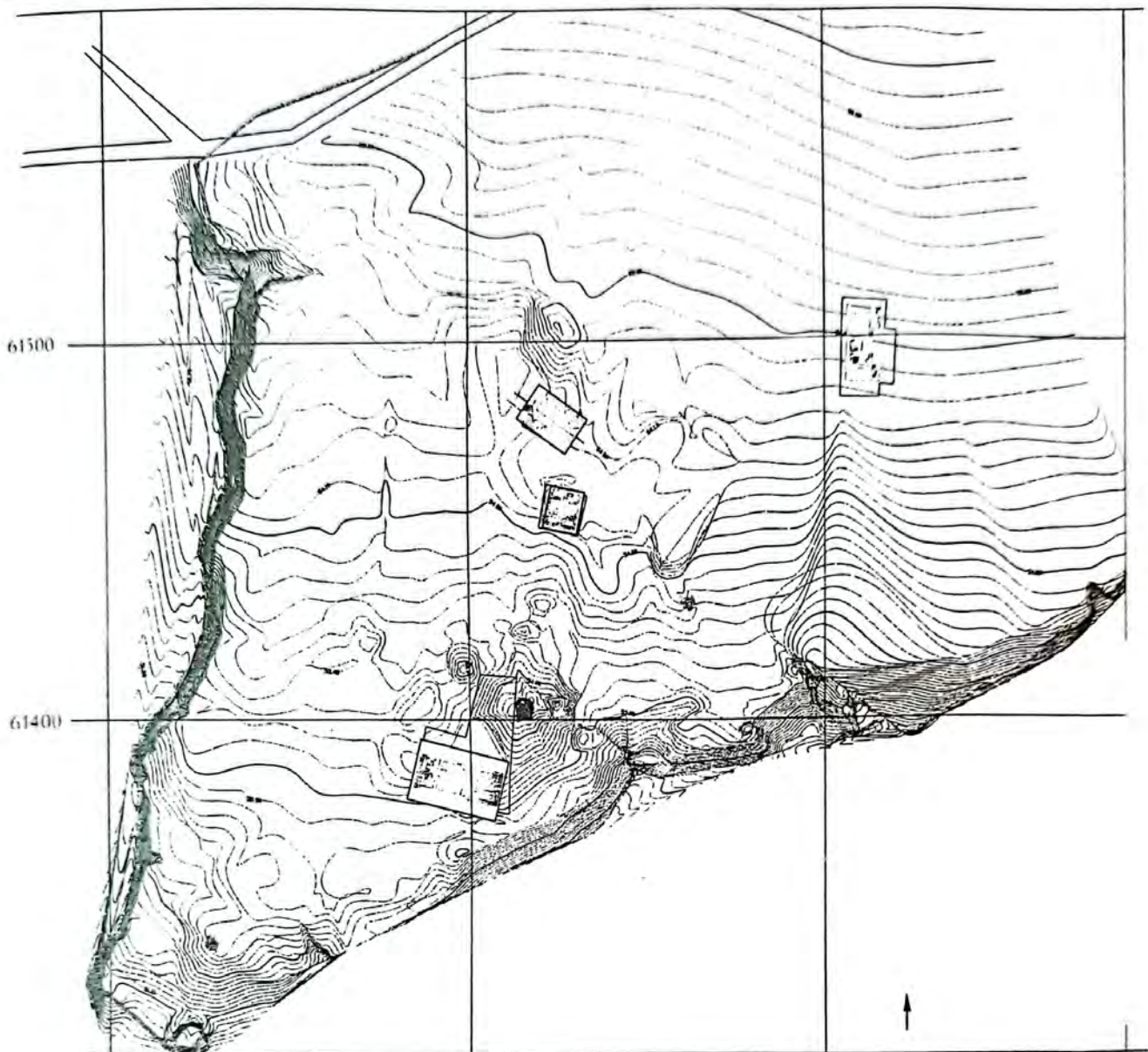

Рис. 1. Общий план городища и некрополя

Большую часть помещения занимает п-образная суфа, расположенная вдоль южной, восточной и северной стен. В южном отрезке суфы размещались каны – особая отопительная система, главным элементом которой были горизонтальные дымо- и жаропроводные каналы, обогревавшие суфу. На краю суфы устроена топочная камера, и от нее вдоль южной стены шел двухканальный дымоход, выложенный сырцовым кирпичом. Каналы дымохода перекрыты сырцовыми кирпичами и сверху обмазаны. Западнее печи, разделяющей все сооружение на две части, расположены рядом две хозяйственные ямы (см. рис. 2).

Вдоль западной стены размещался проход, имеющий порожек и разделяющий жилые отсеки. Через него попадали в помещение №1 (1,6х3,2 м), которое выполняло функцию кладовой. В его юго-западном углу расположена хозяйственная яма (см. рис. 2, фото 4).

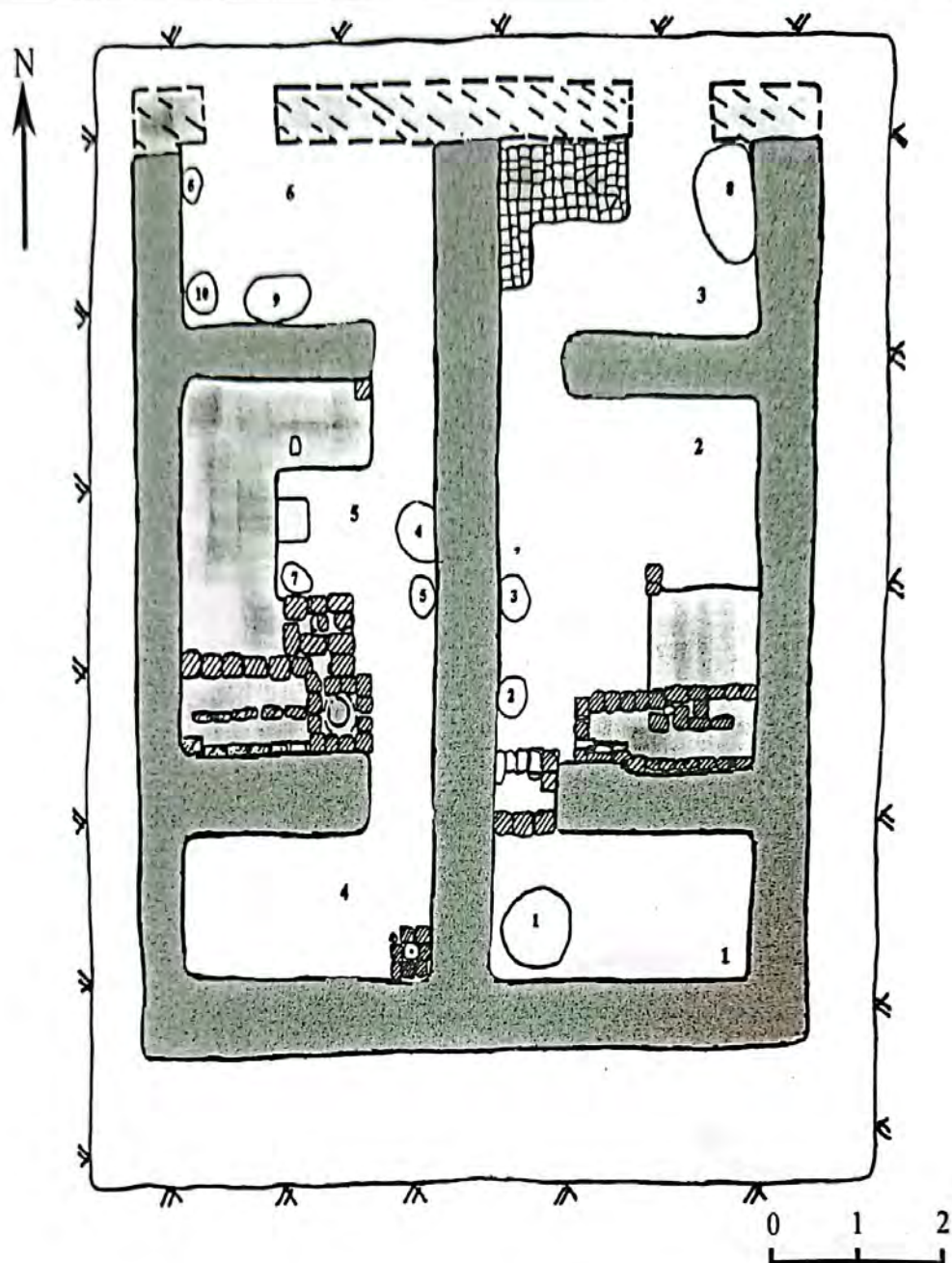

Рис. 2. План «малой усадьбы»

Второй жилой отсек состоит из помещений №6, 5, 4.

Помещение №6 размером 3,15x2,40 м располагалось в северо-западном углу всей постройки. Так же как и помещение №3, это была прихожая с хозяйственными функциями. В юго-западном углу помещения расположены три мусорные ямы. В проходе, который соединяет помещения №6 и 5, сложен порожек из сырцового кирпича.

Помещение №5 размером 3,7x3,2 м являлось центральной жилой комнатой второго отсека. Всю западную часть помещения занимает суфа, пристроенная к северной, южной и западной стенам. Участок суфы у южной стены имеет канал с топкой в виде тандыра (фото 5). Рядом расположена печь, сложенная из жженого кирпича. Рядом с ее подом находилась яма, куда выгребали накопившуюся золу.

Из жилого помещения проход вел в помещение-кладовую (№4). В юго-восточном углу его расположена квадратная площадка – ташнау, выложенная обожженным кирпичом. В кирпиче, лежащем по центру, имеется специальное отверстие для слива воды.

Результаты расчистки «малой усадьбы» можно интерпретировать следующим образом. Жилая часть усадьбы представляет собой отдельно стоящее строение из двух аналогичных по планировке жилых комплексов (секций), разделенных стеной. Входы со двора в жилища были устроены в северной стене. Войдя в жилище, попадали в «прихожую». В помещении №3 в северо-западном углу есть суфа, выложенная из обломков обожженного кирпича. Далее через двери вдоль центральной стены попадали в жилые помещения с обогреваемыми суфами (пом. №2 и 5). Замыкали анфилады помещений небольшие комнаты явно хозяйственного назначения. Они, очевидно, служили кладовыми.

Можно полагать, что усадьба имела обширный двор с надворными постройками, однако территория двора пока не раскопана.

При раскопках усадьбы были обнаружены следующие предметы: фрагменты металлических изделий (среди них часть стального зубила или стамески, фрагмент чугунного котла); фрагменты керамики; фрагменты глазурованных плиток и глазурованных кирпичей; сохранившиеся кусочки кожи; бусинки, изготовленные из разноцветного стекла; серебряное кольцо с узором в виде восьмиконечной звезды и вписанным в нее кругом; нижняя часть формы из белого известняка для отливки колец, а также кости животных, рыба чешуя.

1.2. Большая усадьба

Она состояла из комплекса жилых и хозяйственных помещений и обширного двора. Стены постройки сложены из сырцового кирпича. Пока расчищены четыре помещения (рис. 3). Жилым являлось центральное помещение – №1. Вход шириной 1,4 м вел со двора (фото 6, 7). Наружные стены помещения №1 толщиной 0,8 м сложены из сырцового кирпича размером 25x25x8 см в три ряда. Внутренние стены сложены из кирпича размером 30x27x8 см, их толщина 0,7 м. Стены снаружи и внутри покрыты многослойной штукатуркой. Сохранившаяся высота стен 0,7–0,8 м.

Большую часть помещения занимала п-образная суфа. Часть суфы, вдоль западной стены помещения, занимали каналы. Топкой для них служил тандыр с боковым топочным отверстием, устроенный в северном конце суфы. Рядом, к востоку, находится массивная платформа, сложенная из сырца. Внутри зафиксирован тонкий слой прокала и золы. Сверху расчищен один ряд кладки квадратным жженым кирпичом размером 26x26x6 см в виде буквы «П», обращенной открытой стороной к участку пола, вымощенного квадратным жженым кирпичом. Перед самой платформой находится прямоугольный участок размером 0,5x1,2 м, заполненный золой. Очевидно, это остатки сильно разрушенной печи. Перед ее топкой сохранился участок пола, куда выгребалась зола. Вымостка пола жженым кирпичом зафиксирована также и вдоль восточного отрезка суфы. На северном участке суфы шириной 2,7 м

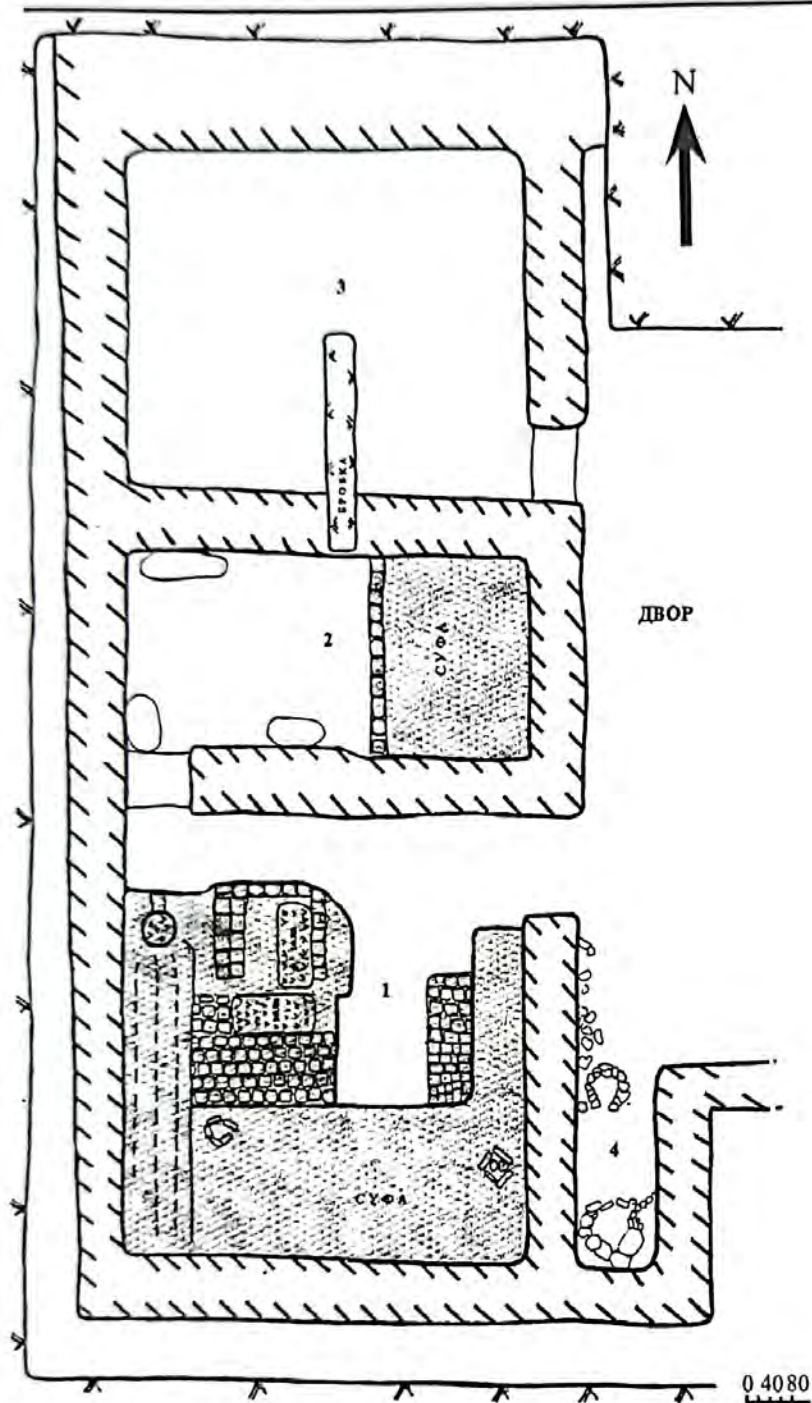

Рис. 3. План «большой усадьбы»

расчищены в двух местах выкладки жженым кирпичом, поставленным на ребро, в виде ограждений размером 0,35x0,35 м со следами золы и углей внутри (фото 8). Вполне вероятно, что это остатки разновременных обогревательных устройств типа «сандал». За восточной стеной помещения №1 устроено небольшое узкое помещение (№4). В нем находились развалы обожженного кирпича от двух разновременных очагов. Это помещение, очевидно, служило летней кухней (фото 9).

В северной стене помещения №1 находился вход в помещение №2. Оно, видимо, имело и жилое, и хозяйственное назначение. Восточную часть его занимает суфа шириной 2,4 м. В полу западной половины расчищены три хозяйственные ямы.

Севернее нее расположено помещение №3 с отдельным входом со двора. За границами раскопа остались часть капитальных строений этой усадьбы и большая часть двора, на котором можно предполагать наличие хозяй-

ственных построек. С территорией двора «большой усадьбы» связаны находки фрагментов штампованной керамики и глазурованных облицовочных плиток.

1.3. Усадьбы раскопа IV

В раскопе IV в восточной части на месте заметного в топографии городища скопления холмов частично вскрыта жилая часть усадьбы №3 (рис. 4). В юго-западной части раскопа (помещение №2) обнаружена медная монета хорошей сохранности с растительным орнаментом (фото 10).

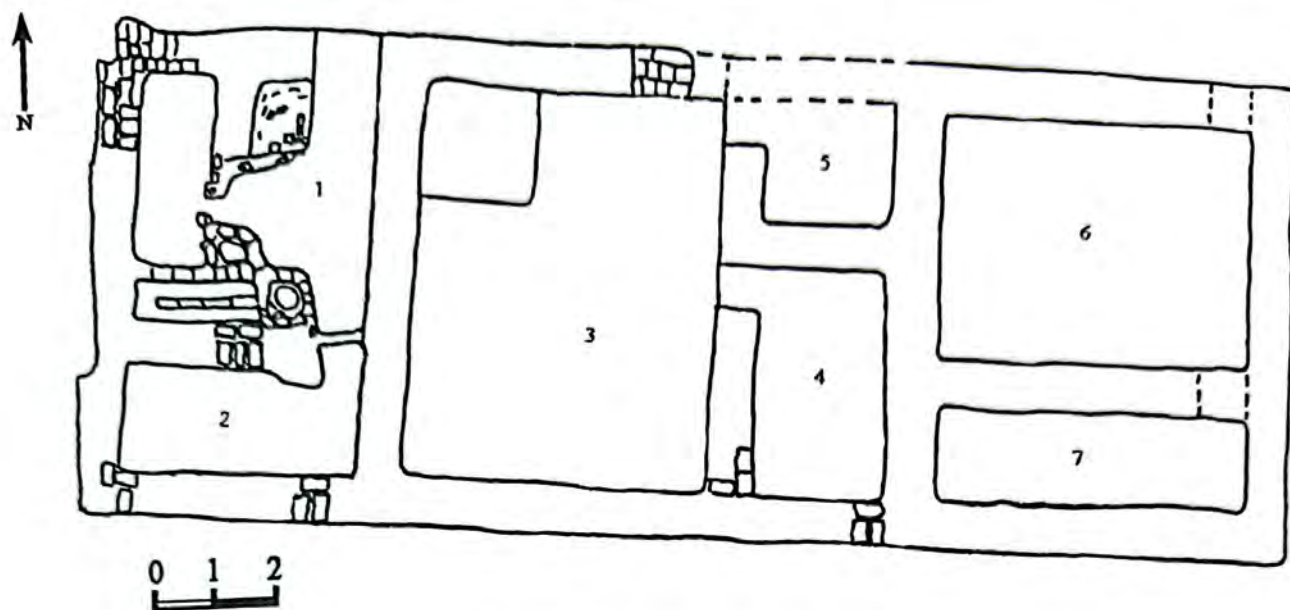

Рис. 4. План усадьбы №3 раскопа IV

Помещение №4 располагалось в юго-восточной части раскопа. Оно сообщалось через проход шириной 1 м с помещением №3, самым большим по площади на территории усадьбы. При возведении стен использовался кирпич двух видов – квадратный (25x25x7 см) и прямоугольный (25x45x7 см). При укладке эти виды кирпичей чередовали: один слой выкладывали из прямоугольного кирпича, другой – из квадратного. Стены снаружи и внутри покрыты слоем глиняной обмазки. Полы также обмазаны.

В помещениях, расположенных в северо-западной и западной частях раскопа, выявлены остатки тандыра и печи (помещение №1). От тандыра отходит дымоход в виде двух параллельных каналов, с помощью которых подогревалась суфа. Непосредственно перед тандыром, на уровне пола, обнаружен железный сильно коррозированный нож длиной около 17 см, рукоять отломана. Перед суфой, но с другой стороны, располагалась печь. В проходе, который вел из помещения №1 в помещение №2, располагался порожек, выложенный из сырцового кирпича (кладка в два ряда). Судя по наличию в помещении №2 трех хозяйственных ям, фрагментов обожженной керамики и скопления костей, это помещение имело хозяйственное назначение. Здесь же обнаружена вторая медная монета с изображением бегущей лошади на одной стороне и арабской надписью на другой. Следует отметить, что помещения №1 и 2 были изолированы и не сообщались с другими помещениями, скорее, это уже часть соседней усадьбы.

В юго-восточной части раскопа обнаружены фрагменты глазурованной чаши. Роспись черным по зеленому фону в виде растительного орнамента под прозрачной глазурью, белым и коричневым по синему фону с орнаментом в виде стилизованных арабских букв под прозрачной глазурью. Кроме этого, выявлены два фрагмента так называемой люстровой посуды, расписанной золотом по внутренней стороне и имеющей арабский текст по венчику на внешней стороне.

Вскрыты еще два помещения – №5 и 6. Выяснилось, что проход между ними был позднее забутован глиняным раствором с фрагментами сырцового кирпича.

Расширение площади раскопа в северо-северо-восточную сторону позволило вскрыть остатки постройки, лежащей под расположенным здесь массивным холмом высотой 1,5–1,7 м и размером 20x25 м. Этот холм является наиболее примечательным в топографии городища. Это позволяло ожидать сравнительно хорошую сохранность строительных конструкций стоявшей здесь некогда постройки усадьбы №4. В центре холма в наше время кем-то была вырыта землянка, от которой осталась глубокая, до 1,6 м, сильно оплывшая западина. Как и предполагалось, яма землянки разрушила до основания строительные конструкции в центральной части постройки.

Стены помещений усадьбы ориентированы строго по сторонам света (рис. 5). Западную часть комплекса жилых помещений образуют три комнаты (№1–3), расположенные анфиладой вдоль основной продольной стены и связанные между собой дверными проемами (фото 11). Продольная стена отделяет эти три комнаты, объединенные в отдельный жилой блок. Стена проходит через всю постройку с севера на юг, имеет толщину 0,8 м, сохранившаяся высота 1,2 м (фото 12). Она сложена из прямоугольного сырцового кирпича желтоватого цвета размерами 43–42x23–25x10 см и 23–24x23–24x6 см, с обеих сторон имеет глиняную обмазку толщиной 1–2 см.

Помещение №1 размещено в северо-западном углу блока (см. рис. 5), имеет размер 6x4 м. Западная половина комнаты, слева от входа, занята суфой высотой около 0,45 м. Ширина суфы 2,4 м, край ее выложен одним рядом прямоугольного сырцового кирпича. Если южная и восточная стены помещения сравнительно хорошо сохранились на высоту от 0,5 до 1 м, то наружные северная и западная стены сохранились значительно хуже, так как находятся на склоне холма. В помещении расчищены три неглубокие хозяйственные ямы с диаметром устья 0,6–0,8 м, глубиной 35–40 см. В заполнении ям обнаружены обломки сырцового кирпича, кости крупного и мелкого рогатого скота.

Дверным проемом шириной 1,15 м помещение №1 связано с помещением №2 (фото 13). Дверной проем устроен вдоль восточной капитальной стены, на пороге уложены три сырцовых кирпича. Размер помещения №2 – 6x3,7 м. При его расчистке хорошо фиксируется, как и везде, два строительных периода. Вторым периодом характеризуется некоторыми преобразованиями в планировке помещений (фото 14).

Первоначально вдоль северной стены помещения были устроены двухканальные каналы, топкой которым служил тандыр в восточной части, ширина кана 80 см (фото 15). Обломки стенок тандыра найдены в заполнении ямы №1 у восточной стены помещения. Вдоль южной стены был устроен заком в виде неглубокой (60 см), узкой (55–60 см) ямы с бортиком по краю (фото 16). Во втором периоде она была засыпана, и над ней сооружена суфа шириной 60 см. Тандыр с каном, видимо, был разрушен, и на его месте устроен очаг в виде небольшой печки. На полу перед ним расчищена небольшая овальная ямка шириной 60 см, заполненная золой. Во втором периоде вся западная, слева

Размер помещения №3 – 6х6,3 м. Здесь, так же как и в помещении №1, хорошо сохранились восточная и северная стены, а наружные – западная и южная – сохранились плохо, поскольку находились на краю холма и были смыты почти до основания (фото 19).

Вдоль северной стены помещения №3, так же как и в помещении №2, устроены каналы шириной 1,1 м. В восточном конце суфы с каналами расчищен сравнительно хорошо сохранившийся тандыр (рис. 5, фото 20). Диаметр устья тандыра 35 см, диаметр основания 60–65 см, высота 65 см. На внутренней стороне керамических стенок тандыра прочерчена косая сетка. Тандыр не мог служить топкой для кана, поскольку в его стенках нет жароотводящих отверстий, топкой для канов служил какой-то очаг, на месте которого во втором строительном периоде был сделан тандыр, следовательно, каналы во втором периоде после перестройки дома не функционировали.

Западную часть помещения занимала широкая суфа высотой около 0,40–0,45 м и шириной 2,4 м. Вдоль южной стены также была устроена суфа шириной около 1 м. Края суф во всех помещениях выложены целыми сырцовыми кирпичами и их фрагментами, в заполнении строительный мусор (обломки сырцового и обожженного кирпича, редко кости и фрагменты керамики (фото 21).

В середине восточной стены помещения №3 зафиксирована выложенная из сырца массивная тумба размером 1,4х1,0 м. В ней была устроена печь с перекрытием в виде свода (фото 22). Ширина топочной камеры 0,5 м, глубина 1 м. В середине пола камеры зачищена небольшая лунка (20х15 см) с золой и углями. Перед лицевой частью печи в полу имела неглубокая (до 20 см) ямка размером 50х75 см, заполненная золой (см. рис. 5).

В полу помещения №3 расчищены еще четыре хозяйственные ямы (№8, 9, 11, 12). В их заполнении встречены кости домашнего скота, фрагменты керамики, а в ямах №8, 9 – истлевшие зерна проса.

Вход в помещение №3, следовательно, и в жилую секцию (помещения №1–3), обнаружен в общей для всех помещений восточной капитальной стене. Ширина входного проема около 1,5 м. Дверной проход ведет в помещение №4 размером 5х9 м. В этом помещении сравнительно хорошо сохранились (высотой 0,7–1,1 м) восточная, западная и северная стены, следов южной стены не обнаружено (см. рис. 5). Возможно, это связано с тем, что южная стена находилась на самом краю холма и оказалась полностью смытой. Возможно также, что с этой стороны капитальной сырцовой стены не было вовсе.

Помещение №4 полностью лишено признаков жилья, здесь нет суф, очагов, канов (фото 23). Западная капитальная стена, являющаяся восточной стеной жилого блока помещений №1–3, глухая. В северной стене имеется дверной проем шириной 0,75 м, соединяющий помещения №4 и 5. Этот дверной проем, возможно, в результате перестройки во втором строительном периоде был заложен сырцовым кирпичом и обломками рваного камня (фото 25). В помещении №4, у западной стены, зафиксирована прямоугольная (60х60 см) хозяйственная яма (№13), высланная обожженным квадратным кирпичом (см. фото 23). Северо-восточный угол помещения был разрушен при рытье ямы под землянку. Образую-

щие этот угол северная и восточная стены помещения №4 четко прослеживаются на сохранившихся участках. Они сложены из прямоугольного и квадратного сырцового кирпича, имеют глиняную штукатурку и сохранились на высоту 0,5–1,0 м.

Расположенное за помещением №4 и связанное с ним проходом помещение №5 имеет размер 2,8х5,5 м (см. рис. 5, фото 25)¹. Стены помещения сложены из сырцовых кирпичей на черном глиняном растворе, сохранившаяся высота стен 0,7 м. Юго-восточный угол его, как и прилегающие части южной и восточной стен, разрушен землянкой. Этой же ямой частично разрушены стены помещений №7 и 8.

Функциональная принадлежность помещений №5, а, б, примыкающих к комплексу с северной части, пока неясна. Возможно, судя по находкам фрагментов керамики, костей домашних животных, они носили хозяйственный характер.

Помещение №7 подквадратной в плане формы, размер северной стены 5,5 м, восточной – 5,25 м, южной – 6,3 м, западной – 5 м. Высота сохранившихся стен помещения достигает от 0,5 до 0,9 м, толщина 0,8 м (фото 26). Пол помещения покрыт глиняной обмазкой. Находки, выявленные в помещении, представлены фрагментами штамповой керамики. На уровне пола найдены большое скопление битой красноглиняной керамики (донца, венчики, ручки) и фрагменты керамики с подглазурным рельефом. В помещении отсутствует какой-либо интерьер, за исключением хозяйственной ямы диаметром 2 м, глубиной 0,7 м, расположенной в северо-восточном углу помещения (фото 27). В заполнении ямы выявлены фрагменты керамики и кости животных. Помещение, видимо, имело хозяйственное назначение. Вход шириной 0,7 м, расположенный в южной стене помещения, соединял его с помещением №8.

Размер помещения №8 – 5,2х3,1 м. Стены сложены из сырцового кирпича квадратной и прямоугольной формы размерами 25х25х5 см и 40х25х5 см. Сохранившаяся высота стен составляет 1,1 м, толщина 0,7 м, на поверхности южной стены отчетливо сохранились сырцовые кирпичи. В юго-восточном углу помещения выявлено зольное пятно.

С наружной стороны к восточной стене помещения примыкает устроенная печь помещения №13, относящаяся ко второму строительному периоду.

Первоначально проход, соединяющий с помещением №9, находился в юго-западном углу помещения №8 (фото 28). Интерьер помещения №9 представлен г-образной суфой, расположенной вдоль западной и северной стен (фото 29).

Помещение №9 имеет размер 3,9х3,8 м. Стены сложены из сырцовых кирпичей. Край западной части суфы ограничен сырцовой кладкой в один кирпич. Заполнение суфы – рыхлый грунт и обломки сырцовых кирпичей. В северной части суфы был сооружен тандыр диаметром 0,4 м, глубиной 0,7 м (фото 30). Дымоход проведен к северо-восточному углу

¹В полевом сезоне 2003 г. было вскрыто пять помещений и намечена планировка четырех комнат. После вскрытия в полевом сезоне 2004 г. примыкающих к раскопу 2003 г. помещений предложена новая нумерация помещений усадьбы. Таким образом, помещение, отмеченное в плане отчета 2003 г. под №6, обозначается как помещение №5 (см. план).

помещения, там же имеется проход шириной 0,82 м, сооруженный, видимо, во второй строительный период. Проход соединяется с помещением №8. Между помещениями №8 и 9 вдоль восточной стены расположена хозяйственная яма диаметром 64 см, заполненная золой и обломками сырцового кирпича.

В помещении №10 стены сохранились плохо. Вход в него располагался со двора в северо-западной части. Почти всю площадь помещения занимает суфа, в которой открыты каналы, расположенные параллельно восточным и западным стенам (см. рис. 5, фото 31). Расчищены семь каналов, длина первых двух достигает 2,45 м. Интересно отметить, что каналы, за исключением двух первых, не соединены поперечным. Возможно, кан в первый период обживания усадьбы имел два канала с несохранившимся тандыром или печью. Остальные каналы, вероятно, в результате перепланировок помещения достроены позже. Топка канов округлой формы, сложенная из сырцовых кирпичей, сохранилась у третьего канала.

В заполнении каналов выявлены фрагменты керамики, среди которых выделяется фрагмент кашинной керамики, два фрагмента люстровой керамики и кости животных. Здесь же обнаружен фрагмент обработанной трубчатой кости от детской колыбели «шумек».

Помещения №11, 12, 13 пристроены к комплексу во второй строительный период (см. рис.5). Центральным является помещение №13 (фото 32), севернее которого расположены небольшие по площади помещения №11 и 12.

Помещение №11 имеет размеры 4,86 м (восточная стена) и 4 м (южная). Стены помещения выложены из сырцовых кирпичей. Наружная сохранившаяся часть северной стены выложена кирпичами, положенными на ребро с наклоном (фото 33). Интерьер помещения состоит из суф, находящихся справа и слева от входа, вдоль западных и восточных стен². В южной части суфы, расположенной вдоль западной стены, сооружен тандыр диаметром 56–58 см. С восточной стороны тандыра имеется топка шириной 18–20 см, высотой 25 см (фото 34). К северу от тандыра располагались два отопительных канала шириной 20–30 см, частично разрушенных. Южная часть суфы, расположенная вдоль восточной стены помещения, выложена из обожженных кирпичей. Возможно, суфа первоначально имела п-образную форму.

Помещение №12 имеет размер 2,0х4,5 м.

Одним из самых больших по площади помещений усадьбы является помещение №13 – его размер 9,47х4,75м. Стены помещения построены из обломков сырцовых и обожженных кирпичей. Внутри находится суфа с каналами в южной стене. Каны имеют топку в юго-западной части суфы, от которой отходят два канала шириной 10 см. В северо-западном углу помещения сооружена печь размером 3,2х2,36 м, относящаяся ко второму строительному горизонту. По архитектуре она напоминает «русскую печь». Сложена комбинированной кладкой из обожженных и сырцовых кирпичей размерами 24х22х5 см. Тол-

²Конструкция суф и отопительных каналов частично разрушена впущенным захоронением лошади. Здесь же обнаружены фрагменты деревянных досок, жести.

щина стен печи равна 0,45 м. Арочный свод печи сделан из жженого кирпича с глиняной расклинкой (фото 35).

В центральной части помещения ближе к западной стене выявлены четыре хозяйственные ямы. В помещении обнаружены следующие находки: фрагменты керамики, бусины, медная монета, два фрагмента бронзового зеркала, железный гвоздь и игла.

На городище также отмечено несколько западин округлой и эллипсовидной форм, расположенных рядом с усадьбами и служивших, скорее всего, водохранилищами – хаузами.

Хауз расположен северо-западнее усадьбы №2 и сейчас представляет собой впадину эллипсовидной формы длиной 10 м, шириной 8 м. Исследованы два южных сектора (фото 36). Профили сектора позволяют определить, что со временем водоем заполнился темной гумусированной почвой. Раскоп доведен до светлой лессовидной материковой поверхности. В заполнении водоема встречены кости животных, фрагменты станковой керамики. Назначение этой эллипсовидной западины как водоема подтверждают находки двух крупных фрагментов чигиря в северо-западном секторе и несколько фрагментов чигиря в восточном секторе раскопа. Они обнаружены на глубине 1 м на границе темного гумусного слоя и светло-желтого материка. Можно уверенно считать, что рядом с усадьбой был сооружен хауз.

1.4. Некоторые выводы

В целом полученные данные и наблюдения позволяют уже сейчас высказать некоторые соображения. Усадьба №4 пережила два строительных этапа. Вероятно, первоначальная планировка усадьбы представляла собой тип жилых построек, которые, по мнению археолога В.Л. Егорова, в золотоордынской строительной культуре «соединили черты монгольского и среднеазиатского домостроительства»³. Усадьба с подобной планировкой жилой части исследована в Новом Сарая в 1961 г. в юго-восточной части городища раскопами IV–V⁴. Она представляет собой два жилых помещения (в нашем случае – два блока жилых помещений), соединенных между собой просторным айваном. Западный блок помещений (№1–3) представляет собой анфиладу соединенных проходами жилых помещений. Вход в эту часть усадьбы вел из айвана (пом. №4), вероятно, открытого на юг. Из него же попадали в восточную часть комплекса, которая первоначально, видимо, была «симметричной» западному блоку и состояла из помещений №7–9. Аналогичную планировку можно предположить и для усадеб в восточном пригороде Царевского городища, вскрытых раскопами II и VII в 1963 г.⁵ После изучения сравнительно хорошо сохранившихся остатков «двойного дома» на Водянском городище⁶ планировка и структура подобных построек ста-

³Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959–1965 гг.)//Поволжье в средние века. М., 1970. С.187.

⁴Федоров-Давыдов Г.А. и др. Археологические исследования Царевского городища (Новый Сарай) в 1959–1966 гг.// Поволжье в средние века. М., 1970. С. 79–82, рис.4.

⁵Там же. С. 95.

⁶Мухамадиев А.Г. Раскопки двойного дома на Водянском городище в 1970 г.//Города Поволжья в средние века. М., 1974. С. 80.

ла окончательно ясной, но истоки появления жилищ с такой планировкой пока остаются непонятными. Отметим, что принцип симметричного расположения двух помещений (блоков помещений) относительно айвана – характерный и древний признак среднеазиатской народной архитектуры. Этнограф А.К. Писарчик зафиксировала мнение самих строителей: «... По словам мастеров, это наиболее старая и самая удобная для всех схема плана жилья»⁷.

Особенностью такого типа планировки жилых комплексов является симметричное относительно основной оси расположение двух аналогичных по внутренней планировке жилых комплексов – секций. Если такое предположение справедливо для вскрываемой нами усадьбы, то общие размеры первоначального комплекса будут приблизительно 17,5х20 м. При этом можно предположить, что основная ось симметрии проходит с севера на юг через помещение №4, которое является открытым на юг айваном, связывавшим обе жилые секции усадьбы. Первый (западный) состоит из смежных помещений №1–3. Восточный имеет анфиладу жилых смежных помещений №7, 8, 9, по планировке подобную блоку из помещений №1–3. Всю постройку можно описать как «двойной дом», состоящий из двух-, трехкомнатных жилых секций, связанных между собой общим айваном и хозяйственными помещениями-хранилищами (№5, 5а). Перестройки второго строительного периода внесли существенные изменения в первоначально симметричную планировку всего комплекса усадьбы (закладка прохода между помещениями №4 и 6; пристройка помещений №10–13 и т.д.).

Следует отметить и существенные отличия в планировке жилых усадеб Нижнего Поволжья и исследуемых на городище Жайык. Если парные жилые секции городищ Поволжья представлены домами так называемого монгольского типа (квадратный план, каркасные стены на фундаменте из сырцовых квадратных кирпичей, облегченные перегородки, делящие дом на отдельные комнатки, и т.д.), то в усадьбах городища Жайык сдвоенными оказываются жилища традиционного среднеазиатского облика. Стены их на всю высоту возводились из сырцового кирпича. Разные по функциям помещения жилищ последовательно соединялись дверными проемами (продольно-осевая планировка).

Такова планировка «малой усадьбы», вскрытой раскопом II в 2001 г.⁸ Усадьба представляет собой отдельно расположенное строение, состоящее из двух симметричных по планировке жилых секций, разделенных стеной (см. рис. 2). Отдельные входы со двора в жилища были устроены в северной стене. Войдя в жилище, попадали в «прихожую», имевшую хозяйственное назначение (помещения №3 и 6). Здесь были устроены мусорные ямы. В помещении №3 в северо-западном углу суфа выложена из обломков обожженного кирпича. Далее через двери, устроенные вдоль центральной стены, попадали в жилые помещения с канами и суфами (помещения №2 и 5). Замыкали анфиладу помещений небольшие комнаты-кладовые. Здесь можно видеть своеобразный вариант планировки

⁷Писарчик А.К. Народная архитектура Самарканда. Душанбе, 1975. С. 24–25.

⁸Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ержигитова А.А. Исследования средневекового города в окрестностях г. Уральска... С. 161, рис. 12.

двойного дома, когда два аналогичных жилища имеют общую стену и общий открытый двор перед ними.

Иную планировку имеет вышеописанная усадьба №3 раскопа IV 2002 г. (см. рис. 4). Здесь два двухкомнатных жилища (помещения №1–2 и 6–7) объединены обширным айваном с подсобно-хозяйственными отсеками (помещения №3–5)⁹.

Планировка усадьбы №4 раскопа IV имеет черты обеих ранее исследованных усадеб (см. рис. 5). Жилая часть усадьбы представлена двумя трехкомнатными жилищами (помещения №1–3 и 7, 8, 9), объединенными крытым айваном с подсобными помещениями №4, 5, 5а?, 6? (см. рис. 4). Жилые комнаты объединены по принципу продольно-осевой планировки, а вся усадьба в целом – по поперечно-осевому принципу.

«Монгольский тип», столь характерный для усадеб поволжских городских центров Золотой Орды, достаточно детально охарактеризован В.Л. Егоровым¹⁰. «Двойной дом» как особый тип усадебной планировки в золотоордынских городах подробно описан А.Г. Мухамадиевым¹¹. А об облике позднесредневековых жилищ Южного Казахстана достаточно полное представление дают результаты раскопок Отрара, древнего городского центра на Средней Сырдарье¹², и средневекового Туркестана¹³. Эти материалы дополняются и перекликаются с этнографическими данными из того же историко-культурного региона¹⁴.

Эти материалы свидетельствуют, что в Присырдарьинском регионе в средневековье и вплоть до начала XX в. широко бытовал тип дома, состоящий из 2–3 помещений, последовательно соединенных между собой дверными проемами. Большую часть жилого помещения занимала п-образная суфа. Отапливались они, как правило, тандырами с дымоходами, проложенными в суфе и выведенными наружу через вертикальный дымоход в стене. Такая система отапливания получила название «типа канов», а сам тип жилища с XIV в. становится основным в регионе Южного Казахстана.

В помещениях обычны ямы-хранилища и закрома; в основном жилом помещении имелись центральный опорный столб, на который опиралась кровля, ниши в стенах и

⁹Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ержигитова А.А. Исследования средневекового города в окрестностях г. Уральска... С. 166, рис. 23.

¹⁰Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959–1965 гг.) // Поволжье в средние века. М., 1970. С. 172–193.

¹¹Мухамадиев А.Г. Раскопки двойного дома на Водянском городище в 1970 г. // Города Поволжья в средние века. М., 1974. С. 80.

¹²Акишев К.М., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Жилище позднесредневекового Отрара XVI–XVIII вв. // Жилище народов Средней Азии и Казахстана. М., 1982. С. 121–136; Ерзакович Л.Б. Жилище позднесредневекового Отрара // Тезисы докладов сессии, посвященной итогам полевых археологических исследований в СССР. Ташкент. С. 188–189.

¹³Смагулов Е.А., Григорьев Ф.П., Итенов А. Очерки истории и культуры средневекового Туркестана. Алматы, 1999. С. 166–175.

¹⁴Жилина А.Н. Традиционные поселения и жилище узбеков Южного Казахстана // Жилище народов Средней Азии и Казахстана. М., 1982. С. 137–163.

т.п.¹⁵ Так как наиболее характерные признаки этого типа домов имеют исторические корни именно в северо-восточных регионах Средней Азии (Хорезм) и на юге Казахстана (Присырдарьинский регион)¹⁶, то вполне правомерно считать, что «жайыкский дом» этого типа сложился, как теперь становится ясным, в золотоордынскую эпоху под влиянием традиций домостроительства северо-восточных регионов Средней Азии и Южного Казахстана. Таким образом, ранее высказанная точка зрения об участии оседлого кипчакского населения, пришедшего с берегов Сырдарьи, в формировании золотоордынской городской культуры получает все большее обоснование¹⁷.

В ходе археологических исследований были обнаружены следующие предметы: фрагменты металлических изделий, керамики, глазурованных облицовочных плиток; стеклянная бусина; кости животных и, как выше отмечалось, две медные монеты. У одной из монет просматриваются следы надписи в квадратной рамке, разделенной на две равные части (фото 37). На оборотной стороне – изображение льва с раскрытой пастью, поднятым хвостом, шагающего вправо. Над спиной животного – изображение восходящего солнца. Этот тип монет хорошо известен среди джучидских монет. Он принадлежит к пореформенному чекану хана Узбека. На лицевой стороне хорошо сохранившихся монет этого типа видна надпись «Высочайшее постановление» внутри квадратного картуша. По краю картуша надпись «Чекан Сарая 737». Цифрами дана дата чеканки монет – 737 год хиджры (т.е. 1336–1337 гг.)¹⁸. Возможно, что и вторая монета относится к этому же типу, но с уверенностью говорить об этом невозможно, поскольку обе стороны монеты совершенно стертые. Диаметр монетного кружка 16 мм.

Монетные находки, материал из раскопок свидетельствуют о расцвете города в XIV в.

¹⁵Акишев К.М., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Жилище позднесредневекового Отрара XVI–XVIII вв.... С. 125, рис. 3–г.; Жилина А.Н. Традиционные поселения и жилище узбеков Южного Казахстана... С. 146, рис. 1–1.

¹⁶Ерзакович Л.Б. Жилище позднесредневекового Отрара как источник... С. 100–110.

¹⁷Ерзакович Л.Б. О южноказахстанском компоненте в материальной культуре городов Золотой Орды//По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата, 1970. С. 67.

¹⁸Янина С. Джучидские монеты из раскопок и сборов Куйбышевской археологической экспедиции в Булгарах в 1946–1952 гг.//Материалы и исследования по археологии СССР. №42. М., 1953. С. 436; Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. М., 1983. С. 78–79.

Глава 2

ОБЩЕСТВЕННЫЕ И ПРОИЗВОДСТВЕННЫЕ ПОСТРОЙКИ

2.1. Восточная баня

Среди общественных построек Жайыка обнаружена баня – «хаммам», располагавшаяся почти в центре городища. Она сильно разрушена позднейшей выемкой кирпича для вторичного использования. Удалось лишь частично вскрыть планировку ее цокольной части.

Здание ее было традиционно полуподземным сооружением, цокольная часть которого на глубину не менее 1,2–1,3 м была в материке. Для этого был предварительно вырыт котлован, и в нем выложено основание бани, устроена отопительная система в виде жаропроводящих каналов под полом основных помещений. При этом пол опирался на кирпичные столбики, расположенные в шахматном порядке (фото 38). Наружные стены толщиной в 1 м ставились вплотную к стенкам котлована.

Южная наружная стена бани разобрана полностью. Сохранился лишь небольшой фрагмент кладки основания шириной в 2 ряда кирпичей. Западная стена разобрана до основания, на полу прослеживаются лишь ее следы. Северная наружная стена, в которой был, видимо, вход, как и вся северо-восточная часть комплекса, осталась пока за границами раскопа.

Баня имеет крестовидную планировку. Центральное помещение ее имело восьмиугольный план, вписанный в квадрат со стороной не менее 4 м.

Площадь центрального зала увеличивали беньюары – ниши с суфами (массажные). Из зала вели проходы в помещения, предназначенные для мытья. Они, вероятно, имели разную температуру нагрева – «прохладные» и «горячие». Моечные были снабжены тазами и котлами. Некоторые из них были прикреплены алебастровым раствором в суфах (на многих фрагментах керамических сосудов этого вида присутствуют явные следы алебастра). Холодная вода в помещения подавалась по трубопроводу, видимо, проложенному в стенах. В завале обнаружено множество обломков керамических труб-кубуров с характерными «манжетами» на одном конце. Они служили для стыковки труб, место соединения обмазывалось алебастровым раствором. Конец трубы, выведшийся в помещение, закрывался специальной керамической «заглушкой» с небольшим отверстием в центре. «Заглушка» также закреплялась на конце трубы алебастровым раствором. Через нее, видимо, регулировалась подача холодной (и горячей?) воды в моечные помещения. Обнаружены три такие «заглушки» (см. рис. 14). В поволжских центрах Золотой Орды такие находки названы «пробками»¹.

На территории Золотой Орды археологами исследованы остатки более 20 бань. Отмечено, что в строительстве банных сооружений в Поволжье присутствуют две строитель-

¹Федоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья. М., 2001. С. 194.

ные традиции, проявляющиеся в двух типах планировки: «римско-византийская», связанная с «линейной» планировкой, и «восточная», представленная крестообразной планировкой². Ряд характерных признаков, отмеченных при раскопках бани на городище Жайык, позволяет отнести ее к баням-хаммам восточного типа.

Время появления бань, к типу которых относится жайыкская, не определяется однозначно. Так, В.Л. Воронина считает, что бани крестообразной планировки из жженого кирпича со строго последовательным изменением температурного режима возникли в Средней Азии в XIV в.³ Однако в Отраре была раскопана баня с крестообразной планировкой, которая была построена в конце XI–XII вв.⁴

Общественные бани в мусульманском городе были, пожалуй, важнейшими после мечети сооружениями и зачастую пышно декорировались сообразно архитектурному стилю эпохи. Строить и содержать бани было не только прибыльным делом, но и повышало социальный статус частного лица, предпринявшего такое строительство. Этим делом не гнушались даже представители феодальной элиты, правители городов и государств. Известно, что Улугбек построил «хорошую баню» в Самарканде неподалеку от Регистана⁵.

Ближайшими по хронологии из известных бань являются бани Отрара⁶, Самарканда⁷, Великого Булгара⁸ и Антоновского городища в Семиречье⁹. Развалины бани XI–XII вв. отмечены у подножия цитадели городища Шойтобе (средневековый Шавгар) в Туркестанском районе¹⁰. В золотоордынских городах бани раскопаны также в Бельджамене (Водянского городище), Селитренном городище¹¹, Мохше в Пензенской области РФ¹². Всего, как отметила Э.Д. Зиливинская, известно более 20 бань золотоордынского времени¹³.

²Зиливинская Э.Д. Средневековые бани Нижнего Поволжья//Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья. М., 1989. С. 251.

³Воронина В.Л. Бани-хаммам у народов Советского Союза и зарубежного Востока. Архитектурное наследие. М., 1983. С. 145.

⁴Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. Алма-Ата, 1986. С. 141–144.

⁵Бабур-намэ. Ташкент, 1958. С. 61.

⁶Акишев К. и др. Отрар в XIII–XV вв. Алма-Ата, 1987. С. 112.

⁷Буряков Ю.Ф. Раскопки бань на территории средневекового Самарканда//ИМКУ. Вып. 20. Ташкент, 1986. С. 162–172.

⁸Смирнов А.П. Волжские Булгары. М., 1951. С. 209.

⁹Байпаков К.М., Воякин Д.А. Хаммам в средневековом Каялыке//Известия МОН РК. Сер. обществ. наук. 2002, №1. С. 120–146.

¹⁰Смагулов Е., Туякбаев М., Бурнашева Р., Баратов С. Отчет о полевых исследованиях Туркестанской археологической экспедиции в 2000 г. Рукопись. Архив ИА. Алматы, 2001.

¹¹Зиливинская Э.Д. Средневековые бани Нижнего Поволжья//Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья. М., 1989. С. 249–280.

¹²Алихова А.Е. Постройки древнего города Мохши//Советская археология. 1976, №4.

¹³Зиливинская Э.Д. Средневековые бани Нижнего Поволжья//Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья. М., 1989. С. 251.

Таким образом, изученность сооружений подобного рода золотоордынского времени в Центральной Азии позволяет, опираясь на аналогии, с определенной долей уверенности реконструировать облик бани. В XIII–XIV вв. общественные бани на огромной территории Азии приобрели законченную планировочную структуру и строились как бы по одному (с небольшими вариациями) «типовому проекту», в котором кристаллизировались наиболее рациональные принципы организации столь специфического по назначению сооружения. Специалисты уже отмечали планировочную близость, например, отрарской бани XII–XIV вв. (южная окраина Золотой Орды) и бань Булгара XIV в. (северная окраина Золотой Орды)¹⁴. К этому же типу относится баня, недавно исследованная на городище Антоновское в Восточном Семиречье, отождествляемом с историческим Каялыком¹⁵. Бани с таким типом планировки принято называть арабским термином «хаммам», или «восточной баней». Происхождение и эволюция этого типа бань в Средней Азии достаточно подробно рассмотрена в работе В.Л. Ворониной¹⁶.

Площадь бани городища Жайык предварительно определяется нами в 110–120 м². Центральный зал имел восьмиугольную планировку. С востока и запада к нему примыкали малые помещения для мытья. Обогревалась баня подпольной отопительной системой. Жаропроводящие каналы были устроены под полами и суфами всех внутренних помещений. Цокольная часть всей постройки была как минимум на 1,4 м заглублена в землю. Вода в моечные помещения (и в саму баню?) подавалась посредством разветвленной системы керамических трубопроводов. В синхронных банях Булгара, значительно лучше сохранившихся, вода посредством керамического водопровода, проложенного внутри стен, подавалась практически во все помещения, причем холодная и подогретая. В помещениях под выходами труб из стены стояли небольшие каменные емкости¹⁷.

Следует отметить, что этот тип бань почти без изменения дожил в Средней Азии до наших дней. Аналогичная по планировке баня функционировала еще в прошлом веке в Шахрисябзе (Узбекистан) и на территории культового комплекса ходжа Ахмеда Ясави в Туркестане¹⁸.

2.2. Кирпичеобжигательная печь

Восточная периферийная часть городища была занята мастерскими по производству жженого кирпича. В результате раскопок расчищена сохранившаяся топочная (огневая) камера одной из кирпичеобжигательных печей прямоугольной формы (рис. 6). Ее внутренние размеры: длина 4,9 м, ширина 3,25 м, высота 1,8 м.

Для постройки печи был выбран край надпойменной террасы, являвшийся восточным краем городища, в которой был вырыт котлован до уровня слоистой красно-корич-

¹⁴Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Отрар в XIII–XV вв. Алма-Ата, 1987. С. 123.

¹⁵Байпаков К.М., Воякин Д.А. Хаммам в средневековом Каялыке. С. 123.

¹⁶Воронина В.Л. Бани-хаммам у народов Советского Союза и стран зарубежного Востока// Архитектурное наследие. Вып. 31. М., 1983.

¹⁷Смирнов А.П. Волжские Булгары. М., 1951. С. 216.

¹⁸ Свод памятников истории и культуры. Южно-Казахстанская область. Алматы, 1994.

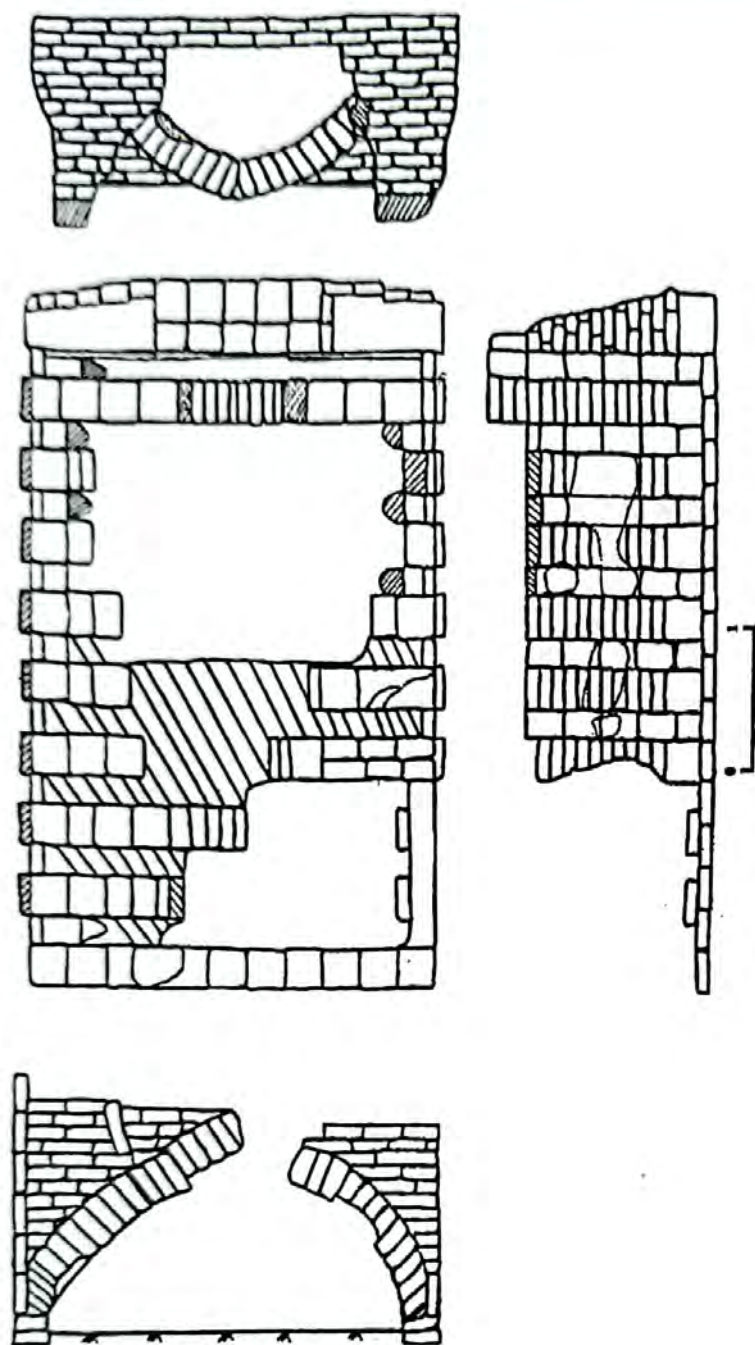

Рис. 6. План кирпичеобжигательной печи

с увеличением у основания на 0,1 м. Замком арки служит оттесанный клинообразный кирпич. Пространство между изогнутой частью арки и стеной котлована заполнено кирпичом, выложенным горизонтально от замка почти до основания. Арка с внутренней стороны покрыта толстым слоем обмазки. Обследование топки печи показало, что она подвергалась многократному ремонту, это видно по многослойной обмазке.

Исследованная кирпичеобжигательная печь городища Жайык является типичным производственным сооружением подобного рода. Хронологически и территориально ей близка печь, исследованная на городище Сарайчик. Она также прямоугольной формы, ориентирова-

невой глины, послуживший и уровнем пода топочной камеры. В южной торцевой стене устроен вход в топку печи (фото 39). Стенки печи выложены из сырцового кирпича размером 30х30х8 см. От входа вниз в огневую камеру вела дорожка с уклоном в 30 см, обмазанная глиной, смешанной с дробленным жженым кирпичом.

Ширина входного проема 1,4 м, высота до внутренней части первой арки 0,85 м. Топочная камера представляет собой котлован в материке, облицованный обожженным кирпичом и перекрытый восемью арками. Над арками был выложен под обжиговой камеры, в котором между арками оставлены сквозные отверстия-продухи. Кирпичи в продухах положены в вертикальном положении, высота кладки колеблется от 4 до 6 кирпичей. Размеры кирпичей 30х30х8–10 см, 32х20х10 см.

Из восьми арок полностью сохранилась лишь первая перед входом, она деформирована, но по ней можно реконструировать все остальные обрушившиеся (см. фото 39). Высота арки от уровня основного пола 1,65 м, ширина пролета 3,25 м

на длинной осью по линии север-юг и сооружена из кирпича размером 36-37х36-37х7-8 см. Внутренние размеры топочной камеры 2,5 м в поперечнике, длинная сторона была около 4,4 м. Перекрытие топочной камеры покоилось не менее чем на 7 арках, которые являлись основанием для обжиговой камеры. Печь датируется XIII-XIV вв.¹⁹

Вероятно, подобная конструкция кирпичеобжигательных печей в золотоордынские города Поволжья и Урала была занесена из Средней Азии и Южного Казахстана.

В золотоордынское время аналогичные по конструкции печи известны по раскопкам в Хорезме, в пригороде древнего Отрара и на городище Куйрук-тобе²⁰.

¹⁹Пацевич Г.И. Печь для обжига кирпича в древнем городе Сарайчике//Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Вып. 69. М., 1957. С. 111-114.

²⁰Вишневская О.А. Раскопки караван-сарая Ак-Яйла и Талайхон-Ата//Археологические и этнографические работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции 1949-1953 гг. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т. II. М., 1958. С. 462; Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Отрар в XIII-XV вв. Алма-Ата, 1987. С. 178-186.

Глава 3

НЕКРОПОЛЬ ГОРОДИЩА ЖАЙЫК

В 2 км к северо-западу от городища Жайык находится некрополь. Он расположен на Свистун-горе (которая в этом месте имеет вид широкого плато) и восточнее, на берегу р. Урал, оканчивается так называемыми Меловыми горками. На плато зафиксированы курганнообразные холмы, на которых были найдены обломки обожженного кирпича. Всего таких холмов 5. Они являются, как установили раскопки, остатками мусульманских мавзолеев.

3.1. Малый мавзолей

Так как в прошлом поверхность Свистун-горы распахивалась под посеvy пшеницы, то холмы «сглажены» и имеют небольшую высоту (0,4–1 м). Раскопки одного из таких холмов в 2002 г. показали, что под ним скрываются остатки двухкамерного мавзолея, возведенного из обожженного квадратного кирпича и облицованного полихромными глазурованными плитками (рис. 7).

Холм находится на старом пшеничном поле и неоднократно распахивался. Сохранившаяся высота его около 0,8 м над окружающей плоской поверхностью поля. До раскопок «курган» имел округлую форму диаметром 32–36 м с оплывшими склонами. Стоит он в основном из земли и обломков обожженного кирпича.

Раскопки показали, что конструкции постройки, стены и даже частично полы подверглись некогда основательной разборке и разрушению. Сохранность их такова, что можно определить лишь общие параметры и в определенной мере обосновать гипотетичную реконструкцию облика этого мемориального сооружения (фото 40). Вымостка полов сохранилась лишь на половине площади каждого из двух помещений. Очевидно, что, как и остальные постройки из обожженного кирпича, руины мавзолея стали своеобразным карьером для добычи строительных материалов. При этом расхитители вывезли и облицовочные глазурованные плитки, которые удалось, не сломав, снять со стен.

Постройка сооружена без фундамента. Роль его выполняют три слоя кладки жженым кирпичом под уровнем древней дневной поверхности. Кладка кирпича в стенах осуществлена на растворе «черной» материковой глины. Размер кирпича 25–26х25–26х5 см, использовался и кирпич вполонину этого формата.

Снаружи мавзолей выглядел как прямоугольный объем размером 9х12 м, увенчанный двумя куполами. Длинная ось здания ориентирована ЮЗ–СВ с отклонением на восток на 30°. Юго-западная стена была оформлена в виде портала, ее толщина 2,25 м, в то время как толщина остальных стен постройки – 1,75 м (фото 41). В середине стены частично сохрани-

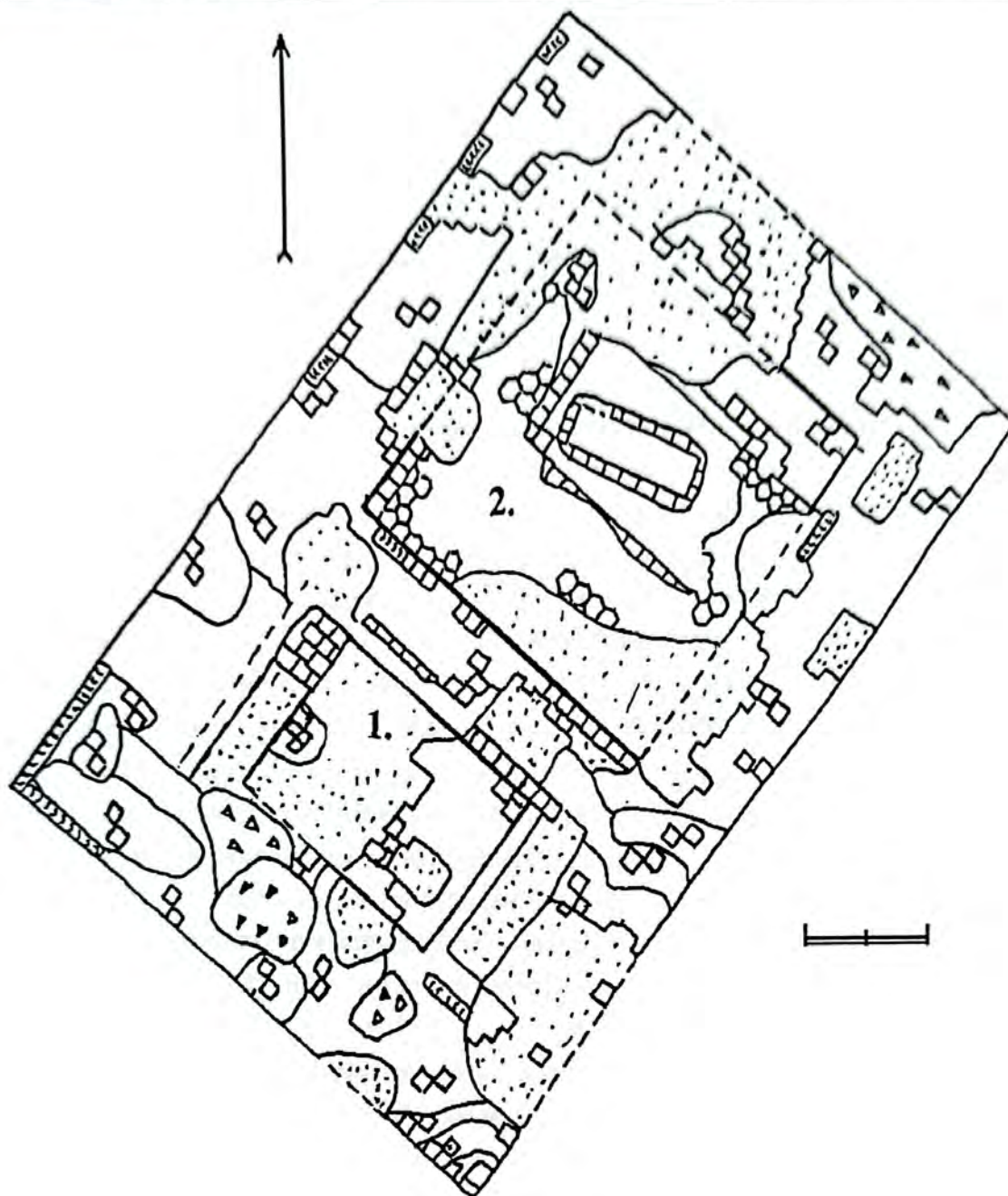

Рис. 7. План «Малого мавзолея»

лись потертые кирпичи входа в помещение №1. Разрушение этой стены не позволяет проследить ширину и глубину входной ниши в портале. Но ясно, что порталная ниша не была оформлена пилонами, выступающими за лицевую линию стены.

Через вход в центре порталной ниши попадали в помещение №1, являвшееся зиартаханой. Оно прямоугольной формы, размер 5,5х3,5 м. Слева и справа от входа в это помещение, вдоль восточной и западной стен располагались невысокие суфы шириной 1,25 м и высотой около 0,4 м (см. рис. 7).

Суфы по краю выложены квадратным кирпичом, а внутреннее пространство забито черной материковой землей. Возможно, их ширина и одновременно объем всего помеще-

ния увеличивались за счет ниш, расположенных за суфами в восточной и западной стенах. Пол помещения размером 2,75х3,5 м выложен квадратным жженым кирпичом на известковом растворе. Кирпич уложен на подсыпку из желтоватой глины, которой выровнена поверхность материка.

Далее проход в центре северной стены (следы его не прослеживаются) вел в помещение №2, которое и было собственно усыпальницей (гурхана). Оно квадратное в плане, размер 5,5х5,5 м. Видимо, его объем также увеличивался за счет глубоких ниш в стенах. Установить это сейчас не представляется возможным, поскольку стены разобраны до уровня ниже пола помещения.

Средняя часть пола помещения вымощена шестиугольным обожженным кирпичом (фото 42). Размер кирпича 27 см от угла до угла. Эта вымостка как бы взята в раму из простыли квадратных кирпичей. Вдоль южной, западной и восточной стен уложен один ряд квадратных кирпичей, а вдоль северной – четыре. Возможно, с этой стороны была устроена суфа шириной 1,25 м. На полу помещения №2 жженный кирпич уложен в два слоя. На материке лежит слой в 5–7 см желтой глины, на нем слой в 7–10 см черной материковой земли. И на этом слое уложен слой квадратного обожженного кирпича, а поверх него слой шестигранных кирпичей (фото 43).

Единственное погребение в гурхане расположено почти в ее центре, перед суфой у северной стены. Могильная яма глубиной 1,6 м, длиной 2,55 м, шириной 1,15 м ориентирована длинной осью В–З (фото 44). Кирпичная вымостка пола отсутствует, а в заполнении могильной ямы встречено множество глазурованных и просто ангобированных плиток и кирпичиков. Стены до дна могильной ямы обложены кирпичом, т.е. сооружен склеп. В кладке присутствуют и кирпичики половинного формата. По качеству кирпичи в могильной яме отличаются от кирпичей в кладке стен и выстилке полов. Погребальная камера имеет внутренние размеры 2,0х0,7 м.

Погребение полностью разграблено. Вынесена даже большая часть кирпичей из кладки могильного склепа. Также отсутствует большая часть костей скелета погребенного, обнаружены лишь череп, некоторые длинные кости конечностей, часть тазовых костей. Череп и несколько костей лежали в северо-западном углу могильной ямы, на остатках стенки ящика. В завале ямы обнаружены обломки обожженных кирпичей, куски истлевшего дерева. В слое над полом склепа обнаружены железное кресало, гвозди (16 шт.), бронзовые бубенчики (2 шт.), небольшой железный нож, конусовидная железная поделка, возможно, колокольчик (рис. 8).

Гвозди однотипны, размером 8–9 см в длину, кованые, квадратные, в поперечном сечении 7–8х7–8 мм. Шляпка отогнута в одну сторону, слегка раскована. На гвоздях обычно прилипли куски деревянных досок. Очевидно, этими гвоздями были скреплены доски гроба. При расчистке помещений мавзолея найдены большие кованые гвозди длиной 18,5 см с округлой обычной шляпкой, квадратные в сечении.

Бронзовые бубенчики (2 экз.) округлой формы, высота 3 см, состоят из двух спаянных половинок диаметром 2,4 см. Прорезь прямоугольная с круглыми окончаниями. Сверху напаяно кольцевое ушко.

Обломок железного ножа длиной 11 см, с прямой спинкой толщиной 0,5 см, у острия 0,3 см. Ширина лезвия 1 см, у острия 0,7 см. Лезвие ножа имеет клиновидное сечение.

Судя по выявленным деталям плана, данное архитектурное сооружение можно интерпретировать как фасадно-купольный продольно-осевой двухкамерный мавзолей.

Как известно, подобный тип мавзолеев в Центральной Азии сложился ко второй половине XIV в., и уже к его концу творческий поиск архитекторов в этом направлении зодчества достиг своей кульминации¹.

Для золотоордынского мемориального зодчества более характерны однокамерные мавзолеи, подобные исследованным на Северном Кавказе в районе Пятигорска². Обряд погребения – труположение головой на северо-запад, в одежде, с личными вещами, в деревянном гробу на дне могильной ямы в кирпичном склепе – соответствует погребальной обрядности кочевников, недавно принявших ислам³.

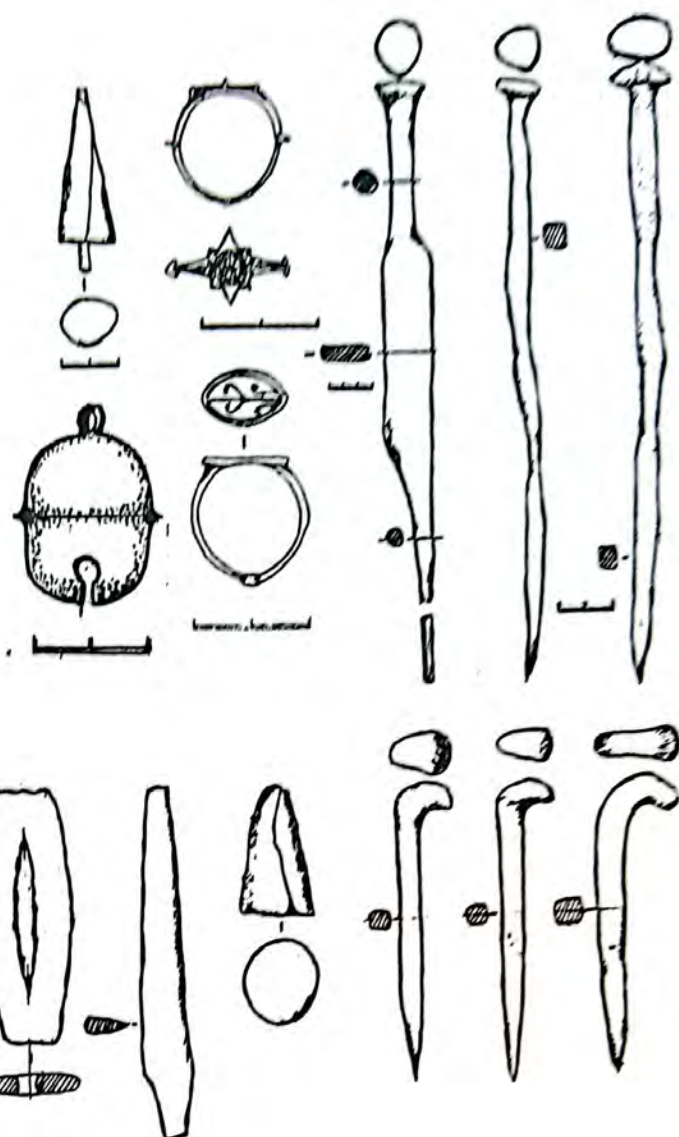

Рис. 8. Находки с разных объектов городища

3.2. Большой мавзолей

Единственным холмом на Свистун-горе, не подвергшимся распашке, является наиболее массивный и высокий холм, на котором когда-то был установлен тригопункт с отметкой на карте 84.

¹Маньковская Л.Ю. О типологии мемориального зодчества Средней Азии. Мавзолеи Фудины и Касби//Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. М., 1979. С. 102.

²Ртвеладзе Э.В. Два мавзолея золотоордынского времени в районе Пятигорья//СА. 1969, №4. С. 262–265.

³Егоров В.Л., Федоров-Давыдов Г.А. Исследование мечети на Водянском городище//Средневековые памятники Поволжья. М., 1976. С. 139–158.

Работы здесь проводились в 2002–03 гг. Было установлено, что почти под двухметровой толщей строительного мусора, образующего холм, сохранились архитектурные остатки «Большого мавзолея» (рис. 9)⁴.

До раскопок холм имел овальную в плане форму, вытянутую длинной осью по направлению С–Ю, с небольшим отклонением (10°) к востоку. Размеры его 50x37 м, высота над окружающей поверхностью 2,5 м. У северного края холма к востоку и западу имеется два симметрично расположенных круглых в плане котлована диаметром 10–15 м и глубиной 1,2–1,8 м.

Также не полностью вскрытым пока остается расположенный в основном с южной стороны и хорошо просматриваемый в микрорельефе обширный, некогда огражденный прямоугольный в плане двор размером примерно 50x25–27 м.

Пока расчищена восточная часть стены двора длиной 17,3, толщиной 1,9 м. Основание стены сложено из обожженного кирпича квадратной формы, размером 22x22x6 см, в высоту две кладки, верхняя часть стены выложена сырцовыми кирпичами, размеры 22x22x6 см и 40x20x7 см. Края стены выложены обожженными кирпичами, а внутренняя часть сложена сырцовыми. Внутренняя площадь двора мавзолея вымощена квадратными кирпичами. Примерное расстояние между расчищенной восточной и западной стеной 24 м.

Первый сезон работ на мавзолее показал, что холм сплошь состоит из завала кирпичной крошки и битого обожженного кирпича квадратной формы (25–26x25–26x5 см). Под южным склоном на расстоянии 5 м от репера, за который была принята отметка тригопункта, после снятия первого штыка обнаружены две массивные сырцовые стены – восточная и западная. Они ориентированы с юга на север, т.е. вдоль длинной оси холма, параллельны и отстоят друг от друга на 7 м (фото 45). Толщина их около 2,5 м. Сырцовым кирпичом (размеры 40x25x9–10 см, 30x25x8 см) в два ряда выложены лишь края стен, а внутреннее пространство забито строительным мусором (обломки сырца и жженого кирпича).

С южной стороны на глубине 2,45 м под плотным завалом битого кирпича и земли по направлению запад–восток выявлена кладка квадратным обожженным кирпичом. Ширина кладки 2,5 м, длина с востока на запад – 16,5 м. На отдельных участках сохранилось разное количество слоев кирпича – от 1 до 6. Наружные ряды кладки состоят из аккуратно уложенных вперевязку целых и половинок квадратных кирпичей, а внутреннее пространство заполнено обломками кирпича. От уровня третьего слоя кладки, в южную и юго-западную стороны от этой стены, зачищена вымостка пола квадратным жженым кирпичом, уходящая под сырцовые параллельные стены (контрфорсы) и южную бровку раскопа. О том, что это вымостка двора, говорит сильная стертость поверхности кирпичей, которые к тому же почти все растрескались. Такая же вымостка расчищена и с западной стороны постройки, и к западу от западной сырцовой стены.

⁴Об итогах работ на некрополе в 2002–03 гг. см.: Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г.А. Некрополь Уральского городища//Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып.1. Уральск, 2002. С. 168–184; Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г.А. Исследования «Большого мавзолея» на некрополе Уральского городища//Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып.2. Уральск, 2003. С. 142–162.

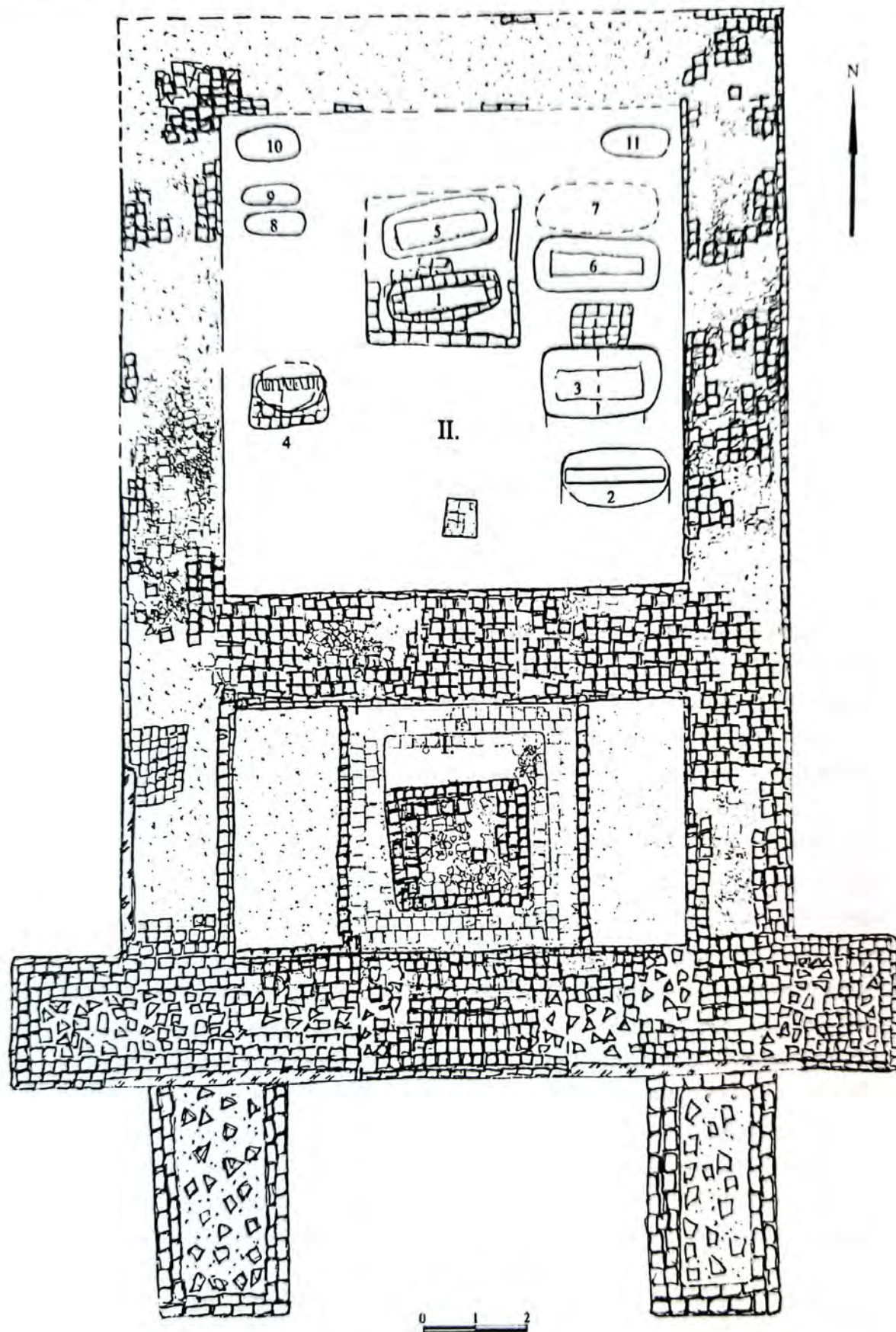

Рис. 9. План «Большого мавзолея»

Максимальная сохранившаяся высота двух вскрытых сырцовых стен от уровня этого пола 0,95–1,0 м. Северными торцами они примыкают к кладке из жженого кирпича. Вдоль южной наружной стороны, на западном и восточном участках, в эту кладку на уровне 4–5 слоя кирпичей вмонтированы деревянные брусья толщиной 15–18 см. Они проложены в кладке справа и слева от прохода, который определяется, скорее угадывается, по сильной потертости поверхности кирпича. Проход имел ширину примерно 3,8–4 м. Возможно, это ширина не собственно дверного проема, а ниши, в середине которой была дверь, ведущая в первое помещение мавзолея.

При расширении раскопа вдоль западного склона холма обнаружен фрагмент кладки западной стены постройки. Толщина стены 1,95 м. Фрагмент сохранился на высоту 8 слоев кладки. Снаружи на уровне 4-го и 5-го слоя кладки в стену вмонтирован мощный деревянный брус толщиной 18 см. Как показали работы 2003 г., этот участок кладки является фрагментом западной стены первого помещения мавзолея (фото 46). В итоге работ 2002 г. был вскрыт главный (южный) фасад здания с приставленными к нему двумя параллельными сырцовыми контрфорсами, выявлен и зачищен частично уровень прилегающего с юга и запада обширного огражденного двора (фото 47)⁵. Собственно же здание мавзолея было вскрыто нами в сезоне 2003 г.

Помещение №1 расположено за порталом, из которого в помещение вел дверной проем. Размер помещения 4,4х4,4 м. Справа и слева от входа были устроены две глубокие во всю ширину помещения суфы (глубина 2,2 м, высота 45–50 см), увеличивающие вдвое его объем (см. рис. 9). Края суф выложены квадратным обожженным кирпичом. В заполнении черно-серый материковый грунт и строительный мусор. Если предположить, что суфы были перекрыты арками, то площадь помещения №1 удваивается и приобретает форму вытянутого прямоугольника размером 8,8х4,4 м, а над центральной квадратной частью помещения можно предполагать купольное перекрытие. Вся среднюю часть помещения №1 занимает центральная суфа в виде подпрямоугольной платформы (см. рис. 9, фото 48). Ее сохранившаяся высота 0,34 м (пять слоев обожженного кирпича в кладке краев платформы), размер 2,75х2,20 м. Края платформы выложены в 2–3 ряда квадратного кирпича, внутри заполнение материковым грунтом и кирпичным ломом. Пол помещения с двух сторон платформы (Ю–В, С–В) выложен голубыми глазурованными шестиугольными плитками (см. фото 48). Ширина этой выкладки с северо-восточной стороны 0,80 м, с юго-восточной – 0,30 м. Голубые плитки вымостки сильно потертые, растрескались, местами глазурь утрачена. Остальная площадь пола вымощена обычным квадратным обожженным кирпичом размером 23–24х23–24х5 см, применявшимся и в кладке стен всего здания. Наружные, «лицевые», стороны стен выкладывались кирпичами половинного

⁵Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г.А. Некрополь Уральского городища... С. 172. В этой первой предварительной публикации материалов раскопок некрополя нами ошибочно «Большой» и «Малый мавзолеи» были определены как «портально-купольные». Итоги работ 2003 г. позволяют более точно отнести данные мемориальные памятники к типу «фасадных двухкамерных мавзолеев».

формата (11,5–12,5х24–25х5 см), а в кладке тела стен встречаются кирпичи формата 20х25х5 см, 21х24х5 см и т.д. Из особенностей постройки нужно отметить, что восточная стена здания несколько толще западной: 2–2,1 м и 1,95 м соответственно.

Стена толщиной 2,05 м отделяет помещение №1 от квадратного помещения №2⁶. Как выяснилось, это основное помещение мавзолея – «гурхана». Внутренние размеры помещения №2 – 8,8х8,8 м. Оно разрушено до основания так, что выбраны даже кирпичи вымостки пола. О том, что вымостка здесь была, свидетельствуют ее следы: сохранившиеся небольшие участки выстилки квадратным кирпичом и полоса вдоль южной стены из обломков голубых глазурованных плиток.

Перед дверным проемом в помещении №2 в 1 м от внутренней линии южной стены обнаружена выложенная из обожженного кирпича на известковом растворе «тумба» размером 0,65х0,65 м, высотой 0,50 м (фото 49). Эту «тумбу» можно было бы принять за основание деревянной колонны, тем более что находится она точно на центральной оси мавзолея. Однако местоположение прямо перед входом и отсутствие следов аналогичной и парной ей тумбы у северной стены заставляют пока воздержаться от такой интерпретации.

В помещении были расчищены шесть взрослых и пять детских погребений (см. рис. 9, фото 50, 51). Все погребения ориентированы головой на запад. Наблюдается четкое зонирование в расположении погребений: четыре детских погребения размещены слева от входа у западной стены, четыре взрослых у восточной стены и два по центру помещения, под платформой-мастабой. Лишь одно детское погребение (№11) оказалось у восточной стены гурханы, в ее северо-восточном углу.

3.3. Погребения

В центре северной половины помещения №2, в 1,9–2,0 м от северной стены, сохранились следы прямоугольной платформы-мастабы размером 3,0х2,8 м. Высоту теперь определить невозможно, но, вероятно, она была около 0,5 м, подобно платформе в помещении №1. Края ее были выложены в один ряд обожженным кирпичом на ганчевом (известковом) растворе. Мастаба была основательно разрушена и разобрана (см. фото 49). Относительно хорошо сохранились следы юго-восточного и юго-западного углов. Над другими погребениями гурханы, видимо, из-за основательного разрушения (выбрана даже вымостка пола) следы обычных в таких случаях надмогильных сооружений не отмечены (см. фото 50, 51). Два погребения, находившиеся под этой платформой (№1 и 5), также разрушены и ограблены (фото 52). Очевидно, они являются центральными и, вероятно, самыми ранними погребениями всего комплекса.

Вдоль восточной стены гурханы расположены в ряд четыре взрослых погребения – №2, 3, 6, 7.

Как отмечалось выше, детские погребения №4, 8, 9, 10 расположены в ряд вдоль западной стены, лишь детское погребение №11 оказалось в северо-восточном углу гурханы.

⁶Ширину дверного проема и здесь выявить не удалось по упоминавшейся выше причине.

Погребение №1 совершено в прямоугольном кирпичном склепе размером 2,10x0,76 м на глубине 0,86 м от уровня пола. Высота сохранившейся кладки стенок склепа 0,66 м. Пол склепа выложен квадратными и прямоугольными обожженными кирпичами (см. фото 52). Перекрывался склеп квадратными и прямоугольными кирпичами. Заполнение могильной ямы: фрагменты квадратного жженого кирпича и изразцов, а также мелкие фрагменты раскрашенной алебастровой штукатурки. Здесь, как и в заполнении ямы погребения №5, встречены фрагменты плиток с росписью золотом, а также мелкие кусочки цветной тонкой штукатурки. Погребение разграблено и разрушено, костяк находился в соседнем, расположенном параллельно, погребению №5. На дне склепа, у западной и восточной стенок, обнаружены фрагменты железных гвоздей, железных креплений (скобы) от деревянного гроба, две фаланги пальцев рук. Гвозди подобны обнаруженным в погребении «Малого мавзолея»⁷, размеры их от 10 до 12–13 см.

Погребение №2 расположено справа от входа в помещение, ближе к восточной стене (см. рис. 9, фото 53). Размер могильной ямы 2,35x1,20 м, глубина 1,15 м. Вдоль длинных (северной и южной) стенок сделаны заплечики шириной 20 см, необходимые, видимо, для укладки деревянного или кирпичного (в виде свода) перекрытия. Следы перекрытия не зафиксированы. Могильная яма имеет форму стенок. В погребальной щели шириной 0,8 м обнаружены фрагменты деревянного гроба. Расчищен непо потревоженный костяк погребенного, положенного на спину, головой на запад. В заполнении могильной ямы встречены фрагменты изразцов. Погребальный инвентарь отсутствует.

Погребение №3 расположено рядом и параллельно погребению №2. При расчистке на глубине 0,45 м обнаружен завал из квадратных обожженных кирпичей, видимо, от разрушенного перекрытия склепа. Погребение совершено в прямоугольной грунтовой яме размером 2,4x1,34 м на глубине 1,1 м. Могильная яма вдоль длинных сторон имеет заплечики высотой 35 см, шириной до 24 см (фото 54). На заплечиках кладка обожженными квадратными кирпичами. Сохранившаяся высота – шесть рядов (южная) и неполных три ряда (северная). Погребение ограблено, положение костей погребенного нарушено. Вдоль северной стенки, рядом с черепом, сохранился фрагмент доски от деревянного гроба (?) красного цвета, украшенный орнаментом. Погребальный инвентарь не сохранился. При расчистке могильной ямы обнаружены кусочки ткани от одежды, обломки глазурованных изразцов, фрагменты деревянной доски, обломки железных гвоздей и креплений в виде фрагмента пластины шириной 2,8 см.

Погребение №4 расположено слева от входа в помещение, ближе к западной стене. Могильная яма сверху, на уровне пола гурханы, выложена квадратными жжеными кирпичами. После снятия слоя кирпичей четко обозначено могильное пятно размером 1,4x0,85 м. В северной стенке могильной ямы на глубине 0,75 м сооружен подбой («ляхад») размером 1,28x0,5x0,35 м. Погребение совершено в гробу. Костяк плохой сохранности, ориентирован головой на запад (фото 55). Подбой перекрыт сырцовыми кирпичами (15 шт.) размерами

⁷Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г.А. Некрополь Уральского городища... С. 179, рис.11–13.

40–42х24–26х7–9 см, поставленными на ребро (фото 56). Погребальный инвентарь отсутствует.

Погребение №5 находится параллельно погребению №1 (см. фото 52). Погребение совершено в грунтовой яме с заплечиками, размером 2,35х1,2 м, на глубине 1 м от уровня пола. Пол и нижняя часть стенок могилы не имеют выкладок кирпичами. Выше с помощью квадратных обожженных кирпичей, выложенных на заплечиках, стенкам могил придана трапециевидная форма (видимо, по форме гроба) размером: длина 1,9 м, ширина западной стенки 0,75 м, восточной 0,56 м, высота в четыре ряда кирпичей. Судя по остаткам, погребение перекрывалось квадратными и прямоугольными кирпичами в ложный свод. Погребение потревожено, в склепе находилось два костяка (второй, возможно, перенесен из соседнего погребения №1). Из погребального инвентаря обнаружены фрагменты железных пластин, пять гвоздей, куски дерева и трапециевидные глазурованные плитки, видимо, от перекрытия склепа в заполнении ямы.

Погребение №6 расположено параллельно погребению №3. Погребение совершено в могильной яме с заплечиками вдоль всех четырех сторон. На заплечиках из плиток с бирюзовой поливой различных форм выложены стенки склепа трапециевидной формы (фото 57). Размер склепа: длина 2,27 м, ширина западной стенки 1 м, восточной 80 см. Борта погребальной щели также обложены поставленными на ребро глазурованными голубыми плитками. В склепе находился деревянный гроб размером: длина 1,80 м, ширина в изголовье 0,54 м, в ногах 0,25 м, высота 0,30 м. Вследствие ограбления разрушена северная часть конструкции перекрытия. Перекрытие склепа проведено ложным сводом, голубыми плитками, затем выложено квадратными обожженными кирпичами. Кости ребер, позвонки, части таза обнаружены в северо-восточном углу склепа на глубине 0,20 м от перекрытия. Из погребального инвентаря сохранились железные гвозди (2 экз., длина 8,5 см) от гроба, фрагменты кожи обуви погребенного. При сооружении склепа применялись плитки трапециевидной (12х10х3 см) и прямоугольной формы (22–22,5х20–22,5х3–4 см).

Погребение №7. Внутри могильной ямы с заплечиками размером 2,25х1,1 м и глубиной 0,8 м нет никаких конструкций. Деревянный гроб длиной 2,0 м и шириной 0,55–0,40 м установлен прямо на дно ямы. Костяк длиной 1,7 м лежит внутри гроба, череп лицом вверх. Кисти рук на тазовых костях. Голени ног перекрещены. У висков черепа обнаружены две золотые проволочные сережки в виде простых колечек.

Погребение №8 находится параллельно погребению №4. Погребение совершено в грунтовой яме размером 1,1х0,6 м. Нижняя часть стенок в три ряда выложена обожженным кирпичом, образуя склеп. Перекрытие разрушено грабительским перекопом. На глубине 0,53 м обнаружены фрагменты деревянного гроба с детским костяком плохой сохранности. При расчистке выявлены фрагменты плиток с геометрическим и растительным орнаментом. Погребальный инвентарь отсутствует.

Погребение №9 находится параллельно погребению №8. Погребение совершено в грунтовой яме размером 1,1х0,55 м на глубине 0,51 м. Дно и стенки могильной ямы на

высоту 0,30 м выложены обожженным кирпичом. Детский костяк был уложен в деревянный гроб, от которого сохранился лишь древесный тлен. У изголовья погребенного находился обожженный кирпич лекальной формы, поставленный на ребро. Склеп, скорее всего, был перекрыт обожженными кирпичами квадратной формы (фото 58). В заполнении встречены фрагменты орнаментированных плиток с росписью золотом размером 16,5x11,5x2 см. Плитки трапециевидной формы с бирюзовой поливой. Погребальный инвентарь отсутствует.

Погребение №10 расположено рядом и параллельно с погребением №9. Погребение совершено в грунтовой яме размером 1,4x0,80 м (внешние размеры) на глубине 0,50 м. Дно и стенки могильной ямы на высоту 0,25 м обложены обожженным кирпичом. Костяк плохой сохранности. В заполнении могильной ямы встречены фрагменты глазурованных плиток с геометрическими и растительными орнаментами, монохромные плитки трапециевидной формы с бирюзовой поливой.

Погребение №11 расположено в северо-восточном углу гурханы рядом и параллельно погребению №7. При расчистке на глубине 0,20 м у северной стенки обнаружены два обожженных кирпича треугольной формы. Погребение размером 1,3x0,7 м совершено на глубине 0,80 м, в грунтовой яме с заплечиками шириной 10 см вдоль длинных сторон. Костяк плохой сохранности. Здесь же обнаружены фрагменты железных гвоздей, куски истлевших досок (видимо, от гроба). В заполнении могильной ямы встречены плитка трапециевидной формы с бирюзовой поливой, фрагменты раскрашенной штукатурки.

3.4. Археологические находки

Таким образом, расчистка остатков строительных конструкций под «холмом с тригопунктом» показала, что здесь в XIV в. был построен памятник мемориальной архитектуры внушительных размеров – двухкамерный фасадный мавзолеей продольно-осевой планировки. Плохая сохранность строительных конструкций вследствие, как мы полагаем, преднамеренного разрушения в целях вторичного использования строительных материалов⁸ не позволяет полностью и в деталях реконструировать былой архитектурный облик здания. Но, по имеющимся результатам раскопок, главные характерные черты постройки поддаются

⁸Как известно, в XVII–XIX вв. при колонизации Поволжья и Приуралья российское правительство рекомендовало при строительстве городов-укреплений «ломать ханские палаты» и использовать полученный таким путем строительный материал. На этот счет издавались специальные указы, а разрушение древних городищ и некрополей как весьма прибыльное дело было хорошо поставлено. «Поразительны варварство и ненависть, проявленные московским правительством в отношении татарских сооружений в области Нижнего Поволжья», – писал один из пионеров «золотоордынской археологии» (Баллод Ф. Приволжские Помпеи. М.–Пг., 1923. С. 20–21). Не приходится сомневаться, что и на берегах р. Урал эта практика была широко развита. Естественно, что при разрушении мавзолеев вскрывались и находившиеся в них погребения. Отсюда, надо полагать, и те средневековые кирпичи и изразцы, иногда находящиеся под куренями г. Уральска и о которых упоминает Г.В. Кушаев (Кушаев Г.В. Этюды древней истории степного Приуралья. Уральск, 1993. С. 134).

предварительной гипотетической реконструкции. Основным объемом постройки представлен прямоугольным параллелепипедом размером 12,85x19,5 м. Над ним возвышались два разновеликих купола, скорее всего, шатровые, установленные на соответствующие барабаны и переходные конструкции и покрытые голубыми глазурованными плитками. Главный (южный) фасад здания был оформлен в виде монументального портала с широкой (около 4 м) центральной входной сводчатой нишей. Он, вероятно, несколько возвышался над уровнем верха стен остальных фасадов. Западный и восточный края портала выступают на 2 м за линии боковых фасадов, увеличивая тем самым общую ширину фасада до 17 м. Над этими выступами, по краям главного фасада, возможно, возвышались башенки. Главный фасад и входная ниша были облицованы глазурованными плитками, образующими орнаментальные пояса с растительными и геометрическими мотивами, выполненными в бело-голубой и сине-бирюзовой цветовой гамме. Вероятно, основным декоративный п-образный пояс, охватывавший входную арочную нишу, содержал посвятельную надпись крупными белыми буквами на синем фоне. На боковых фасадах, вероятно, доминировал теплый охристо-красный цвет кирпичной кладки. Перед главным фасадом мавзолея располагался прямоугольный вымощенный квадратным обожженным кирпичом и огороженный сырцовою стеной двор. Площадь двора пока полностью не расчищена, но, надо полагать, что здесь, так же как и во дворе перед фасадом мавзолея Жошы-хана на Улытау (XIV в.)⁹, находились погребения.

В интерьере привлекала внимание высокая декоративная панель, набранная из глазурованных синих плиток с верхним бордюром с росписью золотом по синему кобальтовому фону. Выше тщательно оштукатуренные стены были расписаны полихромной росписью по белому фону. При расчистке гурханы собраны многочисленные мелкие фрагменты цветной штукатурки.

Первое помещение имело размер 4,4x4,4 м. Его объем был значительно, почти вдвое, увеличен за счет двух противоположных глубоких ниш с суфами. Это помещение выполняло функцию «зийарат-ханы» или «тилау-ханы» в Хорезме¹⁰, в котором посетители читают священные поминальные суры Корана, обращаются к Аллаху. При этом «зийаратши» могли размещаться на боковых суфах, руководители обряда – на центральной. Помещение, скорее всего, было перекрыто куполом на высоком цилиндрическом (или граненом?) барабане.

Главное помещение мавзолея, где совершались погребения, «гурхана» расположено за «зийарат-ханой». Оно имеет размер 8,8x8,8 м. На его главной оси находилась платформа-мастаба (надгробие), под которой покоились два основных погребения мавзолея (см. фото 52). Очевидно, мавзолей служил семейной (родовой) усыпальницей. Правая, восточная, сторона гурханы была отведена в основном для погребений взрослых представителей клана, левая же – для детских (см. рис. 9, фото 50, 51). Всего же здесь обнаружено и расчищено 11 погребений. Есть основания полагать, что все погребения совершены в

⁹Отчет по теме: «Археологические исследования некрополей Алаша-хана и Жошы-хана для последующей реставрации и музеефикации». Алматы–Караганда, 1998. Рукопись. Архив ИА.

¹⁰Стеблюк Ю.В. Погребальные сооружения Южного Хорезма XVII–XIX вв.//Полевые исследования ХЭ в 1956–1961 гг. М., 1963. С. 99.

период функционирования мавзолея как семейной усыпальницы представителей социально-политической элиты прижайыкской части Золотой Орды.

Данный мавзолей своими выразительными архитектурными формами доминировал на некрополе, расположенном на вершине Свистун-горы, которая, в свою очередь, возвышалась над поймой р. Жайык и той частью русла, где находились броды-переправы в районе нынешних Меловых гор. Мавзолей функционировал достаточно продолжительное время (успели стереться и местами растрескаться вымостки полов). Под давлением перегруженных конструкций, особенно на южном главном фасаде, углы здания дали осадку и стены стали растрескиваться. Были предприняты меры, укрепляющие конструкцию здания: в основания стен вмонтированы толстые деревянные балки, способствовавшие более равномерному распределению нагрузки (см. фото 46); южная фасадная, наиболее нагруженная стена была подперта двумя мощными сырцовыми контрфорсами (см. рис. 9, фото 45).

По своему архитектурному типу данный мавзолей, так же как и «Малый мавзолей», можно отнести к «фасадным двухкамерным мавзолеям»¹¹, поскольку основание, выдвинутое сколько-нибудь за фасадную линию портала-пештака, не зафиксировано¹². Этот тип мемориальных построек ранее не был отмечен в Поволжском и Северо-Кавказском регионах Золотой Орды.

Находки в гурхане «Большого мавзолея» достаточно полно отражают разнообразие типов погребальных сооружений городских некрополей золотоордынской эпохи в евразийских степях¹³. Классификация и анализ погребений на некрополях золотоордынских городов (Поволжье, Северный Кавказ, Крым) были в свое время предприняты Л.Т. Яблонским. Учитывая солидную источниковедческую базу исследования (более 500 погребений) и то, что за последующие десятилетия она существенно не расширилась, что могло бы привести к пересмотру итогов классификации, можно считать данную разработку актуальной и по сей день¹⁴. Л.Т. Яблонский, используя достаточно апробированную методику статистической обработки массового материала Г.А. Федорова-Давыдова, выявил 18 устойчивых типов погребального обряда. Не касаясь оснований (признаков), по которым проведена классификация, и использованной терминологии, считаем необходимым отметить, что новый материал некрополя городища Жайык может внести коррективы в некоторые основные выводы.

К сожалению, степень сохранности погребений внутри «Большого мавзолея» не позволяет запечатлеть такие существенные элементы погребальных сооружений, как наличие или

¹¹Маньковская Г.Ю. О типологии мемориального зодчества Средней Азии. Мавзолеи Фудины и Касби//Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. М., 1975. С. 97.

¹²Хмельницкий С.Г. Между саманидами и монголами. Архитектура Средней Азии XI – начала XIII в. Ч. I. Берлин-Рига, 1996. С. 152–153.

¹³См., например: Егоров В.Л., Федоров-Давыдов Г.А. Исследование мечети на Водянском городище//Средневековые памятники Поволжья. М., 1976. С. 108–166.

¹⁴Яблонский Л.Т. Типы погребального обряда на мусульманских городских некрополях Золотой Орды//ВМУ, серия IX. История. 1975, №2. С. 75–84.

отсутствие и форма «надмогильников» (четко зафиксирована лишь разрушенная мастаба над центральными погребениями №1 и 5 (см. фото 52) и в большинстве случаев форма перекрытия погребений. Из четко фиксируемых признаков помимо общей западной ориентировки погребений можно отметить наличие трех основных видов форм могильных ям: 1) простая прямоугольная; 2) с заплечиками; 3) с подбоем. Варианты внутри могильных сооружений также разнообразны. На дне *простой ямы* обычно сооружался склеп из обожженных кирпичей трапециевидной в плане формы (погр. №1, 5, 3, 8, 9, 10); сюда же надо отнести и единственное погребение в гурхане «Малого мавзолея», расчищенное в 2002 г. (см. фото 44, 52, 54, 58)¹⁵.

Варианты перекрытия склепов из-за их сильных разрушений в момент ограблений зафиксировать не удалось. Но можно предположить, что и здесь практиковались перекрытия деревянным настилом, кирпичом, поставленным на ребро или же плашмя с напуском (ложный свод) (погр. №6; см. фото 57). Внутри склепов обычно помещался деревянный дощатый гроб.

В *ямах с заплечиками* различаются варианты: 2,а – заплечики вдоль длинных сторон ямы; 2,б – заплечики вдоль всех четырех сторон ямы. Заплечики делались обычно на высоте 35–25 см от дна ямы и служили для установки перекрытия погребения. Оно также могло быть в виде простого деревянного настила, или на ступеньки укладывалось несколько слоев обожженного кирпича без связующего раствора, а перекрытие выводилось в виде ложного свода напуском (погр. №6). Узкая яма («щель»), куда помещался гроб, могла быть дополнительно обложена поставленными на ребро кирпичами или плитками (погр. №6).

Единственное *детское погребение с подбоем* под северной стенкой могильной ямы оказалось неразрушенным грабителями, и здесь подбой был закрыт поставленными на ребро сырцовыми кирпичами (погр. №4; см. фото 57). Уровень дна подбоя ниже на 7–10 см дна могильной ямы.

Почти во всех погребениях гурханы отмечено наличие дощатых гробов. От них в большинстве случаев сохранился лишь древесный тлен, но при этом четко фиксируется, что использовались доски шириной 15–20 см. Малое количество найденных железных гвоздей в таких погребениях (за исключением погр. №1) свидетельствует, вероятно, о том, что доски соединялись посредством пазов, а гвозди применялись для крепления крышки гроба.

Таким образом, при весьма ограниченном количестве вскрытых погребений здесь мы видим достаточно разнообразные варианты конструкции погребальной камеры (группа I, отделы А и Б; группа II, отдел Б), одного из типобразующих признаков классификации Л.Т. Яблонского. Разнотипность погребального обряда и погребений (скорее, погребальных сооружений) на некрополях золотоордынских городов автор объясняет следующими основными причинами: а) социальной неоднородностью золотоордынского общества; б) наличием локальных традиционных обрядов погребений; в) взаимными культурно-экономическими влияниями и связями, установившимися между отдельными областями Зо-

¹⁵Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г.А. Некрополь Уральского городища... С. 168–184.

лотой Орды¹⁶. Нужно подчеркнуть, что все 11 погребений совершены внутри одного мавзолея, т.е., надо полагать, здесь похоронены представители одного социального слоя, даже больше, одного семейного клана (!), жившего в условиях одной локальной культурной традиции. Учитывая это существенное обстоятельство, нам представляется недостаточной интерпретация разнотипности погребений золотоордынских некрополей, предложенная Л.Т. Яблонским.

Вообще же, сооружение из сырцового или обожженного кирпича индивидуальных склепов¹⁷ на дне могильной ямы, условно названных «цистами»¹⁸ (ямы с заплечиками в археологии Средней Азии называются щелевидными погребальными камерами с разного вида перекрытиями¹⁹ или могильными ямами с погребальной щелью по дну ямы²⁰), – характерная черта средневековых мусульманских городских некрополей Средней Азии. Наиболее ранние погребения в таких склепах, совершенные согласно мусульманским канонам, обычно датируются VIII–IX вв. и существуют вплоть до XIV в., но есть основания считать, что сам тип погребального сооружения появляется и распространяется на Средней Сырдарье уже в середине I тыс. н.э.²¹ и бытует в разных вариациях почти до этнографической действительности. Погребения в индивидуальных склепах (сагана), сложенных из сырцового кирпича (разные варианты) на дне могильной ямы, являются наиболее распространенными и типичными среди погребений XIV–XVIII вв., вскрытых, например, под полом зала «джамаат-хана» (или «казанлык») внутри ханаки-мавзолея ходжа Ахмеда Ясави в Туркестане²².

Таким образом, один из существенных выводов, сделанных на основании анализа золотоордынских погребений на городских некрополях, что традиция сооружения индивидуальных внутримогильных кирпичных склепов привнесена в Поволжье из Средней Азии²³ (добавим, и на берега Жайыка) вместе с другими элементами культуры²⁴, получает все большую аргументацию.

¹⁶ Яблонский Л.Т. Типы погребального обряда на мусульманских городских некрополях Золотой Орды... С. 83.

¹⁷ Признак индивидуальный следует, на наш взгляд, ввести в определение этого типа погребального сооружения в отличие от подземных склепов для последовательных коллективных захоронений, также широко практиковавшихся на средневековых некрополях Средней Азии.

¹⁸ Гудкова В.А. Ток-кала. Ташкент, 1964. С. 142–147.

¹⁹ Бижанов Е., Мамбетуллаев М. Раскопки некрополя Ток-калы в 1968 г. // Антропология и культура Кердера. Ташкент, 1973. С. 46.

²⁰ Поляков С.П. Этническая история Северо-Западной Туркмении в средние века. М., 1973. С. 23.

²¹ Смагулов Е.А. Амулетные наборы из погребений некрополя городища Коныртобе в Отрарском оазисе // ИМКУ. Вып. 32, Ташкент, 2001. С. 90–91.

²² Туякбаев М. Ахмет Иассауи кесенесінің «Қазандық» бөлмесінде жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары // Ахмед Иассауи университетінің хабаршысы. Вып. 1, Туркестан, 1998. С. 92–109.

²³ Яблонский Л.Т. Типы погребального обряда на мусульманских городских некрополях Золотой Орды... С. 83–84.

²⁴ Смирнов А.П. Среднеазиатские элементы в архитектуре и строительном деле волжских болгар // Средневековые памятники Поволжья. М. 1976. С. 3–6; Ерзакович Л.Б. О южноказахстанском компоненте в материальной культуре городов Золотой Орды // По следам древних культур

3.5. О появлении и динамике развития архитектурной формы Жайыкских мавзолеев

Публикуя и анализируя в свое время двухкамерный портално-купольный мавзолей Водянского городища (рис. 10), В.Л. Егоров отметил, что такой тип построек не известен в Средней Азии, а его генезис связан исключительно с архитектурной традицией поволжских городских центров золотоордынского времени²⁵. Такое утверждение представляется следствием некоего недоразумения, поскольку в номенклатуре типов мемориальных построек Центральной Азии с XIV и по XIX в. хорошо известен тип двухкамерных продольно-осевых портално-купольных мавзолеев, основанных на функциональном разделении поминальных помещений (зийарат-хана) и усыпальницы (гурхана)²⁶. Генезис этого типа мемориальных построек Средней Азии и Хорасана специалисты относят к XI–XII вв.²⁷ Но закрепиться в ставшей традиционной и широко распространенной в XIII–XIV вв. архитектурной форме, в которой объемы двух помещений размещались на одной продольной оси и были связаны общей системой пропорций и членений, идея двухкамерного мавзолея могла и на территории поволжской части Золотой Орды.

От мавзолеев жайыкского некрополя этот тип построек отличает развитый арочный (?) пештак в виде двух выдававшихся за фасадную линию высоких пилонов, на цоколе которых были установлены трехчетвертичные колонны. Таких различий во внешнем оформлении постройки достаточно много – это наличие высокого каменного цоколя, бедность полихромного декора и др. Сближает лишь двухкамерность этих мемориальных построек, в которых выделен особый архитектурный объем – зийарат-хана.

Непосредственным источником этой архитектурной формы нужно признать Хорезм, где она прошла все этапы эволюции, стала традиционной и представлена большим разнообразием вариантов. К тому же Хорезм, как известно, был наиболее развитой областью в составе Золотой Орды и имел глубокие исламские традиции. С первой половины XIV в. столица Хорезма г. Ургенч становится главным центром мусульманского богословия Золотой Орды, здесь готовились священнослужители для золотоордынских мечетей и ханака.

Вполне вероятно, что вместе с хорезмийскими миссионерами-проповедниками распространялась по Дашт-и Кипчаку и архитектурная форма двухкамерного мавзолея. Близкими по планировке «жайыкским мавзолеям» были мавзолеи под шатровыми куполами. Два из них достаточно хорошо сохранились до наших дней, что дает возможность пред- Казахстана. Алма-Ата, 1970. С. 60–68; Гражданкина Н.С., Ртвеладзе Э.В. Влияние Хорезма на керамическое производство золотоордынского города Маджары//СА. 1971. №1. С. 127–137.

²⁵Егоров В.Л. Мавзолеи Водянского городища//СА. 1980. №1. С. 87–88.

²⁶Маньковская Л.Ю. О типологии мемориального зодчества Средней Азии. Мавзолеи Фудины и Касби//Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. М., 1979. С. 102; Маньковская Л.Ю., Булатова В. Памятники зодчества Хорезма. Ташкент, 1978. С. 75; Мамедов М.А., Мурадов Р.Г. Гургандж. Архитектурный путеводитель. Стамбул, 2000. С. 22–24; Стеблюк Ю.В. Погребальные сооружения Южного Хорезма... С. 100–107.

²⁷Хмельницкий С.Г. Между саманидами и монголами... С. 152.

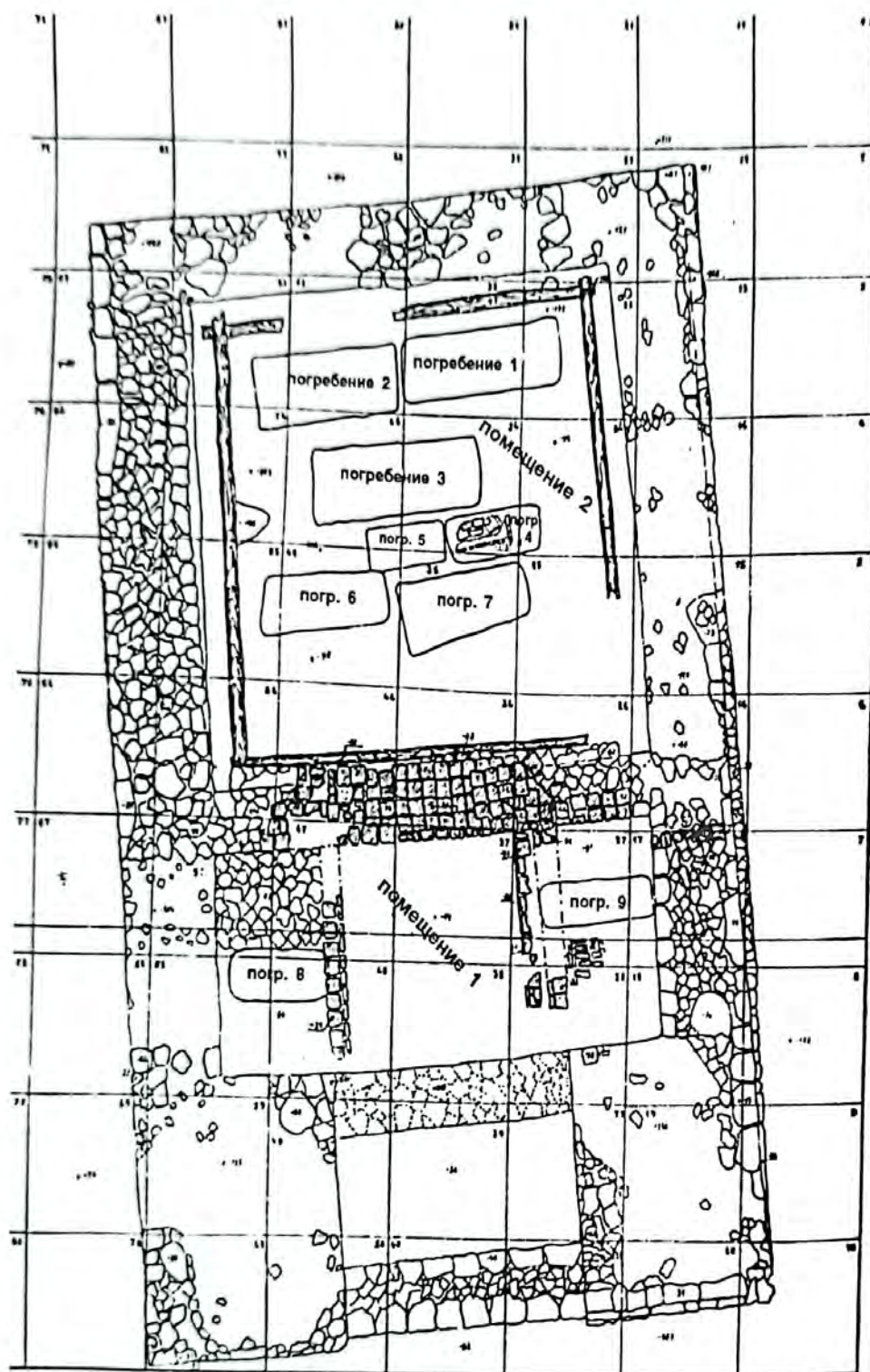

Рис. 10. План Водянского мавзолея

ружены остатки деревянных гробов с железными креплениями, истлевшая ткань одеяний и в центральном погребении ребристая железная булава.

²⁸Боталов С.Г., Маламуд Г.Я. Погребальный комплекс Кесене//Уфимский археологический сборник. Вып.3. 2001. С. 162–167.

²⁹См.: Смагулов Е.А. Отчет по теме: «Архитектурно-археологические изыскания для мавзолея Абат-байтак в Актюбинской области»//Архив НИПИМК МКИ РК.

ставить и внешний вид мавзолеев некрополя городища Жайык. Это мавзолеи Абат-байтак в Актюбинской области (рис.11) и Кесене на территории Южного Зауралья на юге Челябинской области у пос. Варна (рис. 12–1).

На последнем еще в 1889 г. Э.А. Петри провел раскопки и обнаружил остатки трех погребений, а также наличие следов огня и кости животных. На покойниках были остатки шелковой одежды. Кроме того, в погребениях был найден фрагмент деревянной палицы (шокпар), окрашенной в малиновый цвет, а также серьга и перстень (см. рис. 10–3, 4), что позволило аргументированно отнести Кесене к XIII–XIV вв.²⁸

На мавзолее Абат-байтак раскопки были проведены в 2004 г.²⁹ В гурхане также были вскрыты три погребения. В разграбленных могилах обнаружены

Сопоставление мавзолеев Абат-байтак и Кесене с мавзолеями некрополя городища Жайык в окрестностях г. Уральска показывает, что их основные параметры аналогичны. Датируются они, как и мавзолеи на берегу р. Урал, XIV–XV вв. Так, оба мавзолея в основании имеют прямоугольник (а не квадрат, как ошибочно отмечается в некоторых публикациях) с длиной сторон 9,3х12 м (Кесене³⁰) и 9,28х12,15 м (обмеры А. Итенова) или 9,39х12,35 м (Абат-байтак; обмеры Н. Имажанова).

Вполне вероятно, что они были близки и по внешнему архитектурному облику, и по строению. Снаружи мавзолеи выглядели как прямоугольные объемы (размеры 9х12 м у «Малого жайыкского мавзолея» – они почти точно совпадают с размерами и пропорциями мавзолеев Абат-байтак и Кесене – и 12,85х19,5 м у «Большого мавзолея»), увенчанные каждый, вероятно, двумя куполами (при доминировании купола над гурханой). Южные фасады были оформлены в виде порталов.

Главной проблемой в реконструкции внешнего облика Жайыкских мавзолеев является, конечно, тип перекрытия – какой из двух основных видов куполов здесь был применен, полусферический или шатровый?³¹ Учитывая существенную разницу во внешнем и внутреннем декоративном оформлении шатровых мавзолеев, с од-

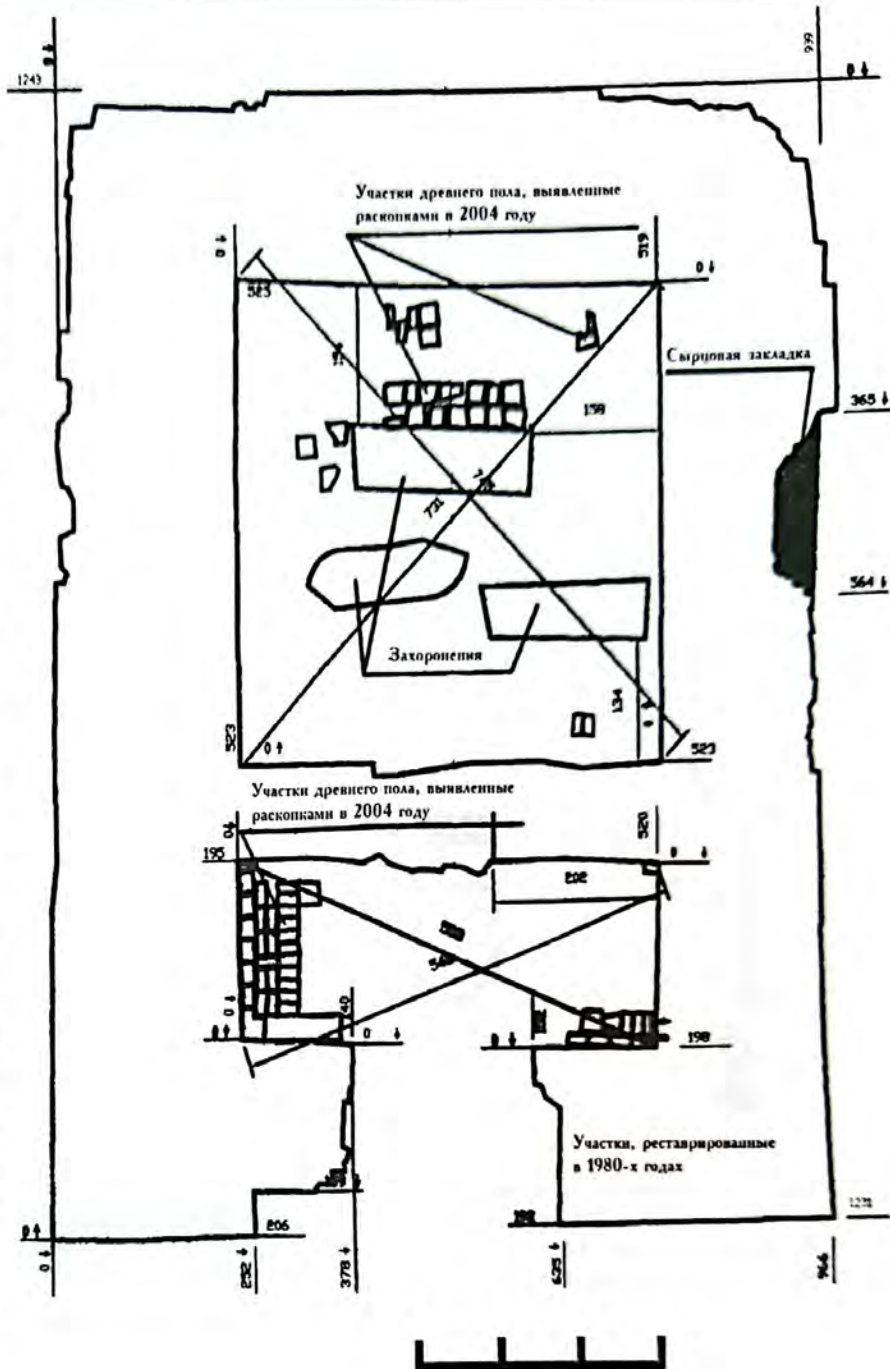

Рис. 11. План мавзолея Абат-байтак

³⁰Параметры взяты по плану, приведенному в публикации С.Г. Баталова и Г.Я. Маламуд (с. 165).

³¹Смагулов Е.А. Мавзолеи на берегу Жайыка//Кумбезд. 2004, 4.03–1.04. С. 49–51; См. здесь же варианты реконструкции внешнего вида мавзолеев, предложенные Т. Турекуловым.

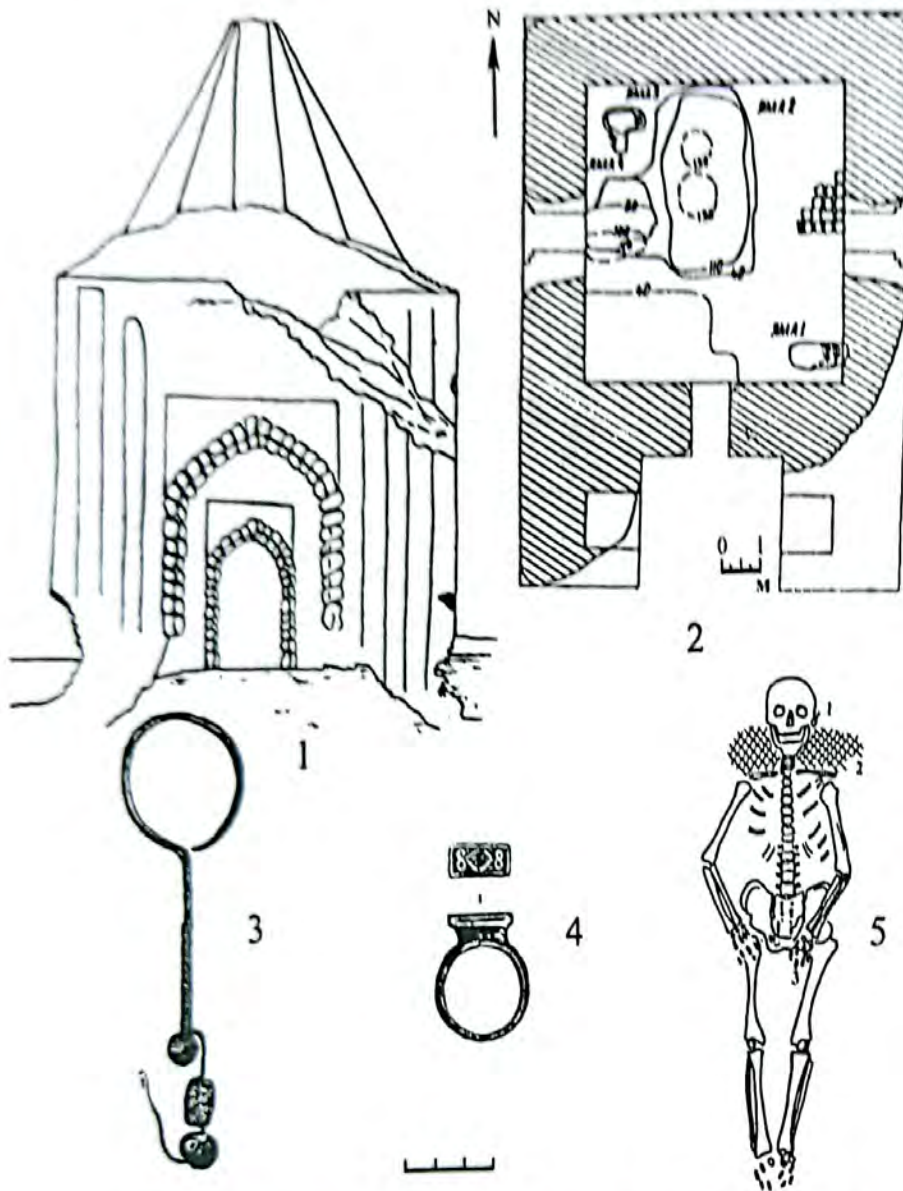

Рис. 12. План и находки из мавзолея Кесене (Боталов С.Г., Маламуд Г.Я. Погребальный комплекс Кесене//Уфимский археологический вестник. Вып. 3. Уфа, 2001): 1 – общий вид мавзолея; 2 – план мавзолея; 3 – золотая серьга; 4 – серебряный перстень; 5 – костяк

ной стороны, Абат-байтак и Кесене, с другой – жайыкских, можно считать, что у мавзолеев на берегу р. Урал были полусферические купола. Но находки трапециевидных облицовочных плиток дают основание предположить здесь и шатровый купол. К сожалению, археологические материалы и степень разрушенности мавзолеев на Свистун-горе не позволяют пока со всей определенностью ответить на этот вопрос.

Но и полученных материалов достаточно, чтобы признать, что здесь, на берегах Жайыка, влияние среднеазиатской строительной культуры было более ощутимым, чем в городах Поволжья или степях Южного Приуралья. Строительство этих мавзолеев можно с полной уверенностью отнести к периоду кратковременного, но интенсивного развития золотоордынской городской культуры. Это время правления хана Узбека (1313–

1339 гг.), когда ислам официально становится в Золотой Орде государственной религией³².

Как известно, в утверждении ислама активную роль сыграла «хорезмийская партия» в правящей элите, которую возглавлял могущественный наместник Хорезма Кутлук-Тимур. Именно с этого времени повсюду на территориях, входивших в состав Золотой Орды, ощущается интенсивное влияние ислама, ставшее следствием активной деятель-

³²Как известно, первым ханом-мусульманином на золотоордынском престоле был Берке. Он изменил вере предков и принял ислам еще в начале 40-х гг. XIII в. не будучи ханом. Заняв престол в Сарае, он не смог придать исламу государственный статус. О силе позиций среднеазиатского ислама в Золотой Орде говорит тот факт, что Берке-хан принял ислам от бухарского шейха Шемседина Эльбахерзи, последователя влиятельного суфийского ордена Кубреви.

ности миссионеров. В продвижении новой религии самое активное участие, естественно, принимали и проповедники из Средней Азии. На надгробье одного из таких миссионеров, добравшегося до берегов Камы, частично сохранилась надпись: «...праведный в своих предназначениях Хаджи Хусейн-бек, сын великого эмира Омар-бека...Туркестанский...»

Специалисты неоднократно отмечали зависимость ремесленного производства Поволжских золотоордынских городов от ремесленных традиций Хорезма, главным образом – Ургенча³³. Поэтому в материальной культуре, ремесленных традициях и архитектурном облике золотоордынских городов так много общего с городами Хорезма и всей Средней Азии. Генетическая связь приуральских мемориальных построек со среднеазиатскими у специалистов уже не вызывает сомнений. Архитектурно-планировочный тип – *фасадный двухкамерный продольно-осевой* – обоих мавзолеев, открытых на некрополе Жайыкского городища, а также мавзолеев Абат-байтак и Кесене, возник, как полагают специалисты, на почве Средней Азии и Хорасана в XI–XII вв.³⁴ Источником этой архитектурной формы можно признать Хорезм.

³³См.: Смирнов А.П. Среднеазиатские элементы в архитектуре и строительном деле волжских болгар//Средневековые памятники Поволжья. М., 1976. С. 3–6; Ерзакович Л.Б. О южноказахстанском компоненте в материальной культуре городов Золотой Орды//По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата, 1970. С. 60–68; Гражданкина Н.С., Ртвеладзе Э.В. Влияние Хорезма на керамическое производство золотоордынского города Маджары//СА. 1971, №1. С. 127–137; Федоров-Давыдов Г.А. Культура и общественный быт золотоордынских городов. М., 1964. С. 9.

³⁴Хмельницкий С.Г. Между саманидами и монголами... С. 152.

Глава 4

КЕРАМИКА ГОРОДИЩА ЖАЙЫК

Основным материалом из раскопок является керамика. Это неполированная и глазурованная посуда, бытовые и хозяйственные изделия, облицовочные изразцы. Неполированная керамика делится, в свою очередь, на две группы – красноглиняную и сероглиняную (фото 59).

На городище Жайык красноглиняная керамика составляет примерно 80–90% всей керамики.

Столовые кувшины можно подразделить на несколько типов. Первый тип представляют кувшины с высоким, достаточно узким горлом, венчик слегка отогнут наружу, края его закруглены. Верхняя часть горла орнаментирована рядом широких врезных линий. Ручка крепилась к середине горла и плечикам сосуда. К кувшинам подобного типа могут быть отнесены сосуды с оформлением венчика с противоположной стороны от ручки в виде слива. Горловины таких кувшинов украшались линейными или волнистыми линиями.

Второй тип представляют кувшины средних размеров с невысоким широким горлом, венчик слегка отогнут наружу, округлый в сечении, ручка овальная, одним концом прикреплена к краю венчика или середине горла, другим – к тулову на уровне его наибольшего диаметра. Дно кувшинов шире диаметра горловины.

Кувшины орнаментировались прочерченно-процарапанным орнаментом в виде горизонтальных концентрических и волнообразных линий, поясками, состоящими из косых линий, нанесенных гребенчатым штампом.

Третий тип кувшинообразных сосудов представлен невысокими сосудами с широкой невысокой горловиной раструбом, украшенной рифлением.

Кухонная посуда представлена фрагментами и почти целым горшкообразным сосудом небольшого размера с неширокой горловиной. Венчик отогнут наружу, с внутренней стороны вокруг венчика сделан выступ для крышки. Небольшие по высоте вертикальные петлеобразные ручки верхними концами прикреплены к венчику, нижними – к плечикам. Тулово раздуто в верхней части. Орнамент в виде концентрических процарапанных линий украшает тулово, располагаясь ярусами от венчика до придонной части. Есть в коллекции фрагменты одноручных сосудов с плавно отогнутым, округлым или треугольным в сечении венчиком.

Тарная керамика представлена хумами, которые имеют яйцевидное удлиненное тулово, слегка раздутое в верхней части. Венчики уплощенные в сечении, заостренные и скошенные наружу. По наружному краю венчиков некоторых сосудов нанесен орнамент в виде косых насечек или насечек гребенчатым штампом.

Есть хумчи с ручками с округлым сверху и усеченно-коническим внизу туловом, с двумя петлевидными вертикально расположенными ручками, овальными в сечении, крепящимися в верхней части тулова, с низким широким горлом с прямым или полочкообразным венчиком. Хумчи украшались линейным и линейно-волнистым орнаментом.

Среди керамики хозяйственно-бытового назначения выделяются светильники-чиряги – низкие чашечки с плоским дном. Некоторые светильники имеют на краю чашечки слив-носик, предназначенный для фитилька.

Из глины изготавливали водопроводные трубы-кубуры и заглушки к ним, чигири – кувшинообразные сосуды для системы подъема воды с помощью водоподъемного колеса (рис. 13).

Штампованная сероглиняная керамика встречается только в обломках и незначительном количестве. Это фрагменты сероглиняных сосудов с растительным и геометрическим орнаментом.

Аналоги неполивной керамики с городища Жайык (см. рис. 14, 15) хорошо прослеживаются в материалах золотоордынских городов Поволжья, Сарайчика, золотоордынских поселений Пруто-Днестровского междуречья, Причерноморья¹.

Поливная керамика. Ее находки в городище Жайык пока немногочисленны, но по характеру керамического теста их можно предварительно разделить на два больших класса – *красноглиняную* и *кашинную* керамику.

Красноглиняная поливная керамика по составу глазури разделяется на два типа: свинцовая и бессвинцовая.

Керамика со свинцовой бесцветной поливой представлена фрагментом чаши, внутренняя поверхность которой была покрыта прозрачной свинцовой поливой по белой ангобной обмазке. Орнамент в виде закрученной в несколько оборотов спиральки, нанесенной тонкой гравировальной линией и подкрашенной в зеленый и коричневый цвета.

Керамика с бирюзовой бессвинцовой поливой представлена фрагментами кувшина, изготовленного из карбонатной глины, покрытого с внутренней и наружной стороны поливой. В коллекции имеются фрагменты сосудов, покрытые бирюзовой поливой только снаружи.

*Кашинная керамика*². Среди кашинной керамики с прозрачной бесцветной поливой по способу и характеру орнаментации можно выделить несколько типов.

¹Кузнецова О.В. Керамика городища Жайык//Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып. 1. Уральск, 2002. С. 219–220; Михальченко С.Е. Систематизация массовой поливной керамики золотоордынских городов Поволжья//СА. 1973, №3. С.118–132; Федоров-Давыдов Г.А., Булатов Б.Н. Керамическая мастерская Селитренного городища//Сокровища сарматских вождей и древних городов Поволжья. М., 1968. С. 195–212; Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес//Материалы и исследования по археологии СССР. М.–Л., 1950. №17. Тасмагамбетов И.Н., Самашев З.С. Сарайшык. Алматы, 2001. С. 104–247.

²Кашин – это особое светлое керамическое тесто силикатного происхождения, основными компонентами которого были песок, каолин и полевоы шпат. См.: Сайко Э.В. Глазури керамики Средней Азии VIII–XII вв. Душанбе, 1963. С. 21.

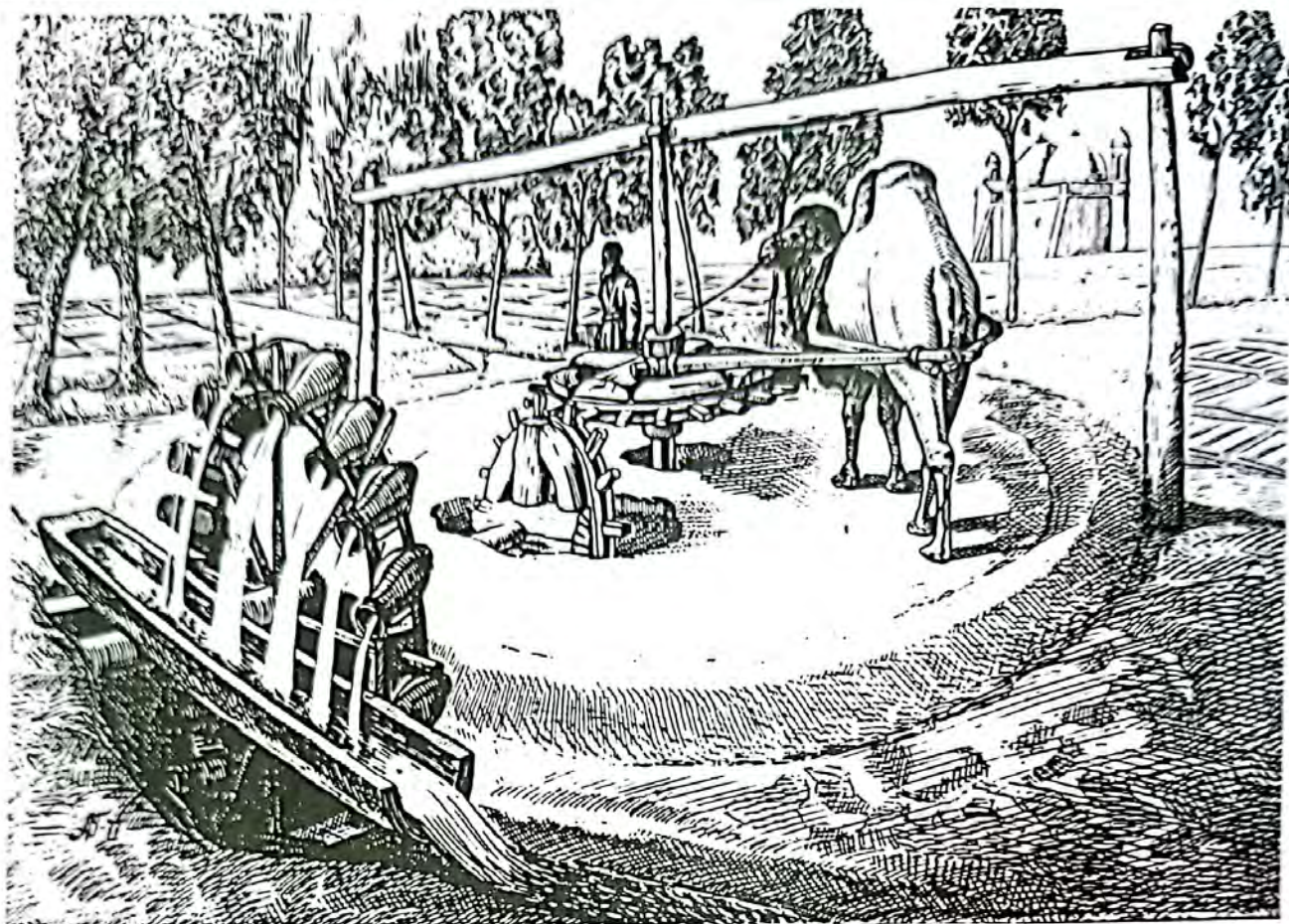

Рис. 13. Чигирь – водоподъемное сооружение. Реконструкция В.А. Грошева

Керамика с бесцветной поливой, подглазурной полихромной росписью и подглазурным рельефом. При полихромной расцветке применялись окислы меди, дающие зеленый цвет всех оттенков, и кобальт, дающий цвет от темно-синего до бледно-голубого. Полихромная кашинная керамика, как правило, состоит из трех цветов: зеленого всех оттенков, синего и белого, являющегося фоном для двух других и образуемого кашинном под прозрачной глазурью³. Поверхность сосудов имеет рельеф, оконтуренный серо-зелеными линиями и расцвеченный синими пятнами. Фон такого орнамента состоит из коричнево-серых и серо-зеленых точек⁴. На внешней поверхности сосудов располагается арочный орнамент, выделенный серо-зелеными линиями и расцвеченный темно-синими точками.

Кашинная керамика данного типа представлена фрагментами поливной чаши полу-сферической формы с венчиком, утонченным и слегка загнутым вовнутрь. На внешней поверхности арочный орнамент, рельефные белые линии расцвечены расплывшимися синими точками, внутри арочек радиальные, штриховые линии серовато-зеленого цвета. Край венчика украшен синими точками. Орнамент на внутренней поверхности располагается по

³Булатов Н.М. Классификация кашинной поливной керамики золотоордынских городов// СА. 1968, №4. С. 95–109.

⁴Булатов Н.М. К вопросу о становлении ремесла в золотоордынских городах Поволжья// Вестник МГУ. 1969, №2. С. 47–59.

ярусам. Верхний широкий пояс украшен крупной выделенной рельефом куфической стилизованной надписью, состоящей из повторяющегося слова «икбаль». Рельеф раскрашен синими точками и обведен серой тонкой линией. Следующий ярус – многократно повторяющиеся «павлиньи глазки» с одной синей точкой внутри.

Донная часть другой чаши, видимо, была украшена растительным орнаментом – сохранились остатки белых рельефных четырехлепестковых цветов, а выше шел пояс, украшенный также «павлиньими глазками» с одной синей точкой внутри.

Кроме того, в коллекции поливной керамики с городища Жайык имеются фрагменты чаш, украшенных рельефным растительным орнаментом в виде побегов с трехлепестковыми цветами, раскрашенными синими расплывшимися точками, контур рисунка обведен тонкими зелеными линиями.

Также к этой группе сосудов относятся фрагменты горшковидного сосуда с прямой, низкой шейкой, покатыми плечиками. Внешняя и внутренняя поверхность покрыта поливой. По краю венчика располагался ряд синих расплывшихся точек. Внутренняя поверхность венчика не орнаментирована, внешняя украшена концентрической полосой бирюзового цвета, оконтуренной тонкими темно-синими или черными полосками. Ниже идет изображение побегов с трилистниками.

Керамика с прозрачной бирюзовой поливой и черной подглазурной росписью представлена фрагментами чаши полусферической формы. Бирюзовой поливой покрыта наружная и внутренняя поверхность чаши. По венчику как снаружи, так и внутри проходит полоса черного цвета. На внешней поверхности располагался арочный орнамент. Внутренняя поверхность чаши была украшена растительным орнаментом в виде стилизованных листьев ромбовидной формы, расположенных упорядоченно в несколько рядов.

Керамика с надглазурной росписью по бирюзовой поливе представлена фрагментом тонкостенной чаши с венчиком, слегка загнутым внутрь. Фрагмент плохой сохранности, по стилю соответствует сосудам с ультрамариновой поливой с надглазурной росписью белыми, красными и золотыми красками.

Венчик с наружной и внутренней стороны украшен полоской черного цвета. С наружной стороны по венчику, видимо, располагается стилизованная арабская надпись, выполненная белым цветом по черной полосе. Затем ниже – арочный орнамент, выполненный белой краской. С внутренней стороны венчик украшен медальонами в виде стилизованных листьев, нарисованными тонкой белой линией, внутри их расположены несколько точек белого цвета. Полоса медальонов прерывается изображением медальона округлой формы с золотым ромбиком в центре, обрисованного красным цветом. Следующий пояс украшен растительным орнаментом в виде стилизованных закрученных стеблей, побегов и листьев.

*Керамика с надглазурной росписью по ультрамариновой поливе (цвет достигался путем введения в состав поливы кобальта)*⁵. Орнамент растительный. Роспись золотисты-

⁵Булатов Н.М. Классификация кашинной поливной керамики золотоордынских городов// СА. 1968, №4. С.105.

Рис. 14. Керамика с городища Жайык

Глазурь на всех типах плиток превосходного качества, нанесена толстым стекловидным слоем на качественный белый ангоб. При раскопках малого мавзолея найдены керамические поливные плитки шестигранной формы и прямоугольные, имеющие на поверхности рельефный, покрытый бирюзовой поливой растительный орнамент (фото 59, а, б, з, и). Найдены прямоугольные, покрытые синей глазурью плитки с росписью золотом. Сохранились остатки надписей.

ми, белыми и красными красками. С внутренней стороны венчик украшен «луковицеобразными» медальонами, нарисованными тонкой белой линией, внутри их расположены несколько точек белого цвета. Полоса медальонов прерывается изображением медальона округлой формы с золотым ромбиком в центре, обведенного красным цветом.

Ниже располагается арочный орнамент, выполненный белой краской. Пояски разделены концентрическими линиями красного, белого и черного цветов. К данной группе керамики относится фрагмент донной части чаши, покрытой внутри ультрамариновой поливой и надглазурной росписью растительным орнаментом.

Глазурованные облицовочные плитки в основном обнаружены при расчистке остатков мавзолеев. Облицовочные плитки выполнены на высоко кремнеземистой основе беловато-серого цвета в изломе. Плитки покрыты синей, голубой, фиолетовой и почти черной поливой.

Облицовочные плитки мелко раздроблены, что не дает возможности предположить характер декоративного узора. Но очевидно, что плитки образовывали декоративные ленты, бордюры: с одного края шла белая полоса с узлами на синем фоне, в середине белые полосы описывали некие круги, а по другому краю шла простая голубая полоса, отделенная от синей белой полоской. Многочисленны фрагменты плиток с плетеной белой розеткой на голубом фоне.

Разнообразны по форме глазурованные плитки второго мавзолея. При их классификации можно выделить несколько групп.

Это фрагменты плиток на глиняной основе толщиной 2,5–2,8 см, покрытые голубой матовой поливой. Часть плиток имела удлиненно-трапециевидную форму, часть квадратную и прямоугольную, толщина 1,8–1,9 см. На некоторых плитках углы боковых граней с обратной стороны подрезаны. Тесто плотное, с примесью шамота и песка. Обжиг полный, цвет черепка коричнево-розовый (см. фото 59, б).

Есть плитки, покрытые ярко-голубой глазурью на мелкопористой керамической основе, толщина 2,4–3,2 см. Рисунок выполнен белым цветом на голубом и синем фоне. Полива прозрачная, покрывает основу толстым стекловидным слоем. Белые линии узора нанесены толстым слоем белого ангоба, так что под глазурью эти линии выделяются рельефом. Фон – ярко-синий кобальт. Края плиток окрашены голубым. Разделительные линии цветовых зон подчеркнуты темно-зелеными линиями⁶. Из нескольких фрагментов склеена

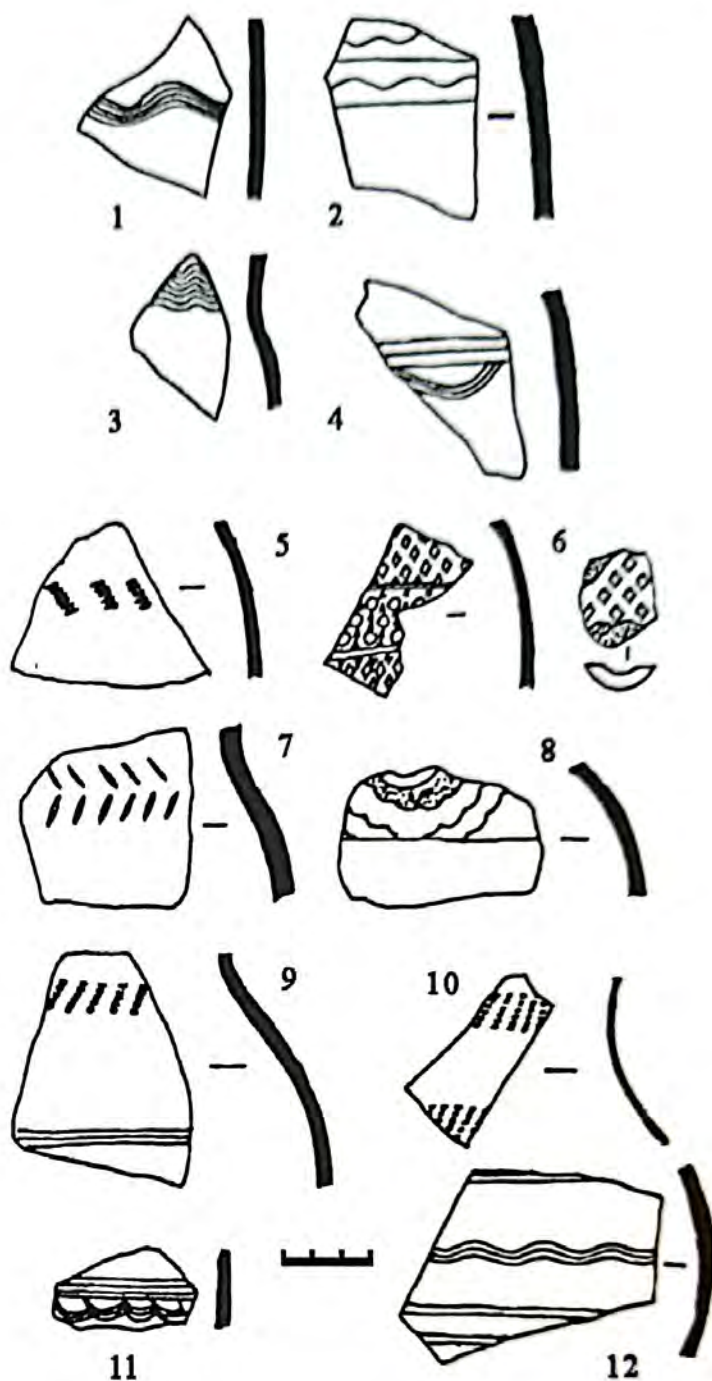

Рис. 15. Фрагменты орнамента на неглазурованной керамике городища Жайык

⁶Фрагменты от аналогичных по расцветке и прочим характеристикам декоративных плиток были найдены при расчистке «малой усадьбы» на самом городище Жайык.

часть интересной плитки с выпуклой средней частью, служившая, видимо, для выкладки бордюров.

Собраны фрагменты от плиток, образовавших некогда фриз (или ленту) с крупной арабской надписью. Эта лента имела ширину около 40 см. На глубоком синем кобальтовом фоне белые буквы шрифтом «монументальный сульс». Ширина буквенных линий 2,3–2,9 см, контур обведен темно-зеленым цветом. Толщина плиток 2,5 см. По краям эпитафической ленты кайма голубого цвета. Фрагменты столь малы и малочисленны, что собрать и прочесть надпись не удастся.

Другую группу составляют фрагменты плиток толщиной 2 см. Из них составлялась лента со сложно плетеным геометрическим орнаментом, белые линии которого образовывали повторяющиеся звездчатые мотивы на синем фоне.

В заполнении могильных ям обнаружены две плитки (одна целая), покрытые глазурью насыщенного синего цвета с надглазурной росписью золотом и тонкими белыми линиями. Размер плиток 11х16 см, толщина 2 см. В центре орнаментальной композиции медальона шестилепестковая розетка, прорисованная золотом, а мелкие растительные «завитушки» – тонкими белыми линиями (см. фото 59, в). Возможно, эти плитки образовывали бордюр над интерьерной панелью или же использовались в оформлении надмогильного сооружения. В аналогичной технике выполнены плитки, обнаруженные при расчистке «Малого мавзолея» (см. фото 59, г).

Встречены плитки с росписью растительным орнаментом. Интересны также кирпичи и плитки нестандартных форм со скруглениями, использовавшиеся в кладке стен и свода.

Глава 5

**ГОРОДИЩЕ ЖАЙЫК В СВЕТЕ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ И ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ****5.1. Жайыкское городище – город Shakafni?**

Полученные материалы и наблюдения по домостроительству городища Жайык могут быть обобщены следующим образом. Жилые постройки города возводились из сырцового кирпича прямоугольного и квадратного формата. Жилые помещения отапливались канами, топкой которых обычно являлись тандыры. В «большой усадьбе» и одном из жилищ «малой усадьбы» обнаружены также печки прямоугольной формы; они сложены из жженого кирпича и обычно приподняты над уровнем пола на тумбы из сырцового кирпича. Жилые помещения имеют п-образные суфы, в хозяйственных – ямы-хранилища, мусорные ямы, ташнау.

Основные стены построек имеют толщину 0,7–0,8 м, кирпич уложен вперевязку. Малая сохранившаяся высота стен не позволяет окончательно ответить на вопрос, на всю ли высоту стены возводились методом сырцовой кладки. При исследовании жилищ поволжских городов золотоордынского времени были выявлены домостроения «монгольского типа»¹, для которого характерен квадратный план, сырцовая кладка цокольной части стен на высоту 0,5–0,7 м, на которые устанавливался деревянный каркас. Но, ввиду отсутствия древесного тлена и кусков дерева, стены домов городища Жайык, скорее всего, возводились на всю высоту из сырцового кирпича.

Сопоставление планов и технических приемов домостроительства поволжских городов и городища Жайык показывает, что на строительную культуру бассейна р. Урал оказали преобладающее влияние традиции домостроения Хорезма и Сырдарьинских оазисов. Планы жилищ, исследованных на городище Жайык, совпадают с планами жилищ Ургенча, Отрара, Туркестана XIII–XIV вв. Разница наблюдается в расположении некоторых деталей интерьера, суф, системы отопления, а в строительной технике и использованных материалах имеет место полная идентичность.

Об участии хорезмийских и южноказахстанских мастеров в формировании синкретичной золотоордынской городской культуры неоднократно писали исследователи².

Возможно, при дальнейшем изучении городища Жайык можно будет выделить и детально охарактеризовать «сырдарьинскую струю» влияния. Пока же стоит обратить вни-

¹Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959–1965 гг.)// Поволжье в средние века. М., 1970. С. 172, 175, 185.

²Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда. Л., 1937. С. 127; Булатов Н.М. Классификация кашинной керамики золотоордынских городищ//СА. 1968, №4. С. 100–102; Ерзакович Л.Б. О южноказахстанском компоненте в материальной культуре Золотой Орды//По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата, 1979. С. 60–68.

мание на чрезвычайную близость планировок городского жилища Отрара XIV–XV вв. и жилищ городища Жайык. Тот же анфиладный принцип компоновки трех помещений, п-образные суфы в жилых помещениях, тандыры, ташнау в интерьерах помещений.

Но есть и достаточно существенные отличия. Отопление жилищ городища Жайык осуществлялось специальными двухканальными каналами, устроенными вдоль одной стороны суфы. «Каны» поселемонгольских жилищ Южного Казахстана³ в большинстве своем такими могут называться лишь с большой натяжкой.

В свое время, обобщая результаты раскопок домов на Царевском городище (Новый Сарай), исследователи предложили классификацию жилищ исходя из принципов планировки и строительного материала. Они выделили следующие типы жилищ Нового Сарая: квадратные в плане строения с деревянными стенами; прямоугольные, вытянутые в плане строения; землянки; юрты. Преобладают жилища первого типа. В этой группе выявлены четыре варианта по признаку устройства основания дома. Наиболее распространены «квадратные дома с деревянными стенами, стоящими на сырцовом цоколе». При этом сырцовый цоколь представлял собой кладку кирпичом в 1–3 ряда, сохранившаяся высота обычно 30–40 см. Менее исследованным из жилищ Нового Сарая является второй тип – «прямоугольные, вытянутые в плане строения»⁴.

Жилища Царевского городища существенно отличаются по планировке и приемам строительства от усадеб городища Жайык. По характеру внешних стен усадьбы Жайыка, очевидно, аналогичны строению стен «двойного» дома на Водянском городище (Бельджамен)⁵. Стены их на всю высоту выложены в три ряда квадратным кирпичом. Однако внутреннее устройство и планировка жилищ городища Жайык имеют принципиальные отличия от усадеб золотоордынских городов Поволжья. Там в основе планировки лежит квадрат или прямоугольник, обведенный капитальными внешними стенами, а внутри разбивка на отдельные, обычно два, помещения осуществляется с помощью каркасно-плетневых перегородок.

В поволжских городищах дома в целом состоят из одной комнаты, которая с помощью внутренних легких перегородок членится на хозяйственные зоны. Наличие суфы, занимающей порой большую часть жилой половины, образует два уровня по вертикали – пол и уровень суфы. Суфа располагается обычно по трем стенам, в одной из ее сторон проложены каналы отопительной системы. Происхождение такого устройства дома принято связывать с монгольским населением городов, а планировку возводить к мобильному жилищу кочевников – юрте⁶. На городище Жайык домостроений этого типа пока не обнаружено. Здесь распространена анфиладная планировка жилища, состоящего из нескольких комнат, разделенных капитальными сырцовыми стенами. Подобные планировочные принципы

³Ахинжанов С.М. К вопросу о происхождении канов на Сырдарье//Изв. АН КазССР. Сер. обществ. 1972, №2. С. 64–69.

⁴Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая... С.175.

⁵Мухамадиев А.Г. Раскопки двойного дома на Водянском городище в 1970 г.//Города Поволжья в средние века. М., 1974. С. 80–83.

⁶Егоров В.Л. Указ. соч. С. 185.

были традиционны для домостроений Присырдарьинского региона или шире – всего северо-востока Средней Азии⁷.

Усадьбы, по всей видимости, имели дворы с надворными постройками, которые возводились из облегченных конструкций (деревянно-каркасные, плетневые). Пока дворы не раскапывались.

Среди общественных построек, обнаруженных и исследованных на городище Жайык, уже называли баню – хаммам.

Баня занимала в восточном городе видное место в ряду общественных построек. После мечети она была самым посещаемым местом. «...Баня на Кавказе, как и на всем Востоке, – предмет особой заботы и градоправителя, и цеховых организаций, и отдельного богача, устроившего баню для себя и своих друзей. Потому что баня служит не только для омовения, но и для укрепления сил, поднятия упавшего настроения, для отдыха, для встречи и дружеской беседы с приятелями, для встречи и разговора о купле и продаже, о торговой сделке и для показа мастерства в шахматы или нарды»⁸.

Центральный зал бани имел восьмиугольную планировку. С востока и запада к нему примыкали малые помещения для мытья. Обогревалась баня подпольной отопительной системой. Жаропроводящие каналы были устроены под полами и суфами всех внутренних помещений. Цокольная часть всей постройки была заглублена в землю. Вода в моечные помещения подавалась посредством разветвленной системы керамических трубопроводов либо из колодцев. Горячая вода подогревалась в железном котле, установленном над топкой, а оттуда подавалась в моечные помещения. В банях имелись помещения для мытья с различными температурными режимами. Сточные воды выводились системой соединенных труб-кубуров в ямы, находящиеся за пределами внешних стен. Помещения бань перекрывались куполами.

Город на месте городища Жайык, как и другие городские центры, был сосредоточен ремесленного производства. Здесь жили мастера гончарных, стекольных, ювелирных дел; развивалось медницкое дело, производство строительного кирпича и глазурованной облицовочной плитки (фото 60, 61, 62).

5.2. Картографические материалы

Предварительный анализ керамического материала, мемориальных построек некрополя, находки монет дают основание датировать время существования города XIV в. Топографические признаки и раскопанные объекты говорят о том, что на этом месте находился довольно значительный город золотоордынской эпохи. Существование города на

⁷Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Отрар в XIII–XV вв. Алма-Ата, 1987 С. 15–100; Они же. Жилище позднесредневекового Отрара XVI–XVIII вв.//Жилище народов Средней Азии. М., 1982. С. 121–136; Ерзакович Л.Б. Жилища Отрара и некоторые этнокультурные процессы на юге Казахстана в XIII–XVIII вв.//Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. Алма-Ата, 1983. С. 81; Смагулов Е.А., Григорьев Ф.П., Итенов А. Очерки истории культуры средневекового Туркестана. Алматы, 1999. С. 166–175.

⁸Орбели И.А. Баня и скоморох XII в. Памятники эпохи Руставели. Л., 1938. С. 159.

этом месте обосновывается и природно-географическими условиями. В районе Меловых гор, что расположены в 3 км к северо-востоку от городища, на р. Урал находились два переката, которые служили местом переправы через реку вброд – Нижнемеловой и Верхнемеловой. Столь важное в стратегическом отношении место на значительном водном рубеже не могло не быть отмечено наличием крупного поселения или города.

Свидетельства существования города приблизительно на месте обнаруженного городища Жайык сохранились в картографических материалах XIV–XV вв. Как известно, наиболее подробной картой Золотой Орды является карта 1367 г., составленная итальянскими купцами братьями Франциско и Доменико Пицигани. На ней, в частности, «восточнее Лайети (город на побережье Каспия, между р. Волгой и р. Уралом – авт.) только надпись, без изображения направления русла, отмечена река Яик. На ней, на некотором отдалении от морского берега, изображен безымянный город. *Выше его (к северу) нанесено изображение второго безымянного города. Судя по довольно большому размеру рисунка башен и развивающемуся над ним флагу, это крупный экономический и административный центр*⁹ (выделено нами – авт.). Первый безымянный город на р. Яик довольно надежно может быть идентифицирован как городище Сарайчик, расположенное в 50 км выше г. Атырау. Второй же безымянный город к северу от Сарайчика на правом берегу Яика вполне может быть сопоставлен с городищем Жайык.

Можно предположить, что его название отражено на известной карте капитана Антония Дженкинсона, составленной в 1562 г. (фото 63), т.е. почти через 200 лет после карты братьев Пицигани. Исследовавший эту карту Б.А. Рыбаков показал, что в основу ее положена более ранняя карта 1497 г., «первая русская карта всей московской державы». На ней выше Сарайчика, но более мелким значком отмечен на правом берегу р. Яик город под названием *Shakafni*¹⁰. Правда, сам Б.А. Рыбаков считал, что это дважды нанесенный, при соединении двух листов карты, г. Сарайчик, «один правильно помещен у устья Яика, другой значительно выше». Теперь при сопоставлении «карты Дженкинсона» с картой купцов Пицигани и в свете открытия и исследования городища Жайык можно высказать мнение, что здесь не техническая ошибка издателей, как полагал Б.А. Рыбаков, а показаны два разных города с разными названиями.

Пока нет оснований распространить датировку городища Жайык на XV в., но можно предположить, что картографические материалы, отразившиеся в «чертеже 1497 г.», которым располагал А. Дженкинсон, представляли еще более раннюю ситуацию, а именно XIV в.¹¹ В любом случае, где-то неподалеку от города Уральска надо искать городище с культурным слоем XV–XVI вв. Собственно, это будет не другой, а все тот же город, но заново отстроенный на новом месте, по всей вероятности, теми же жителями, обитав-

⁹Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. М., 1985. С. 134.

¹⁰Рыбаков Б.А. Русские карты Московии XV – нач. XVI в. М., 1974. С. 24–25. Вероятно, при английской транскрипции произошло искажение названия, что характерно для подписей к карте А. Дженкинсона.

¹¹Еще одним архаизмом в «протооригинале» А. Дженкинсона можно считать отображение стока вод Аму-Дарьи в Каспий. Как показал в свое время В.В. Бартольд, такая ситуация докумен-

шими ранее в городе, стоявшем на месте городища Жайык, и надо полагать, что название его было тем же – Шакафни.

Аргументом против этого отождествления, впрочем, может стать созвучие названия на «карте Дженкинсона» (Shakafni) названию ногайского города «Шакашин», что располагался, по сведениям П.С. Палласа, на р. Урал (Яик) несколько ниже современного г. Илек, при впадении р. Киндалы в р. Яик¹². Сам путешественник не посещал «развалины старого города», а приводит эти сведения со слов сопровождавших его казаков. Данные П.С. Палласа получены в середине XVIII в., но, вероятно, относятся к началу XVII в., сведения Дженкинсона – к концу XV в., сведения братьев Пицигани – к середине XIV в. Если признать, что все эти сведения относятся к одному городу, стоявшему на одном месте, то тогда следует, что он просуществовал неизменно на одном и том же месте в течение не менее трех веков. В связи с открытием городища Жайык логичнее предположить, что ногайский Шакашин ниже Илека есть исторический наследник Shakafni, бывшего на месте городища Жайык. Вероятно, что этот Шакашин, точнее, его городище отмечено под №5 и под названием «Оренбургское» на карте, составленной Г.А. Федоровым-Давыдовым¹³.

История города, существовавшего на месте городища Жайык, отражает историю северных окраин Золотой Орды. Конец XIII в. – первая половина XIV в. в истории этого государства характеризуются как годы наибольшей стабильности и расцвета городской культуры. Возрождаются некоторые важнейшие торгово-экономические центры, пострадавшие в период завоевания, появляются десятки новых городов и крупных поселений. Этот кратковременный период интенсивного роста приходится в основном на время правления ханов Узбека и Джанибека (1312–1357 гг.). В это время, точнее, при хане Узбеке (1313–1339 гг.), ислам официально становится в Золотой Орде государственной религией. Вероятно, что именно с этого времени в разных концах Золотоордынской империи, исключая Хорезм, где ислам утвердился задолго до этого, впервые в массовом порядке появляются исламские мемориально-культурные постройки среднеазиатского типа. Повсюду на территориях, входивших в состав Золотой Орды, ощущается массивная пропаганда ислама.

Принято считать, что исламизация Золотой Орды до первой половины XIV в. не имела особенного успеха. Как известно, первым ханом-мусульманином на золотоордынском престоле был Берке. Он изменил вере предков и принял ислам в начале 40-х гг. XIII в. еще не будучи ханом. Но, утвердившись в Сарае, он не смог придать исламу государственный

тально подтверждается для периода XIII–XV вв. (Бартольд В.В. Соч. М., 1965. Т. 3. С. 6). Во второй половине XVI в. сток амударьинских вод через Саркамыш и Узбой в Каспий прекратился. Сам А. Дженкинсон в описании к карте заметил (1560 г.): «Надо отметить, что в прошлые времена великая река Оксус (Аму-Дарья – С.Е.) впадала в этот залив [Култук?] Каспийского моря... Теперь она не доходит так далеко, но впадает в другую реку по имени Ардок...» (Английские путешественники в Московском государстве в XV – нач. XVI в. М., 1937. С. 176).

¹²Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи в 1768–1769 гг. СПб., 1809. Ч. 1. С. 406.

¹³Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1996. С. 86.

статус. Этот факт в истории исламизации Золотой Орды интересен тем, что Берке-хан «принял ислам» от бухарского шейха Шемседдина Эльбахерзи в суфийской форме, так как последний был последователем влиятельного суфийского ордена Кубреви. Во всяком случае, наследовали ему ханы, преданные вере своих предков и равнодушные к исламу. Но в последующем пропаганда ислама главным образом среди городского населения и военно-феодалной элиты дала свои плоды.

Совершенно иная ситуация сложилась в первой половине XIV в. Этому способствовали проповедники, подобные хаджи Хусейн-беку, добравшегося до берегов Камы. Также следует учесть большое количество высококлассных мастеров-ремесленников, вывезенных в Поволжье из Хорезма, а также купцов из мусульманских стран, живших большими колониями в городах Золотой Орды. Специалисты неоднократно отмечали зависимость ремесленного производства поволжских золотоордынских городов от ремесленных традиций Хорезма, главным образом Ургенча.

В это время кипчакское население степей, составлявшее большую часть жителей Золотой Орды, интенсивно обзаводится жильем и земельными наделами в бурно растущих городах. Не случайно найденные на городище монеты отчеканены в 1336–1337 гг. от имени Узбек-хана. Этот хан издал специальные указы, под угрозой смерти запрещавшие деятельность шаманов, и силой подавил вооруженное противостояние некоторых местных правителей. Очевидно, что в это время происходит массовая исламизация элиты и большей части населения городов. В среде кочевого рядового населения степи успехи мусульманских миссионеров, как принято считать, не были столь впечатляющими. Вместе с тем это время характеризуется как период роста территорий «старых» городов и возникновения большого числа новых крупных поселений. Характерной чертой облика этих городов становятся традиционные мусульманские архитектурные ансамбли мечетей и медресе, ханака и мавзолеев, возведенные в среднеазиатских традициях. И, видимо, в это время, в первой половине XIV в., вознеслись над берегами Жайыка и Чагана голубые купола мечетей и мавзолеев. Одним из этих новых городов и был город, возникший у переправы через реку Жайык, развалины которого теперь приоткрывают интересную страницу истории нынешнего города Уральска.

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЯ

Таким образом, исследования показали, что городище Жайык является остатками развитого города золотоордынской эпохи. Анализ топографии городища, изучение жилищ, количество и характер находок свидетельствуют о том, что город был оставлен в спокойной обстановке.

Анализ керамического материала, находки монет дают основание предварительно датировать время существования города концом XIII–XIV в. Топографические признаки и раскопанные объекты говорят о том, что на этом месте находился довольно значительный город. Существование города здесь обосновывается и стратегическими условиями. В районе Меловых гор, что расположены в 3 км к северо-востоку от городища, на р. Урал находились два переката, которые служили местом переправы через реку вброд, – Нижне-меловой и Верхнемеловой. Столь важное в стратегическом отношении место на значительном водном рубеже не могло быть не отмечено наличием крупного поселения или города, входившего в систему Великого Шелкового пути.

Свидетельства существования города на месте обнаруженного городища Жайык сохранились в картографических материалах XIV–XV вв. Считаем возможным, пока в качестве гипотезы, отождествлять исследуемое городище Жайык с городом *Shakafni*, обозначенным на известной карте капитана Дженкинсона.

Сейчас пока трудно определенно ответить на вопрос: что явилось причиной запустения города – природные или внешнеполитические причины. Предположительно можно связать это событие с походом эмира Тимура в 1391 г., разрушившим города Золотой Орды.

Не исключено также, что гибель города произошло под воздействием природно-географических факторов. Местность эта на каком-то этапе перестала устраивать горожан, и они предпочли перенести город на более удобное место. На берегах Жайыка это обычное дело. Близкая и документированная история возникновения городов на Жайыке подтверждает это. Как известно, при своем зарождении такие города, как Оренбург и Уральск, каждый трижды менял свое местоположение, пока окончательно не утвердились на одном месте¹. К тому же надо отметить, что речная терраса, на которой расположено городище Жайык, во время очень сильных паводков затапливалась водой.

Итак, конец XIII – первая половина XIV в. исследователями истории Золотой Орды характеризуются как годы наибольшей стабильности и расцвета городской культуры. Воз-

¹Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии//Оренбургские степи в трудах П.И. Рычкова, Э.А. Эверсмана, С.С. Неустроева. М., 1949. С. 113, 129–131.

рождаются некоторые важнейшие торгово-экономические центры, пострадавшие в период завоевания, появляются десятки новых городов и крупных поселений. Время характеризуется ростом территорий «старых» городов и возникновением большого числа новых крупных поселений. Зачастую в старых урбанизированных оазисах на ведущее место в экономическом и политическом отношении выдвигаются прежде незначительные поселения, которые переживают период бурного роста. Старые же столицы регионов теряют свое значение. Так произошло на бывшей территории Волжской Булгарии, где в первой половине XIV в. город Болгар, не игравший в домонгольский период особой роли, пережил период блестящего расцвета, а старые центры Биляр и Сувар захирели².

Центральный Поволжский регион почти сплошь застраивается новыми оседлыми поселениями и городами. Они образуют, как это обычно и бывает в процессе оседания и урбанизации, своеобразные микрорегионы с соответствующей внутренней иерархией поселений. Надо полагать, что благоприятные условия способствовали появлению и росту поселений и городов золотоордынского времени и на Волге, и на Днестре, и на берегах р. Жайык. Примером этого может служить исследуемое городище Жайык, которое является исторической предтечей Яицкого городка – Уральска.

Раскопки на городище жилых комплексов, бани, кирпичеобжигательной мастерской, вскрытие и изучение мавзолеев на городском некрополе, безусловно, требуют следующего цикла работ, связанных с консервацией объектов и музеефикацией городища. Необходимы возрождение его как «музея под открытым небом» и включение в туристические маршруты, в том числе и международные, по уральскому отрезку Великого Шелкового пути. Сейчас ведется разработка проекта консервации и реставрации двух мавзолеев, которые после реализации проектов станут яркими памятниками средневековой архитектуры Западного Казахстана.

²Смирнов А.П. Волжские Булгары. М., 1951. С. 54.

INTRODUCTION

The variety and richness of the cultural heritage is one of the basic features of society, the integration component of the national and state consciousness.

The cultural heritage assumes the exclusive importance now, in the epoch of scientific-technical revolution and electronic means of information, when the new mass stereotypes leading to the global standardization, destroy of individuality of the separate persons as well as whole peoples are established. Many cultural traditions including behaviorism and moral formed during many centuries are lost.

So it is necessary to underline, that preservation of the cultural environment, the part of which is the cultural heritage is important not less than preservation of environment.

The material block of cultural heritage presents itself the materialized memory of people. It is the important part of this block in «architectural and archaeological cultural heritage». The important event – Message of the President of country to the people for 2003 year where is put the task to study and preservation of cultural heritage among other urgent problems standing before the country became the stage in the process of study of the cultural heritage of Kazakhstan.

The President N.A. Nazarbayev said the following at the opening of the 3-rd Meeting of the National Board: Today the State has the possibility to go away finally from the previous practice of the «remanent» attention to the problems of the development of culture. And it is necessary to use this chance completely».

The Decree of the President defined 2004–2006 years as the time of fulfillment of program «Cultural heritage» which should make the break in study, preservation and use of the historical-cultural heritage. It is clear that it is only the first stage of the constant long-term work.

Archaeological and architectural objects, in accordance with Program, offered for study, including wild-scale excavations were chosen by their importance. By the essence they are standard monuments carrying the important historical-cultural meaning and are the marked for the genetic memory of people including that ones which are in the list of future nominates of the World cultural heritage.

Investigations by the Program are carried out in complex following the excavation works and in parallel with them are following the measures connected with the preparation of projects, then conservation and renewal of excavated objects and their museumatation.

The monuments transferred into museums should be included and are already included into the system of Kazakhstan state and International tourist routes and become the specific points of the developing tourist infrastructure.

Scientific excavations and researches are carried out right in this perspective; the collected material is analyzed; recommendations and programs on conservation and museumatation of monuments are worked out.

One of the chosen monuments for archaeological researches with following conservation and museumatation is the site Jaiyk, on the river Ural in West Kazakhstan.

This publication is devoted to the generalization of archaeological excavations on the site Jaiyk. The received data and observations show that the town had been existed in this place not long time comparatively within the XIV c. In 2001–2004 excavations of four farmsteads were carried out which gave the huge material, which let to judge about the traditions of house-building of this region in the epoch of Golden Horde. All opened objects are of one layer what is the evidence on not long time of their existence. Only in one of farmsteads is fixed the second building period with the change of the initial planning of building. Suppose so, that the citizens left the town in comparatively calm situation. Any traces of fires or intended destroys, that all which could be connected with any social catastrophe, as the consequence of military invasion or conquering were not found during all period of work. The town included, except dwelling farmsteads, the constructions of production and social intention. The kiln was discovered and investigated in the handicraft region of town. The remains of eastern bath with under floor system of heating were revealed.

Necropolis of town with the image defined by rich decorated polychrome glazed cupola mausoleums was situated in the nearest top of Swistun-mountain. The remains of two camera memorial constructions with faced facade and interior in conformity with the style of epoch, glazed plates in white-blue-turquoise range. The town remained by citizens was transferred into the site, and in the XVII–XVIII cc. his constructions of burnt brick were disassembled for use in building of growing near by Yaitsk town.

In the field works on the site participated the following: A. Erzhibitova, R. Sherbayev, B. Grebennikov, A. Bermagambetov, D. Lobas (Almaty), B. Raimkulov, T. Thusupkaliev, R. Mergaliev (Uralsk), L.L. Galkin (Moscow), M. Trusov, E. Efimova (Kemerovo). Photographer O. Belyalov, O. Kuznetsova, architector T. Doschanova, archaeologist D. Voyakin helped to six the results of excavations. The students of M. Utemisov West Kazakhstan University and inhabitants of the nearest to the site village Krugloozernoye took part in excavations as laboratory workers-navies. During the field works on the territory of a region the Ural complex archaeological expedition is under the interested attention from the side of West-Kazakhstan regional Akimat, regional historical local-lore Muzeum, Center of history and archaeology. Express our gratitude to the colleagues and all Uralsk citizens for their support and assistance.

Natural and Climatic Characteristics of a Region. The Ural River flows to the Caspian Sea from the foothills of South Ural through the mountains, steppes and deserts.

The name of the Jaiyk–Yaik River has the general Turkic basis with the meaning «wide river-bed» or «widely flowing». The river had been existed with such name up to the second half of the XVIII c. In 1775 the Empress Katherine the II, willing to remove the memory about the peasant's

war under the lead of Emelian Pugachyov, ordered: «To forget completely the unhappy incident on the river Yaik to recall this river Yaik into Ural and the town Yaitsk into Uralsk». There are different points of view on the semantic of the name Ural. Apparently, the name «Ural» is necessary to connect with the old name of South Ural-Araltov (Oraltova) mountain. The term «Aral» is going to the general Turkic toponymy in two meanings: «is load» and «country between two rivers»¹. It is very necessary to note that the border of Europe and Asia passed on the Ural Mountains and the Ural River. The new border was put by the scientists along the foothills of Ural ridge, Mugodjar mountains and the Emba River – right on this line are joint two continent platforms of Europe and Asia, forming the single Eurasian continent. Poplar forests, oak and elm tree grow on the banks of river, sometimes steep, sometimes plain. The sun meadows with bird cherry tree bushes are between them low places, ravines are covered by bush thickets. There are a lot of lakes rich in fish in the valley.

Flood land of Ural is a beautiful place where are elks, roes, wild boars, beavers, minks and desmans. Herons, swans, gleans, ducks, pelicans, and cormorants build their nests there. The river is «patrolled» by eagles, black kites, han-harriers.

The route of Ural along south-Ural and Caspian steppes and deserts is started from Irkly. At the beginning, cutting the ridges, the Ural River has the appearance of Mountainous River. At the town Novotroitsk the river flows by the narrow canyon called the Orsk gates. Low than the mouth of the Ilek River the Ural River serves as the border between Kazakhstan and Russia. After flowing of Ilek, the Ural River flows completely on the territory of Kazakhstan. The river turns to the south, to the Caspian Sea at the town Uralsk by steep arch. On its all way – from Uralsk to the Caspian Sea – the Ural River flows by the complete plain. By its length (2428 km) the Ural is the third river of Europe after Volga and Danube.

The climate of the West Kazakhstan is roughly continental characterized by the big aridness and difference of temperatures: summer is hot and dry, and winter is severe with frequent snowstorms. Autumn is dry and warm comparatively. The first autumn frosts are in September, lowering of temperature is going on rather intensively. A little falls in winter. Only in the north – in the region of Uralsk – the snow cover reaches 30 cm, and on the other territory it does not exceed 15–20 cm, is favorable for winter pasturing of cattle.

The Ural River is the large source of water supply, in some places it is used for irrigation of fields. The river valleys, especially the Uzen, Chizhinsk and Durinsk floods are rich in meadows with dense grass, which are a good hay-moving and pastures.

In the west Kazakhstan are more than a thousand of big and small lakes which as rivers have the big importance as the sources of water supply for population and cattle-breeding, and also for irrigation. Several nature-climatic zones change each other in the region from the north to the south. The steppe zone occupies the comparatively small territory in the north. Sub zone of dry feather grass steppes on dark-chestnut soils is prolonged through the northern regions (including the syrt hills) by wide line in 50–120 km. The son there border of steppes passed

¹Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, 1974. Р. 89, 234.

through Uralsk town, turning from the north the Mugodjar Mountains and further to the east includes the northern part of Turgal low place. Zone of south black soils and dark-chestnut soils is the most ploughed part of a region. Not ploughed steppes are used as the pastures for summer and round-year pasture of horses, cattle and partially sheep and goats.

To the south from the dry steppes are prolonged the semi-deserts with poor wormwood-cereal vegetation. This zone occupies the intermediate position between the steppes of Volga, General Syrt and the Caspian steppes².

Written Sources and the History of Study of the Steppe Ural Monuments. The most ancient evidences on the lands of the West Kazakhstan are found with «the father of history» Herodot. In his «History», written at the end of the V c. BC is information on the Caspian Sea with «the plain on the boundless space», and further is «the stone land and not plain», then there are high impassable mountains»³. In this description are easily recognized the Caspian plains, changed by the story and uneven General Syrt and the Ural region with following «high» Ural Mountains.

The interesting notes are left by the famous Arabian traveler and writer Ibn Fadlan. In 921–922 he visited with the Embassy of Khalif the Volga Bulgariya and his route passed along the Ural River⁴.

At the beginning of the second millennium the links between the Arabian countries and peoples of countries between two rivers of Ural and Volga became the constant: the geographers of the East were aware not badly on this far land. In 1154 the Arabian geographer al-Idrisi described the river Ruza, more obviously identified with Jaiyk, but there are some other points of view on identification of Ruza, when the river Daranda is identified with Jaiyk⁵.

The medieval European merchants, missionaries, ambassadors passed the river Jaiyk many times and made notes. The following people passed Jaiyk to the region of the medieval town Saraichik: firstly, the ambassador of Rome Pope Innokenty the IV Djovani Plano Carpini (1249), and a little later the ambassador of French king Ludovic the IX Gyliom de Rubruk (1253)⁶.

About the road which led from the Crimea through the river Jaiyk and further to the east wrote in his work «Practice of Trade» Franchesco Pegalotti, which noted the peculiarities of road from Tan to Saraichik, describing the goods and money for comfortable payment the local citizens⁷.

In 1333 the river was passed by the famous Arabian traveler from Marocco, traveling merchant Ibn Battuta⁸.

²Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Киргизский край. Т. XVIII. Спб., 1903. Р. 175–222.

³Геродот. История. М., 1999. Р. 89–94, 705.

⁴Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана и его путешествие на Волгу в 921–922 гг. Харьков, 1956. Р. 9–37.

⁵Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. Ашхабад, 1969. Р. 6.

⁶Путешествие в Восточные страны Плано Карпини и Гильома Рубрука. Алматы, 1993. Р. 61.

⁷Бадян В.В., Чиперис А.М. Торговля Каффы в XIII–XV вв. Феодальная Таврика. Киев, 1974. Р. 183–184.

⁸Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по Передней Азии. М., 1988. Р. 57–70.

But the general information on the Ural region is rather poor. The intensive historical study of the South Ural steppes and Ural region started only at the end of the XVI c.

History of Study of the Steppe Ural Monuments. The ancient and medieval history of the West Kazakhstan can be supported today mostly by the data of archaeology because of lapidaries of written sources.

The earliest information on the monuments of Ural region is in the works of P.I. Rychkov «Topography of Orenburg Province», published in 1762⁹. Passing eight years after the issue of P.I. Rychkov's work, the information on the lands of Junior and Middle clans appeared in the works of academician of the Russia Academy of Sciences P.S. Pallas¹⁰. The next information on the monuments of the material culture appeared already in the XIX c. Sadyk Babadjanov started his investigations after finishing of Orenburg Military School in the Department of «Internal Kyrgyz Horde», what is Bukeevskaya Horde. In the late 80-es of the XIX c. the scientific archive commission was formed in Orenburg, which headed all local lore work on the territory of the west Kazakhstan up to 1917¹¹.

In 1889 the ethnographer A. Kharuzin organized and carried out the excavations of 22 burial mounds referred to the middle ages and the official of special orders I.A. Kastanie at the end of the XIX c. started to collect information on the monuments of a region and to 1910 year prepared the register of monuments «The antiques of the Kyrgyz Steppe and Orenburg region»¹².

Archaeological study of the Ural region had the episodic character in the first ten years of the Soviet Power. They were carried out in the middle of the 20-es, early 50-es of the XX c. Publications of field scientific researches appeared in literature.

So, in 1925–27 «Society of study of Kazakhstan» together with local institute of South-Volga oblast under the Saratov University and Saratov regional museum organized archaeological expedition headed by the professor P.S. Rykov.

One of the main conclusions of his researches was the statement that region between Volga and Ural is the region of location of Bronze Age, and also of Sauromate-sarmat culture (VII c. BC – IV c. AD). The latest monuments, by the conclusion of P.S. Rykov, are referred to the latest nomads, to the X–XV c. AD¹³.

⁹Рычков Н.П. Древние записи путешествия Н. Рычкова на киргиз-кайсацкие степи в 1771 г. Спб., 1772. Р. 82–83.

¹⁰Паллас П.С. Физические путешествия по разным местам Российского государства. Книга 2, ч. II. Спб, 1786. Р. 216.

¹¹Бабаджанов С. Этнографический сборник. Вып. IV. Спб., 1864. Т. IV. Р. 8–11.

¹²Харузин А.Н. Киргизы Букеевской Орды. (Антрополого-этнографический очерк). Вып. 1, ч. 1.// Известия общества любителей естествознания антропологии и этнографии при Московском Университете. Т. II. 1891. Р. 19; Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края// Труды Оренбургской ученой архивной комиссии, 1910. Вып.22.

¹³Рыков П.С. Археологические раскопки и разведки в Нижнем Поволжье и Уральском крае летом 1925 г.//Известия Краеведческого института по изучению Южно-Волжской области при Саратовском университете. Саратов. 1926. Т. 1. Р. 134.

The great importance for study of ancient history of the West Kazakhstan had the works of complex expedition of the Academy of Sciences of USSR and, particularly, of anthropological team of Kazakhstan expedition, organized by the Special commission on the research of union and autonomous republics headed by M.P. Gryaznov and M.V. Komarova¹⁴.

In the late 40-es – early 50-es investigation and excavations of burial mounds were organized by archaeological expedition of the Saratov State University and the regional local lore museum headed by professor I.V. Sinitsin. During three seasons (1948–50 years) expedition studied 28 burial mounds with 55 burials which presented themselves the monuments of bronze, iron and middle ages¹⁵.

In 1953 in connection with projecting and organization of investigational works on construction of the Ural-Kushum irrigational system, the archaeological expedition of the Institute of History, archaeology and ethnography AS KazSSR headed by T.N. Senigova was organized¹⁶.

Expedition carried out excavations of 16 burial mounds in the burial grounds where the excavations already had been carried out: Kurpe-bai, Kara-Oba.

And the biggest part of the territory of region remained unrehearsed because of the absence of wide works.

Excavations in the Ural oblast were started in 1966 by the expedition of the Ural pedagogical Institute headed by G.I. Bagrikov. She could to receive the unique materials on the epoch of sarmats and medieval nomads in the burial ground Lebedevka, publication of which had the wide resonance in science¹⁷.

The qualitatively new stage of archaeological researches on the territory of Uralsk oblast started in 1968 by organization of archaeological expeditions of the Ural Pedagogical Institute headed by G. A. Kushaev¹⁸. The works were continued up to the early 90-es of the last century and gave the numerous materials on the ancient and medieval archaeology and history of a region, which were generalized in the monograph published in 1993 «Sketches of the Ancient History of the Steppe Ural».

In introduction was noted that «monograph which is the result of 22-years investigations based on the great material from 300 burial mounds», and the investigations themselves were

¹⁴Грязнов М.П. Погребения бронзовой эпохи в Западном Казахстане. Казаки. Антропологические очерки//Материалы особого комитета по исследованию союзных и автономных республик. Вып. 2. Л., 1927. Р. 172–215.

¹⁵Синицын И.В. Археологические исследования в Западном Казахстане//Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т. 1. Археология. Алма-Ата, 1956. Р. 87–139; Он же. Археологические исследования в Нижнем Поволжье и Западном Казахстане//Краткие сообщения Института материальной культуры. Вып. 37. 1951. Р. 97–105.

¹⁶Сенигова Т.Н. Отчет о работах Западно-Казахстанской археологической экспедиции 1953 г./Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т. 1. Археология. Алма-Ата, 1956. Р. 140–156.

¹⁷Багриков Г.И., Сенигова Т.Н. Открытие гробниц в Западном Казахстане//Известия Академии наук КазССР. Сер. обществ. 1968. №2. Р. 71–89.

¹⁸Суюмшалиев Х.Ж. Воспоминания о друге//Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып. 1. Уральск, 2002. Р. 6–7.

carried out in the frames of Program «Code of Ural oblast' monuments». It is doubtless that the work of G.A. Kushaev made the conclusion of researches of the author and the works of some generations of local lore specialists and archaeologists which studied sources of the West Kazakhstan culture.

Since 1976 the archaeological team headed by T.S. Moshkova, B.F. Zhelezchikov, and V.A. Kriger started the works in the content of expedition¹⁹.

Together with the traditional researches of the ancient monuments B.F. Zhelezchikov and V.A. Kriger referred for the first time in the West Kazakhstan to the wide study of the burial grounds of the medieval epoch, when in Eurasia the states of pechenegs, oguzes, and kypchaks had been formed.

The researches of B.F. Zhelezchikov, V.A. Kriger and the others found their reflection in the book «Burial mounds of kypchak time in the South Ural»²⁰. The burial mounds of the XII–XIV cc. were analyzed there, the burial ceremony was studied, the chronology of development of the «Kypchak culture» by three periods – premongol, Mongol and Moslem was carried out.

Further, starting from the middle of the 90-es, this theme got the development in the works of A.A. Bisembaev. His article and candidate dissertation were devoted to the publication and systematization of the burial monuments of all medieval period in the chronological frame of the VIII–XVIII cc.²¹

We can state that this work was the first in archaeology of Kazakhstan which covered the development of the material and spiritual culture the medieval nomads on prolongation of more than millennium.

The results of the researches in the West Kazakhstan, materials of excavations were included into the row of general researches and played their role in forming of the general historical picture of ancient and medieval Eurasia²².

Regrettably, after the death of G.A. Kushaev in 1992 the line of study of monuments of a region was cut. The reason of that was the row of circumstances and the most important is that in the region were not remained the specialists-archaeologists. The research workers, which worked there with G.A. Kushaev, and then worked separately B.F. Zhelezchikov and V.A. Kriger left Uralsk. Only in 2001 the wide archaeological researches were renewed on the basis of the Agreement between Akimat of the region and A.Kh. Margulan Institute of Archaeology MES RK.

¹⁹Джубанов А.А. Воспоминания о коллеге, друге и соратнике//Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып. 1. Уральск, 2002. Р. 8–11.

²⁰Иванов В.А., Кригер В.А. Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII–XIV вв.) М., 1988.

²¹Бисембаев А.А. Погребальный обряд кочевников средневековья Западного Казахстана (VIII–XVIII вв.). Автореферат кандидатской диссертации. Алматы, 2000.

²²Степная полоса азиатской части СССР в скифо-сарматское время//Археология СССР. М., 1992; Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время//Археология СССР. М., 1989; Степи Евразии в эпоху средневековья//Археология СССР. М., 1981; Древняя история Южного Зауралья. Т. 1. Челябинск, 2000.

In 2001 the joint Uralsk archaeological expedition was organized which carried out four field seasons in the frames of the intended program of archaeological researches. Firstly, it included the potential of the Institute of Archaeology and the regional historical lore museum, and then of the Institute of archaeology and the regional West Kazakhstan Center of archaeology and history established in 2002 year.

Expedition was occupied by the search and investigation of monuments from Paleolithic to the late middle ages. For the first the sites of the upper Paleolithic, Mesolithic and neolith were discovered, among which are defined the sites on the lake Chelkar and in the region of the Bolshaya Ichka Mountain.

Investigations on the settlement of the bronze epoch Baurzhan-Ayak, on the burial grounds of the epoch of sauromats and sarmats Lebedevka and Tungush, Kyrkoba, burial grounds of medieval nomads were carried out. The medieval site Jaiyk in 10 km to the south from Uralsk was found. Excavations which already offered the interesting materials on the medieval period of Kazakhstan, on the history of Silk Road are carried out. At the same time the great work on collection of data on the monuments of region for the Code of monuments of history and culture were started the new materials were published in the monographs and collected works devoted to archaeology of the West Kazakhstan²³.

²³Сдыков М.Н., Гуцалов С.Ю., Бисембаев А.А. Сокровища скифов Западного Казахстана. Уральск, 2003; Бисембаев А.А. Археологические памятники кочевников средневековья Западного Казахстана (VIII-XVIII вв.). Уральск, 2003; Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Уральск, 2002. Вып. 1; 2003. Вып. 2.

Chapter 1

TOPOGRAPHY OF SITE AND TOWN DWELLING

The site Jaiyk is situated on the marine accumulative plain of Nizhnekhvalynsky age. On the surface of the original bank formed by the large flood-land channel of the river Chagan, which forms the terrace flood-lands. Terraces are completely flown out by the mentioned channel and are seen on the slope of valley far away upper and lower on the Ural River flow. Further, to the channel of the Ural River the central and then channel flood-lands are situated consecutively.

The slope of the river Ural borders the territory of the site from the South, and from another sides is bordered by the natural ravine. The traces of any artificial fences were not found. The square of the obvious traces of construction amounts about 7 hectares (pic. 1). Now they are separately stood hillocks in height from 0,3 up to 0,6 m of different planning and sizes. In 2 km to the west of the site, on the top of the west of the site, on the top of Swistun mountains the town necropolis was situated, where are defined the remains of mazars transferred into round shaped in plan hillocks, in height up to 2–3 m, the surface of which is turf and covered by the pieces of burnt bricks, glazed tiles which decorated the walls and cupola of the memorial constructions.

1.1. Small farmstead

During excavations the farmstead called conditionally the «small one» was opened out (pic. 2). Its dwelling part consists of 6 premises, formed from raw bricks of the following sizes: 25x28x8 cm, 35x38x7 cm, 20x22x6 cm, 25x25x8 cm, 26x20x6 cm, 38x24x8 cm. The walls were covered by clay plastering inside the premises and outward the premises. Thickness of walls is 70 cm. Farmstead consists of two symmetrically situated dwelling sections. The first one is formed by the premises №3, 2, 1 (photo 1), the second one is formed by the premises №6, 5, 4 (photo 2).

Premise №3 in size 3,2x2,4 m was the entrance hall with economical functions. In the north-west corner of premise the sufa in a form of letter «G» formed from raw brick was revealed (photo 3). Fragments of ceramics, fragments of metal, and items of iron chisel' pieces were found during cleaning of premise.

In the south-east corner of premise the pit was situated put by burnt bricks; it is tashnau-sanitary-hygienical device for sink of dirty water. The door aperture was at the western wall for entering to the central dwelling premise (№2). Its sizes are 3,2x3,7 m.

The biggest part of premise is occupied by «П-shaped» sufa situated along the southern, eastern and northern walls. In the southern part of sufa the kans were situated – the heating system of special construction with the main element in a form of horizontal smoke and heat leading channels,

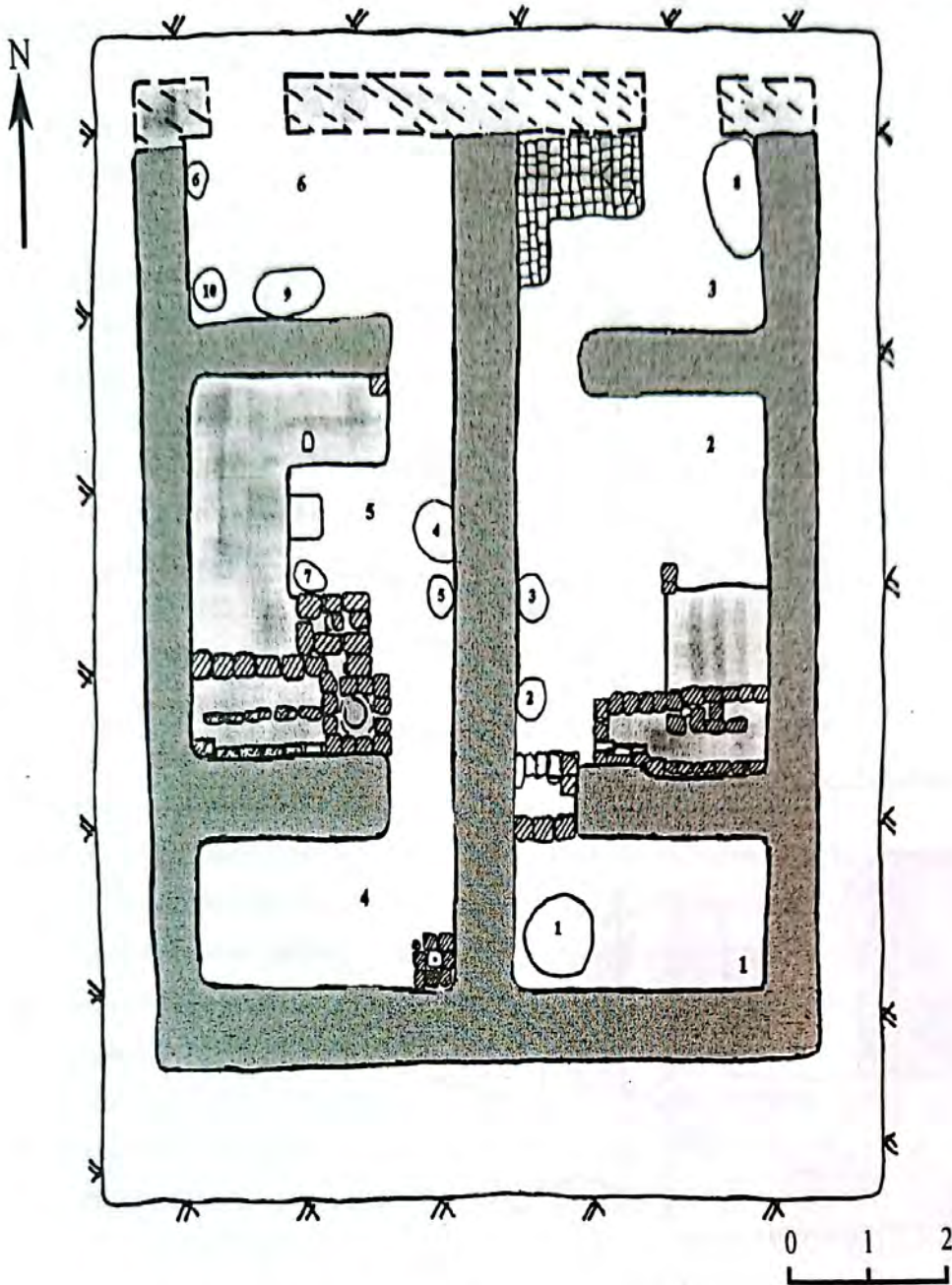
Pic. 1. General plan of the site and necropolis

which heated the sufa. Heating camera and two channel flue made of raw brick were put on the edge of sufa. Channels of flue are blocked by raw bricks and coated. To the west of oven dividing all construction into two parts, near each other are situated two household pits (pic. 2).

Entrance to the premise №1 (1,6x3,2 m) was through the pass situated along the western wall which divided dwelling sections. The pass had a small threshold. This premise was a storage-room. The house hold pit was in the south-west corner (pic. 2, photo 4).

The second dwelling sector consists of the premises №6, 5, 4.

Premise №6 in sizes 3,15x2,4 m was situated in the north-west corner of all construction. The same as in the premise №3 it was the entrance house of household functions. In the south-west corner of premise three rubbish pits were situated. In the pass which connected the premises №6 and 5 was put the threshold of raw brick.

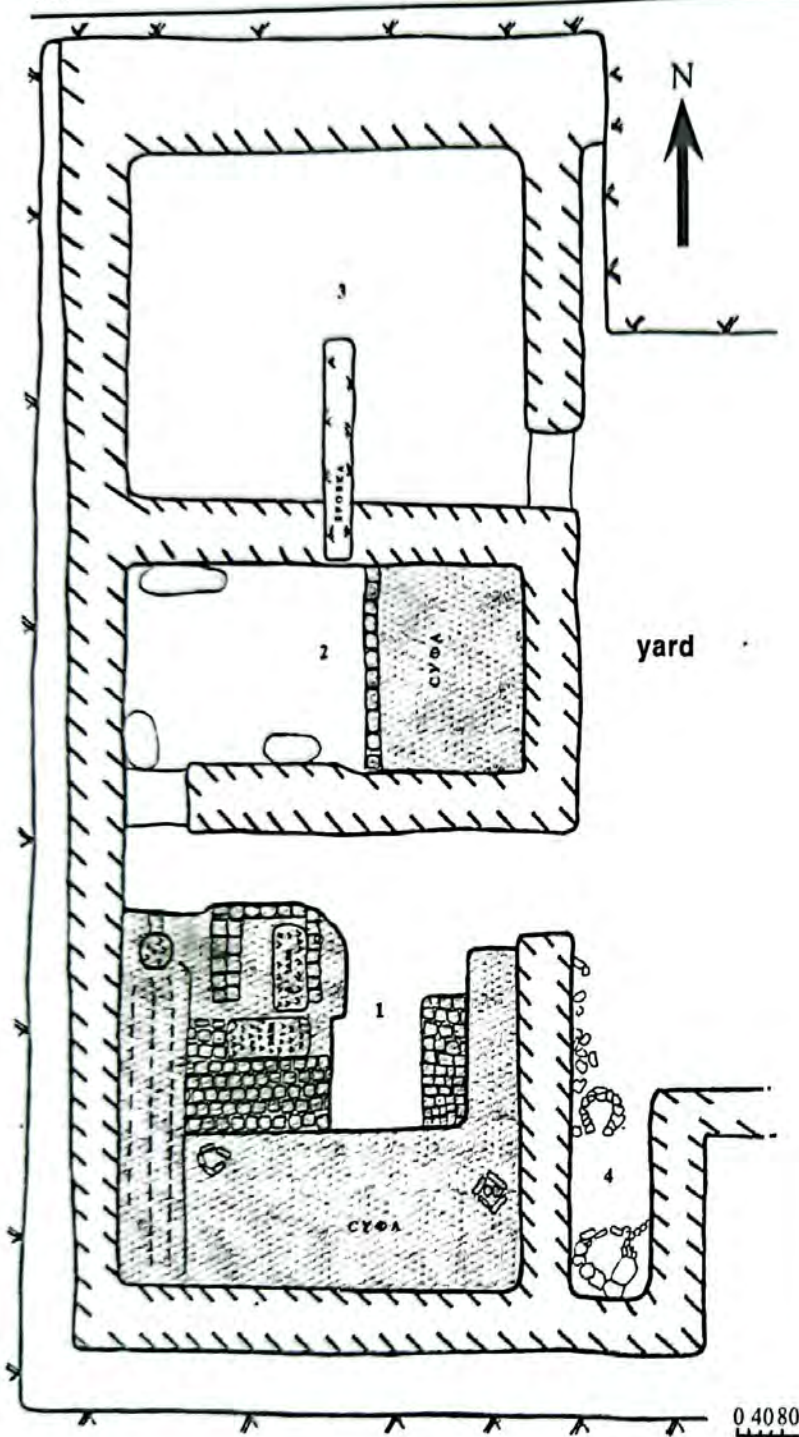

Pic. 2. Plan of «Small farmstead»

Premise №5 in size 3,7x3,2 m was the central dwelling room of the second sector. All western part of premise built close to the north, south and west walls are occupied by sufa. The part of sufa at the southern wall has kans with fire-chamber in a form of tandyr (photo 6). The oven is situated near by, formed of burnt brick (photo 5). The pit for ash was situated close to it.

The pass from the dwelling premise lead to the premise-storage (№4). In the south-east corner of it is situated the square tashnau made of burnt bricks. The brick in the center had the hole for water sink.

The results of clearing of «small farmstead» can be interpreted as follows. Dwelling part of farmstead is the separate construction consisted of two analogous in planning dwelling complexes (sections) divided by the wall. Entrances to the dwellings from the yard were in the northern wall. Entering the dwelling you come to 9 the «entrance-hall». In the premise №3 in the north-west

Pic. 3. Plan of «Big farmstead»

and huge yard. The walls of construction are of raw bricks. Only four premises have been cleared (pic. 3). The central dwelling premise was the premise №1. Entrance in width 1,4 m led from the yard (photo 6, 7). Thickness of outward walls of premise №1 is 0,8 m. They were made of raw bricks in sizes 25x25x8 cm in three rouse. The inner walls were made of bricks in size 30x27x8 cm, thickness is 0,7 m. The walls from outward and inside are covered by multi-layer plastering. The remained height of walls is 70–80 cm.

The biggest part of premise was occupied by «П-shaped» sufa. The part of sufa along the western wall of premise was occupied by kans. The heating device was tandyr situated in the

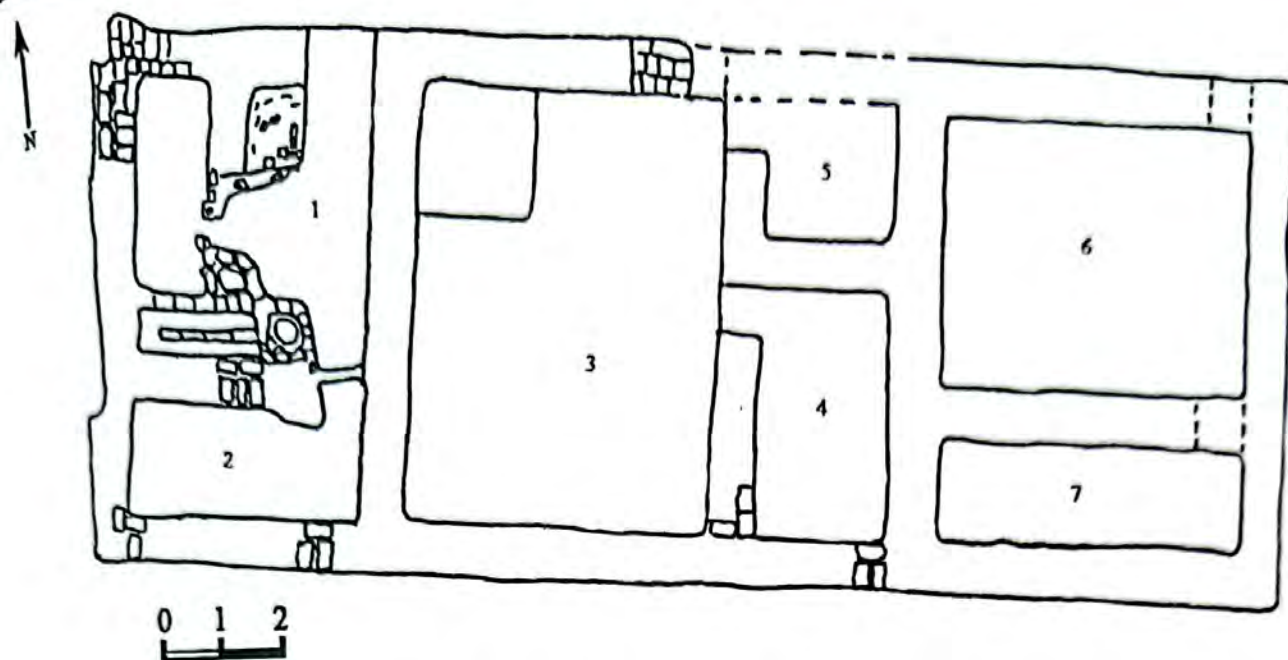
corner is the sufa made of burnt bricks' pieces. Further, through the doors along the central wall was the pass to the dwelling premises with heated sufas (premises №2 and 5). Small household rooms locked the suites of rooms. Apparently they served as storage-rooms.

It is possible to suppose that farmstead had the huge yard with out-houses, but the territory of yard is not excavated yet.

During excavations of farmstead the following items were found: fragments of metal items (including the part of steel chisel), fragment of cast-iron cauldron); fragments of ceramics, fragments of glazed plates and glazed bricks; the remained pieces of leather; small beads made of colorful glass; silvering with decoration in a form of eight-corner star and circle inside it; the lower part of form was of white lime stone for casting rings, and also the bones of animals, fish scales.

1.2. Big farmstead

It consisted of a complex of dwelling and household premises

Pic. 4. Plan of farmstead 3 of the excavation IV

northern end of sufa. It has the side heating hole. Near to the east the massive platform was situated, made of raw bricks. Thin layer of ash was fixed inside. One row of burnt brick layer in size 26x26x6 cm in a form of letter «П» was fixed inside and turned by the open side to the section of quadrangular burnt brick floor. The rectangular part in size 0,5x1,2 m with ash is right in front of the platform. Apparently they are the remains of strongly destroyed oven. The part of floor for ash remained before its heating device. Lying of burnt brick floor is fixed also along the eastern part of sufa. The burnt brick lying put «on ribbon» in a form of fences in size 35x35 cm with the traces of ash and cones inside are cleaned on the northern part of sufa (photo 8). Apparently, they are the remains of different time heating devices of «sandal» type. Behind the eastern wall of premise №1 a small narrow premise (№4) was established there. There were the breakdowns of burnt bricks from two different time ovens. This premise, apparently, served as summer kitchen (photo 9).

In the northern wall of premise №1 was the entrance into the premise №2. It had also dwelling and household meaning. Its eastern part is occupied by sufa in width 2,4 m. Three household pits are cleaned on the floor of western part.

Premise №3 with the separate entrance from the yard is situated to the north from it. The part of capital constructions of this farmstead and the biggest part of yard with the probable household constructions remained out of the borders of excavations. Findings of fragments of stamped ceramics and glazed facial plates are connected with the territory of the yard of «Big farmstead».

1.3. Farmsteads of the excavation IV

In the eastern part of site, concentration of hills seen in the topography of site the dwelling part of farmstead №3 (pic. 4) was cleaned up. In the south-west part of excavation (premise №2) the copper coin of a good safety with herbal ornamentation was found (photo 10).

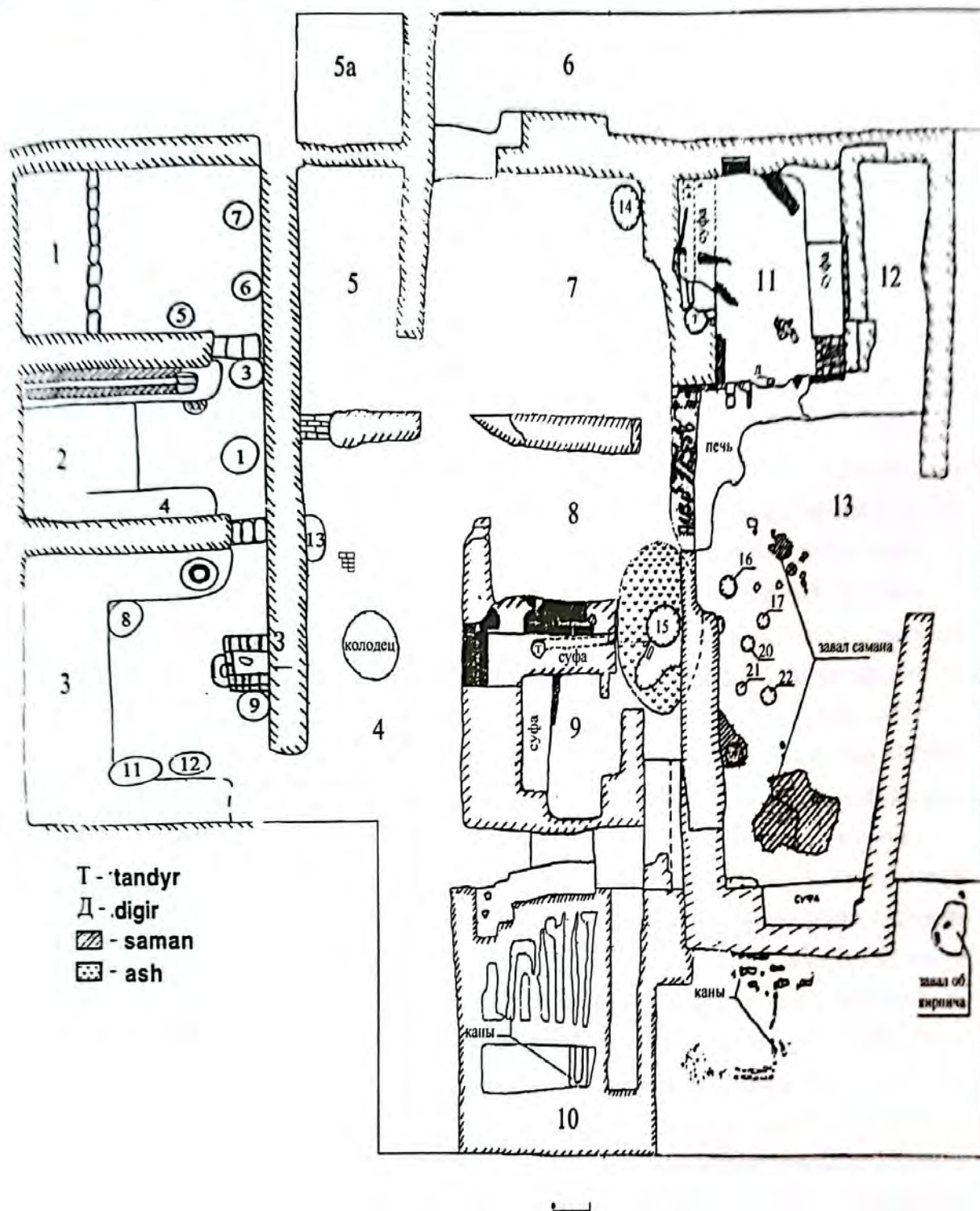
Premise №4 was situated in the south-east part of excavation. It was connected through the pass in width 1 m with the premise №3, which is the biggest by square on the territory of farmstead. The bricks of two sizes were used during construction of walls – 25x25x7 cm and the rectangular one in size 25x45x7 cm. Interchange of these two kinds of bricks was used during construction – jne layer of one kind of bricks, another layer of another kind of bricks. The walls outward and inside were covered by clay. The floors are also coated with clay. In the premises situated in the north-west and west parts of excavations are revealed the remains of tandyr and oven (premise №1). The flue in a form of two parallel channels for heating of sufa is going out from tandyr. The iron strongly corrodes knife in length about 17 cm with the broken handle was found right before tandyr. The oven was situated before sufa, but from another side. In the pass which led from premise №1 to premise №2, the small threshold made of raw brick (lying in two towns) was situated. This premise was of household purpose judge by the presence of three household pits, fragments of burnt ceramics and concentration of bones in the premise №2. Here also was found the second copper coin with picture of running horse in one side and with Arabian inscription on the other side. It is necessary to note that premises №1 and 2 were isolated and were not connected with other premises, obviously it is already the part of another farmstead.

Fragments of glazed bowl were found in the south-east part of excavation. The painting was black on green background in a form of herbal ornamentation under transparent glaze, white and brown on blue background with ornamentation of stylized Arabian letter under transparent glaze. Two fragments of lustrum dish, painted with gold on inner side and having the Arabian text on nimbus in the outward side were revealed.

Two more premises №5 and 6 were opened. It was revealed that the pass between these two premises was filled with rubble by clay infusion with fragments of raw brick later.

Widening of the square of excavation to the north-east side let to open the remains of construction led under the massive hill situated here. This hill in height 1,5–1,7 m and square 20x25 m is the most significant in the topography of site. It let to suppose a good safety of building constructions stood here somewhere of farmstead №4. In the center of hill in our days somebody dogged up the earth-house, of which remained strongly swollen hole. As it was supposed, the hole of earth-house destroyed up to the basis the building constructions in the central part of construction.

The walls of farmstead's premises are directed strictly to the sides of universe (pic. 5). The western part of dwelling premises' complex is formed by three rooms (№1–3) situated by site of rooms along the main longitudinal wall, connected between each other by door apertures (photo 11). The longitudinal wall separates these three rooms united into the separate dwelling block. It passes through all construction from the north to the south. The thickness is 0,8 m, the remained height is 1,2 m (photo 12). The wall is formed of rectangular raw brick of yellowish color in sizes 42–43x23–25x10 cm and 23–24x23–24x6 cm, with clay plaster in thickness 1–2 cm from the both sides.

Pic. 5. Plan of farmstead 4 of the excavation IV

Premise №1 is situated in the north-west corner of block (pic. 5). Premise has the sizes 6x4 m. The western part of room, to the left from entrance is occupied by sufa in height about 0,45 m. The width of sufa is 2,4 m, its edge is made of one row of rectangular raw brick. If the southern and eastern walls of premise remained well comparatively in height from 0,5 up to 1 m, the outward not them and western walls remained bad essentially as they are situated on the slope of hill. Three household not deep pits in diameter of mouth from 0,6-0,8 m, depth 35-40 cm are cleaned in the premise. The pieces of raw brick, bones of animals are found in the fillings of pits.

Premise №1 is connected with premise №2 by door aperture in width 1,15 m (photo 13). The door aperture is along the main eastern wall with three raw bricks on the threshold. The size of premise №2 is 6x3,7 m. Two building horizons are well fixed under its cleaning, as everywhere. The second period is characterized by some renovations in planning of premises (photo 14).

Initially two channel kans in width 80 cm, with flue – tandyr in the eastern part were situated along the northern wall (photo 15). The pieces of tandyr's walls are found in the pit 1 at the eastern part of premise. Corn – bin in a form of not deep (60 cm), narrow (55–60 cm) pit with the edge was established along the southern wall (photo 16). In the second period it was filled above and the sufa in width 60 cm was built over it. And tandyr with kan, apparently, was destroyed and on its place the oven was established. On the floor, in front of it a small oval pit was cleaned, in width 60 cm, filled by ash. In the second period all western, to the left from the entrance, the part of premise №2 was occupied by sufa in width about three meters, has «П-shaped» appearance. Two more household pits (№1, 3) filled by earth, bones, fragments of unglazed ceramics are fixed in the floor of premise №2 (photo 17).

Premise №2 is connected with premise №3 by door aperture in width 0,9 m. The door threshold is formed by yellow ran brick. The wooden beam, apparently, the remained part of door was cleaned on this raw brick laying (photo 18).

The size of premise №3 is 6x6,3 m. Here also, as in the premise №1, the eastern and northern walls remained well, and outward western and southern walls remained badly, as they were situated on the edge of hills and were washed out almost up to the basis (photo 19).

Along the northern wall of premise №3, the same as in the premise №2, the kans in width 1,1 m were situated. In the eastern end of sufa with kans well remained tandyr was situated (pic. 5, photo 20). The diameter of tandyr's mouth is 35 cm, diameter of basis is 60–65 cm, and height is 65 cm. In the inner side of ceramic walls of tandyr the cross net was stretched. Tandyr could not serve as flue for kan, as there were no heat-connecting walls, the flue for kans served some oven, on the place of which in the second building period the tandyr was made, consequently the kans in the second period after reconstruction of house were not functioned.

The western part of premise was occupied by the wide sufa in height about 40–45 cm and width 2,4 m. Along the southern wall the sufa in width about 1 m was formed. The edges of sufas in all premises, are laid by the whole raw bricks and the pieces of them, in the filling was found debris (pieces of raw and burnt bricks, rarely the bones and fragments of ceramics (photo 21).

In the middle of the eastern part of premise №3 was fixed the massive pedestal. Its sizes are 1,4x1,0 m. The oven with fence in a form of arch was made there (photo 22). The width of heating camera is 0,5 m, depth is 1 m. In the middle of camera's floor a small hole was cleaned up (20x15 cm) with ash and coals. In front of the facial part of oven in the floor was not deep (up to 20 cm) small pit in sizes 50x75 cm filled by ash (pic. 5).

Four more household pits (№8, 9, 11, 12) were cleaned up in the floor of premise №3. The bones of domestic cattle, fragments of ceramics and burnt grains of millet in the pits №8, 9 were found in their fillings.

Entrance to the premise №3 and it means into dwelling section (premise №1–3) was discovered in the general for all premises eastern main wall. The width of entrance aperture is about 1,5 m. The door aperture leads to the premise №4 in size 5x9 m. The eastern, western and northern walls (in height 0,7–1,1 m) remained well comparatively in this premise, but the traces of southern walls were not remained (pic. 5). Apparently it is because of the fact, that from this side the wall was situated on the edge of hill and it was completely washed out. Probably that was not at all the main raw brick wall.

Premise №4 is without any features of dwelling, no sufas, ovens, kans (photo 23). The western main wall is the eastern wall of dwelling block of premises (№1–3, is blind. In the northern wall was the door aperture in width 0,75 m which connected premises №4 and 5. This door aperture, apparently was formed by raw bricks and pieces of stones in the result of reconstruction the second building period (photo 24). In premise №4 was fixed the household pit (№13) at the western wall, not far was the rectangular (60x60 cm) lying of burnt quadrangular brick (photo 24). The north-east corner of premise was destroyed under digging of pit for earth-house. Forming this corner northern and eastern wall of premise №4 is well observed on the remained parts. They are formed of rectangular and quadrangular raw brick, have clay plastering and remained on the height 0,5–1,0 m.

Premise №5 in sizes 2,8x5,5 m¹ (pic. 5, photo 25) was situated behind the premise №4 and connected with it by the pass. The walls of premise are formed raw bricks on black clay infusion; the remained height of walls is 70 cm. The south-east corners of it as the close parts of southern and eastern walls are destroyed by earth-house. The wall of premises №7 and 8 are destroyed partially by this pit.

The functional belongship of premises №5a, 6 joined to the complex from the northern part are not clear yet. Apparently, judge by the finding of fragments of ceramics, bones of domestic animals, they have the household character.

Premise №7 is of under quadrangular in plan form with the sizes of northern wall 5,5 m, eastern wall 5,25 m, southern wall 6,3 m, western wall 5 m. The height of the remained walls is from 0,5 up to 0,9 m, thickness 80 cm (photo 26). The floor of premise is covered by clay plastering. The findings revealed in the premise are presented by the fragment of stamped ceramics. On the level of floor is found a big concentration of broken red clay ceramics (bottoms, nimbus, handles) and fragments of ceramics with under glaze relief. Interior is absent in the premise, excluding the household pit in diameter 2 m, depth 0,7 m situated in the north-east corner of premise (photo 27). Fragments of ceramics, bones of animals are revealed in the filling of pit. Entrance in width 0,7 m situated in the southern wall of premise, connected in with premise №8.

The sizes of premise №8 are 5,2x3,1 m. The walls are formed of raw brick in sizes 25x25x5 cm, but also were used bricks in sizes 40x25x5 cm. The remained height of walls is 1,1 m, thickness

In the field season of 2003 five premises were revealed and planning of four rooms was outlined. After opening in the field season of 2004 premises joint to the excavation of 2003, the new numeration of farmstead's premises was offered. So, the premise marked in the plan of 2003 report under №6 is marked as premise №5 (see plan).

0,7 m, raw bricks on the surface of southern wall remained clearly. In the south-east corner of premise the ash sport was revealed.

The oven of premise №13 referred to the second building period joins to the eastern wall of premise from the outward side.

Initially, the pass which connected with premise №9 was situated in the south-west corner of premise №8 (photo 28).

Interior of premise №9 is presented by «Г-shaped» sufa situated along the western and northern walls (photo 29).

Premise №9 has the square 3,9x3,8 m. The walls of premise are made of raw bricks. The edge of the western part of sufa is limited by raw brick lying in one brick. The filling of sufa is friable ground and the pieces of raw bricks. In the northern part of sufa was tandyr in diameter 0,4 m, depth 0,7 m (photo 30). The flue was built to the north-east corner of premise. The pass in width 0,82 m built, apparently, in the second building period was in the north-east corner. The pass is connected with premise №8. House-hold pit in diameter 64 cm filled by ash and pieces of raw bricks in between the premises №8 and 9 along the eastern wall.

The walls remained badly in the premise №10. The entrance into it was situated from the yard in the north-west part of premise. Almost all square of premise is occupied by sufa with opened kans, situated parallel to the eastern and western walls (pic. 5, photo 31). Seven channels are cleaned up the length of the first two is 2,45 m. It is interesting to note, that channels, at the exception of the first two are not connected by the diametrical one. Probably, the kan in the first period of farmstead's rendering habitable had two channels with not remained tandyr or oven. The rest channels, apparently, were built later in the result of replanting. Heating device of kans of round shaped form, made of raw bricks remained with the third channel.

Fragments of ceramics, among which is distinguished the fragment of cashine ceramics, two fragments of lustrous ceramics and bones of animals were revealed in the fillings of channels. Here also was found the fragment of processed pipe-shaped bone of animal for child's cradle «shumek».

Premises №11, 12, 13 are built closely to the complex in the second building period (pic. 5). The central is premise №13 (photo 32), to the north of which are situated small by square premises №11 and 12.

Premise №11 has the sizes: 4,86 m (eastern wall), 4 m (southern wall). The walls of premise are made of raw bricks.

The outward remained part of northern wall is formed of bricks put on ribbon with decline (photo 33). The interior of premise consists of sufas situated to the right and to the left from entrance, along the western and eastern walls².

In the southern part of sufa situated along the western wall is formed the tandyr in diameter 56–58 cm. From the eastern part of tandyr is fire-box in width 18–20 cm, height of fire-box is 25 cm

²Construction of sufas and heating channels is destroyed partially by the burial of horse. Here are also found fragments of wooden boards, fin-plates.

(photo 34). To the north of tandyr were situated two heating channels in width 20–30 cm, destroyed partially. The southern part of sufa situated along the eastern wall of premise is formed of burnt bricks. Apparently the sufa had «П-shape» form initially.

Premise №12 has the sizes 2,0x4,5 m.

One of the biggest by square premises of farmstead is premise №13 in sizes 9,47x4,75 m. The walls of premise are built of the pieces of raw and burnt bricks. Sufa with kans in the southern wall is inside. Kans has fire-box in the south-west part of sufa with two channels in width 10 cm. In the north-west corner of premise is the oven referred to the second building horizon in sizes: 3,2x2,36 m. It looks like «Russian oven» by its architecture. Its formed by the combined laying of burnt and raw bricks in sizes 24x22x5 cm. Thickness of oven's walls is equal to 0,45 m. The arch of oven is made of burnt bricks and clay (photo 35).

In central part of premise nearer to the eastern wall are revealed four household pits. In the premise were discovered the following items: fragments of ceramics, beads, copper coin and two fragments of bronze mirror, iron nail and needle.

Some holes of round-shaped and ellipse-shaped form, situated near the farmsteads and which served obviously like water-reservoirs-hauzes were revealed on the site.

Hauz is situated to the north-west of farmstead №2 and presents currently the hole of ellipse-shaped form in length 10 m, width 8 m. Two southern sectors (photo 36) are researched. The profiles of sector let to define that by the time water-reservoir was filled by humus soil. Excavation reached the light loess earthen surface. Bones of animals, fragments of easel ceramics were found in the fillings of water-reservoir. The intention of this ellipse-shaped hole as water-reservoir is approved by findings of two big fragments of chigir in the north-west sector and some fragments of chigir in the eastern sector of excavation. They are discovered on the depth 1 m on the border of dark humus layer and light yellow earth. It is possible to consider surely, that near the farmstead was built the hauz.

1.4. Some conclusions

In general the received data and observations let to express some ideas. Farmstead №4 had two building stages. Apparently the initial planning of farmstead presented itself the type of dwelling constructions which, by the view of archaeologist V.L. Egorov, in Golden Horde building culture «combined the features of Mongol and central Asian house building»³. Farmstead with similar planning of dwelling part was investigated in Novy Saray in 1961 in the south-east part of site by excavation IV–V⁴. It presents itself two dwelling premises (in our case – two blocks of dwelling premises) joined between each other by wide aiwan. The suite of block of premises (№1–3) is the suite of rooms of dwelling premises connected by the passes. Entrance to this part

³Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959–1965 гг.)//Поволжье в средние века. М., 1970. Р.187.

⁴Федоров-Давыдов Г.А. и др. Археологические исследования Царевского городища (Новый Сарай) в 1959–1966 гг.//Поволжье в средние века. М., 1970. Р. 79–82, рис. 4.

of farmstead led from aiwan (prem 4), apparently opened to the south. From it was the pass to the eastern part of complex which was initially the «symmetrical» to the western block and consisted of premises №7–9. The analogous planning can be supposed also for farmsteads in the eastern suburb of Tzarevskoye site opened by excavations II and VII in 1963⁵. After the study of comparatively well remained remain of «double house» on the Vodyanskoye site⁶ the planning and structure of similar constructions became clear completely, but the sources of appearance of dwellings with such planning's remained not clear still. We note that planning principle of the symmetrical location of two premises (blocks of premises) in reference to aiwan is characteristic and bright feature of central Asian people's architecture. Ethnographer A.K. Pisarchik fixed the point of view of constructors: «...By the words of masters it is the oldest and the comfortable scheme of planning of dwelling»⁷.

The peculiarity of such type dwelling complexes' construction is the symmetrical to the main axis situation of two analogous by inner planning dwelling complexes-sections. If such supposition is right for the opened by us farmstead, the general sizes of the initial complex will be approximately 17,5x20 m. So we can suppose that the main axis is going from the north to the south through the premise №4, which is opened to the south by aiwan and which connected the both dwelling sections of farmstead. The first (western) consists of adjacent premises №1–3. The eastern has the arch of dwelling adjacent premises №7, 8, 9 by planning similar to the block of premises №1–3. All construction can be described as «double house», which consisted of three room dwelling sections connected between each other by general aiwan and house-hold premises-storages (№5, 5a). Reconstructions of the second building horizon introduced the essential changes into the initially symmetrical planning of all complex of farmstead (lying of pass between the premises №4 and №6; extension of premises 10–13 etc.).

Now it is necessary to note the essential differences in planning of dwelling farmsteads of Nizhnee Povolzhie and the researched on the site Jalyk. If double dwelling sections of the sites of Povolzhie Mongol type (quadrangular plan, frame-work walls on the basis of raw quadrangular bricks, light fences dividing the house for the separate rooms etc.), then in the farmsteads of the site Jalyk the double are dwellings of the traditional central Asian view. The walls were made of raw bricks on all height. Different by functions premises dwellings were connected consequently by door apertures (longitudinal-axis planning).

Such is the planning of «small farmstead» opened by excavation №2 in 2001⁸. The farmstead is separately staying construction consisted of two symmetrical by planning dwelling sections divided by the wall (pic. 2). Separate entrances from the yard to the dwellings were in the northern

⁵ Федоров-Давыдов Г.А. и др. Археологические исследования Царевского городища (Новый Сарай) в 1959–1966 гг. // Поволжье в средние века. М., 1970. Р. 95.

⁶ Мухамдиев А.Г. Раскопки двойного дома на Водянском городище в 1970 г. // Города Поволжья в средние века. М., 1974. Р. 80.

⁷ Писарчик А.К. Народная архитектура Самарканда. Душанбе, 1975. Р. 24–25.

⁸ Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ержигитова А.А. Исследования средневекового города в окрестностях г. Уральска... Р. 161, pic. 12.

wall. Entering to the premise, there was the pass to the «entrance-room» of household intention (premise №3 and 6). Here were made rubbish pits. Sufa made of pieces of burnt bricks was in the premise №3 in the north-west corner. Further was the entrance through the doors to the dwelling sections with kans and sufas (premises №2 and 5). The arch of dwelling premises was completed by small room's storages. Here we can see the specific variant of double house planning, when two analogous dwellings have the general wall and opened yard.

The other planning the above described farmstead №3 of excavation IV of 2002 year (pic. 4). Here are two two-room dwellings (premises №1–2 and 6–7) are joint by wide aiwan with household sections (premises №3–5)⁹.

Planning of farmstead №4 of excavation IV has the features of the both investigated earlier farmsteads (pic. 5). Dwelling part of farmstead is presented by two three-room dwellings (premises 1–3 and 7, 8, 9), joint by covered aiwan with household premises (premises №4, 5, 5a, 6) (pic. 4). Dwelling rooms are jointed by the principle of longitudinal-axis planning, and all farmstead in total was by longitudinal-axis principle.

«The Mongol type», so characteristic for the farmsteads of town centers of Golden Horde is characterized well enough by V.L. Egorov¹⁰. «Double house» as the special type of farmstead planning in Golden Horde's towns is described in details by A.G. Mukhamadiev¹¹. The results of excavations of Otrar, ancient town center on Middle Syrdariya¹², and Medieval Turkestan¹³ give the full imagination on the view of late medieval towns of South Kazakhstan. These materials are added and have some thing in common with ethnographical data from the same historical-cultural region¹⁴.

This material notify that in Syrdariya region during middle ages and up to early XX c. was in wide use the type of house consisted of 2–3 premises combined consequently between each other by door apertures. The biggest part of dwelling premise was occupied by «П-shaped» sufa. As the rule they were heated by tandyr, with flues put in the sufa and going out through the vertical flue in the wall. Such system of heating got the name – «kan type», and the type of dwelling itself became the main in the region of South Kazakhstan since the XIV c.

⁹Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ержигитова А.А. Исследования средневекового города в окрестностях г. Уральска... Р. 166, pic. 23.

¹⁰Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959–1965 гг.) //Поволжье в средние века. М., 1970. Р. 172–193.

¹¹Мухамадиев А.Г. Раскопки двойного дома на Водянском городище в 1970 г.// Города Поволжья в средние века. М., 1974. Р. 80.

¹²Акишев К.М., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Жилище позднесредневекового Отрара XVI–XVIII вв.//Жилище народов Средней Азии и Казахстана. М., 1982. Р. 121–136; Ерзакович Л.Б. Жилище позднесредневекового Отрара//Тезисы докладов сессии, посвященной итогам полевых археологических исследований в СССР. Ташкент. Р. 188–189.

¹³Смагулов Е.А., Григорьев Ф.П., Итенов А. Очерки истории и культуры средневекового Туркестана. Алматы, 1999. Р. 166–175.

¹⁴Жилина А.Н. Традиционные поселения и жилище узбеков Южного Казахстана//Жилище народов Средней Азии и Казахстана. М., 1982. Р. 137–163.

There are usually pit-storages in the premises; mostly there was the support column in dwelling premise for root, niches in the walls etc¹⁵. As the most characteristic features of this type of houses have the historical sources namely in the north-east regions of Central Asia (Khoresm) and in the south of Kazakhstan (Syrdaria region)¹⁶ it is right to consider that «Jayik house» of this type was formed, as it is clear now, in Golden Horde epoch under the influence of house-building of north-east regions of Central Asia and northern Kazakhstan. So, the early said point of view on participation of settled kipchak population which came from the banks of Syrdaria in forming of Golden Horde town culture is getting more bases¹⁷.

During archaeological researches were found the following items: fragments of metal items; fragments of ceramics; fragments of glazed cover plates; glass bead; bones of animals and as it was noted above, two copper coins. One coin has the traces of inscription in quadrangular frame divided into two parts for two equal parts (photo 37). On the back side is the picture of lion with opened mouth, raised tail, going to the right. Over the back of animal is the picture of rising sun. This type of coin is well known among the djuchid coins. It belongs to the pre reform coinage of khan Uzbek. On the facial side of well remained coins of this type is the inscription «The highest resolution» inside the quadrangular. On the edges of kartush is the inscription «Coinage of Sarai 737». The figures show the date of coinage – 737 year of khidjra (what is 1336–1337 years)¹⁸. Probably the second coin is referred also to the same type, but it is not speak about this surely, as the both sides of coin are removed completely. Diameter of coins circle is 16 mm.

Findings of coins, material from excavation notify on the flourishing of town in the XIV c.

¹⁵Акишев К.М., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Жилище позднесредневекового Отрара XVI–XVIII вв... Р. 125, рис. 3-г; Жилина А.Н. Традиционные поселения и жилище узбеков Южного Казахстана... Р. 146, рис. 1–1.

¹⁶Ерзакович Л.Б. Жилище позднесредневекового Отрара как источник ... Р. 100–110.

¹⁷Ерзакович Л.Б. О южноказахстанском компоненте в материальной культуре городов Золотой Орды//По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата, 1970. Р. 67.

¹⁸Янина С. Джучидские монеты из раскопок и сборов Куйбышевской археологической экспедиции в Булгарах в 1946–1952 гг.//Материалы и исследования по археологии СССР. №42. М., 1953. Р. 436; Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. М., 1983. Р. 78–79.

Chapter 2

PUBLIC AND PRODUCTION CONSTRUCTIONS

2.1. The Eastern Baths

Among the public constructions of town was the bath – «khamam», situated almost in the center of town. It is strongly destroyed by the latest layer of bricks for the secondary use. It was a success to open partially the planning of its socle part.

Its building traditionally was semi underground construction, the socle part of which was in the earth on the depth not less than 1,2–1,3 m. For this purpose previously was digger up the foundation pit and the basis of bath was put, heating system in a form of heating net channels under the floor of main premises was established. Under this the floor was supported on the brick columns situated in chess order (photo 38). Outward walls were put close to the walls of foundation pit; they had the thickness 1 m.

The south outward wall of bath was disassembled completely. Only small fragment of laying of basis in width 2 rows of bricks was remained. The western wall was disassembled up to the basis. On the floor are seen only its traces. The northern outward wall in which was the entrance probably, as all north-east part of complex, remained out of the borders of excavation.

Bath has the Christ-shaped planning. Its central premise has octagonal plan inside the quadrangular with the side not less than 4 m.

Square of central hall was increased by niches with sufas (massage). The passes led from the hall to the premises for washing. They apparently had different temperature of heating – «cool» and «hot». Washing rooms were provided by washing basins and cauldrons. Some of them were fixed by alabaster infusion in the sufas on many fragments of this kind of ceramic vessels are the obvious traces of alabaster. Cool water was supplied to the premises by the pipe-net, probably, put in the walls. Many pieces of ceramic pipes – kubur with characteristic «cuffs» on the end were discovered in the deposits. They served for fixing pipes between each other. The place of joint was covered by alabaster infusion. The end of pipe going to the premise was closed by the special ceramic «cover» with small cover in center. «Cover» was also fixed on the end of pipe by alabaster infusion through it; apparently, the supply of cold (and hot?) water to washing premises was regulated. Also are discovered such «covers» (pic. 14). Among the findings in Volga centers of Golden Horde such findings are called «corks»¹.

The remains of more than twenty baths were investigated on the territory of Golden Horde. It is noted that in construction of this type of constructions two building traditions are presented, which are expressed in two types of baths constructions planning. «Rome-Bysantium» tradition is

¹Федоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья. М., 2001. Р. 194.

connected with the baths of «linear» planning and the «eastern» is presented by the baths of Christ-shaped planning². The row of characteristic Features noted under the excavation of bath on the Site Jaiyk let to refer it to the baths-khamam of eastern type.

The time of appearance of baths, to which is referred the Jaiyk one, is not defined in single meaning. So, V.L. Voronina considers that the baths of Christ-shaped planning of burnt bricks with the strict consequent change of the temperatures regime appeared in Central Asia in the XIV c³. The bath with Christ-shaped planning which was built in the late XI–XII cc.⁴ was excavated in Otrar.

Public baths in a Moslem town were apparently the more important constructions after the mosque and were decorated often in conformity with the architectural style of epoch. To build and to keep baths was not only profitable business, but increased the social status of private person started such construction. Representatives of feudal nobility, rulers of towns and states were not disdained such deal. It is known that Ulugbek had built «a good bath» in Samarkand, not far from Registan⁵.

The nearest by chronology among the known baths are the baths of Otrar⁶, Samarkand⁷, Great Bulgar⁸ and Antonovskoye site in Semirechie⁹. The ruins of bath of the XI–XII cc. are observed at the foothills of citadel of the site Shoitobe (medieval Shaugar) in Turkestan region¹⁰. In Golden Horde towns the baths had been excavated so as in Beldjamen (Vodyanskoe site), Selitrennoye site¹¹, Mokhsa in Penza region R.F.¹² It is known more than 20 baths of Golden Horde time in total as it is noted by Zilivinskaya E.D.¹³

So, the level of study of such type Golden Horde time constructions in Central Asia is so that we can reconstruct its appearance surely with support of the analogous. In the XIII–XIV cc. the public baths on the huge territory of Asia got the completed planning structure and were built by

²Зиливинская Э.Д. Средневековые бани Нижнего Поволжья//Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья. М., 1989. Р. 251.

³Воронина В.Л. Бани-хаммам у народов Советского Союза и зарубежного Востока. Архитектурное наследие. М., 1983. Р. 145.

⁴Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. Алма-Ата, 1986. Р. 141–144.

⁵Бабур-намэ. Ташкент, 1958. Р. 61.

⁶Акишев К. и др. Оtrar в XIII–XV вв. Алма-Ата. 1987. Р. 112.

⁷Буряков Ю.Ф. Раскопки бань на территории средневекового Самарканда//ИМКУ. Вып. 20. Ташкент, 1986. Р. 162–172.

⁸Смирнов А.П. Волжские Булгары. М., 1951. Р. 209.

⁹Байпаков К.М., Воякин Д.А. Хаммам в средневековом Каялыке//Известия МОН РК. Сер. обществ. наук. 2002, №1. Р. 120–146.

¹⁰Смагулов Е., Туякбаев М., Бурнашева Р., Баратов С. Отчет о полевых исследованиях Туркестанской археологической экспедиции в 2000 г. Рукопись. Архив ИА. Алматы, 2001.

¹¹Зиливинская Э.Д. Средневековые бани Нижнего Поволжья//Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья. М., 1989. Р. 249–280.

¹²Алихова А.Е. Постройки древнего города Мохши//Советская археология. 1976, №4.

¹³Зиливинская Э.Д. Средневековые бани Нижнего Поволжья//Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья. М., 1989. Р. 251.

one (with small varieties) «typical project». The most rational principles of organization of so specific by intention construction were crystallized in this typical project. The specialists already noted the planning closeness, for example, Otrar bath of the XII–XIV cc. (southern border of Golden Horde) and the baths of Bulgar of the XIV c. (northern border of Golden Horde)¹⁴. To the same type is referred the bath, not long ago investigated on the site Antonovskoye in the East Semirechie identified with the historical Kayalyk¹⁵. Baths with such type of planning is considered to call by the Arabian term «khamam», or «the eastern bath». The origin and evolution of this type of baths in Central Asia is considered in details in the work of V.L. Voronina¹⁶.

The sizes of the Jaiyk site' baths are previously defined by us in 110–120 m². Central hall has the octagonal planning. Small premises for washing were built to it from the east and the west. Heating channels were formed under the floors and sufas of all inner premises. The socle part of all construction was as minimum for 1,4 m deepened under the earth. The water was supplied to washing premises (and the bath itself?) by the way of ceramic water pipe system. In the similar baths of Bulgar which remained well essentially, the water cold and heated was supplied through the ceramic pipes practically too all premises. Small stone cisterns stood in the premises under the exit of pipes from the wall¹⁷.

It is necessary to note that this type of baths almost without changes exists in Central Asia up today. The analogous by planning baths functioned in the last century in Shakhriyabz (Uzbekistan) and on the territory of cult complex of Khodja Akhmed Yassawi in Turkestan¹⁸.

2.2. The Brick Burn Oven

The eastern periphery part of site was occupied by workshops on production of burnt brick. In the result of excavations was cleaned the remained fire-chamber camera of one of brick burn ovens of the rectangular form (pic. 6). Its inner sizes: length 490 cm, width 325 cm, height 180 cm.

The edge of flood-lands' terrace being the eastern border of town was chosen for construction of oven, where the foundation-pit was excavated up to the level of red-brown clay which served the level of heating camera. In the southern butt-end wall was formed the entrance into the fire-chamber of oven (photo 39). The walls of oven are made of raw bricks in sizes 30x30x8 cm. From the entrance down to the fire camera led the road in 30 cm covered by clay mixed with broken burnt bricks.

The width of entrance aperture is 140 cm, the height up to the inner part of the first arch 585 cm. Fire-chamber camera is the foundation-pit in the earth covered by burnt brick and recovered by eight arches. Above the arches was put the support of burn camera with thorough holes between the arches. The bricks are put in vertical position; the height of lying is from 4 up

¹⁴Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Оtrar в XIII–XV вв. Алма-Ата, 1987. Р. 123.

¹⁵Байпаков К.М., Воякин Д.А. Хаммам в средневековом Каялыке. Р. 123.

¹⁶Воронина В.Л. Бани-хаммам у народов Советского Союза и стран зарубежного Востока// Архитектурное наследство. Вып. 31. М., 1983.

¹⁷Смирнов А.П. Волжские Булгары. М., 1951. Р. 216.

¹⁸Свод памятников истории и культуры. Южно-Казахстанская область. Алматы, 1994.

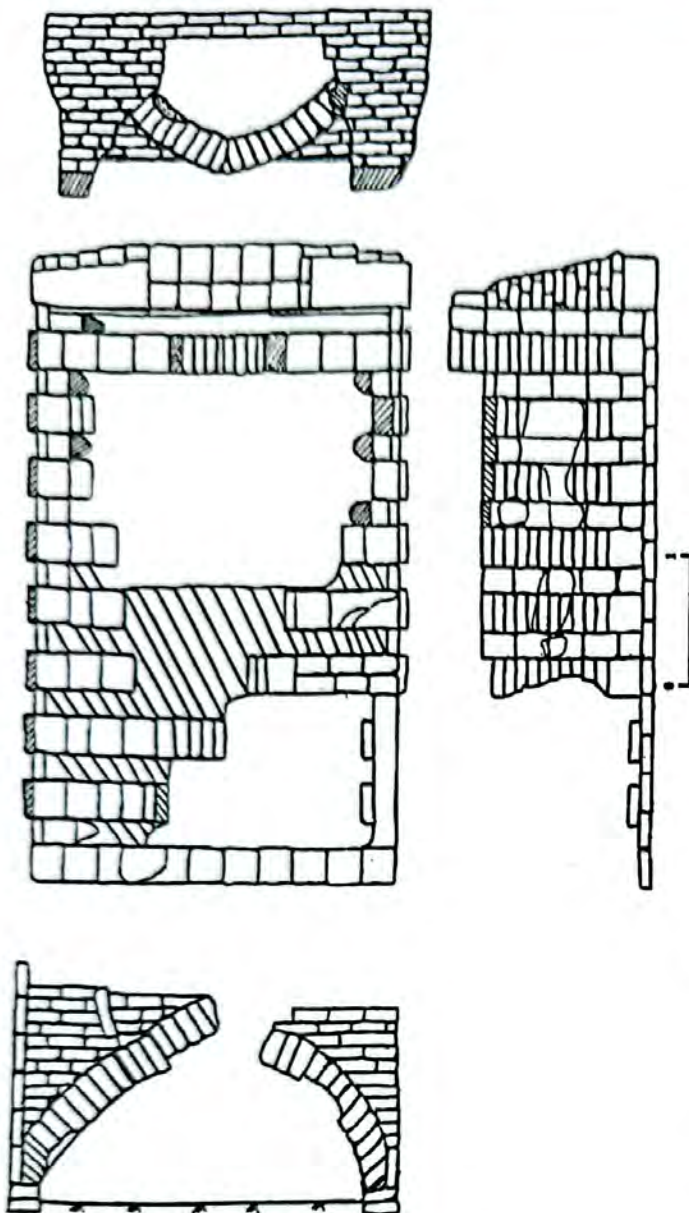

Fig. 6. Plan of the brick burnt oven

were the basis for burn camera. The oven is dated by the XIII–XIV cc¹⁹.

Apparently, such construction of brick burn ovens in Golden Horde towns of Volga region and Ural had been brought from Central Asia and South Kazakhstan.

In the Golden Horde times the analogous by construction ovens are known by excavations in Khoresm, in the suburb of ancient Otrar and on the site Kuiruk-tobe²⁰.

to 6 bricks. The sizes of bricks are 30x30x8–10 cm, 32x20x10 cm.

Only the first arch in front of the entrance remained among eight arches, it is deformed; it is possible to reconstruct the rest of them by it (photo 39). The height of arch from the level of main floor is 165 cm; width of bay is 325 cm with the increase at the base for 10 cm. The lock of arch is polished wedge-shaped brick. The space between the curved part of arch and the wall of foundation pit is filled by bricks put horizontally from the lock almost up to the basis. The arch from inner side is covered by thick layer of plaster. Investigation of oven showed that it was under multiple repairs, it is seen by multilayer plastering.

The researched brick burn oven of the site Jaiyk is the typical production construction of such type. Chronologically and territorially similar oven had been researched on the site Saraichik. It is also of rectangular form, directed by the long axis by the line north-south and is built of bricks in sizes 36–37x36–37x7–8 cm. Inner sizes of fire-box camera is 2,5 m in diameter and the long size was not less than 4,4 m. Ceiling of fire-box camera stood on not less than seven arches, which

¹⁹Пацевич Г.И. Печь для обжига кирпича в древнем городе Сарайчике. Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Вып. 69. М., 1957. Р. 111–114.

²⁰Вишневская О.А. Раскопки караван-сарая Ак-Яйла и Талайхон-Ата//Археологические и этнографические работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции 1949–1953 гг. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т. II. М., 1958. Р. 462; Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Оtrar в XIII–XV вв. Алма-Ата, 1987. Р. 178–186.

Chapter 3

NECROPOLIS OF THE SITE JAIYK

Necropolis is situated in 2 km to the north-west from the site Jaiyk. It is situated on the mountain Swistun, which has the view of a wide plateau in this place. And to the east, on the bank of the Ural River is ended by so called Melovye small mountains. On the plateau are fixed burial mound shaped hills, where were found the pieces of burnt bricks. The total number of such hills is 5. They are the remains of Moslem mausoleums as it was defined.

3.1. Small Mausoleum

Swistun mountain was ploughed under grain crops, the hills are «smoothed» and has small height (0,4–1 m). Excavations of one of such hills in 2002 showed that under it are the remains of two cameras mausoleum built of burnt quadrangular bricks and faced by polychromic glazed plates (pic. 7).

The hill is situated on the grain field and was ploughed many times. Its remained height is about 0,8 m above the surrounding plain surface of field. «The burial» had round shaped form in diameter 32–36 m, with swollen slopes before excavations. It consists mostly of soil and pieces of burnt bricks.

Excavations showed that construction, walls and even floors were under the influence of the essential disassembling and destroy. Their safety is so that it is possible to define only general parameters and to prove in some aspects the hypothetic reconstruction of this memorial constructions appearance (photo 40). Lying of floors remained only on the half square of each of two premises. Apparently the ruins of ma usoleum became the specific open pit for extraction of building materials as the rest constructions of burnt bricks. The glazed plates were also taken away.

Construction was built without foundation. Its role is played by three layers of burnt bricks under the level of ancient day surface. Lying of bricks in the walls is made on solution of «black earth clay». The sixes of bricks are 25–26x25–26x5 cm, the brick in half-size of this for mate was also used.

Outward the mausoleum looked like rectangular volume in size 9x12 m with two cupolas. The long axis of building is directed by SW-NW with decline to the east for 30°. South-west wall was built in a form of portal. In the middle part of it remained the bricks of entrance to the premise №1 with thickness 2,25 m, at the same time the rest walls of construction have thickness

1,75 m (photo 41). Destroy of this wall is that it is not possible to observe the width and depth of entrance niche in portal. But it is clear that portal niche was not formed by pylons going out the facial line of wall.

Through the entrance in the center of portal niche was the way to the premise №1 which was ziaratkhana. It is of rectangular form in sizes 5,5x3,5 m. Not high sufas in width 1,25 m and height about 0,4 m (pic. 7) were situated to the left and to the right from the entrance into this premise.

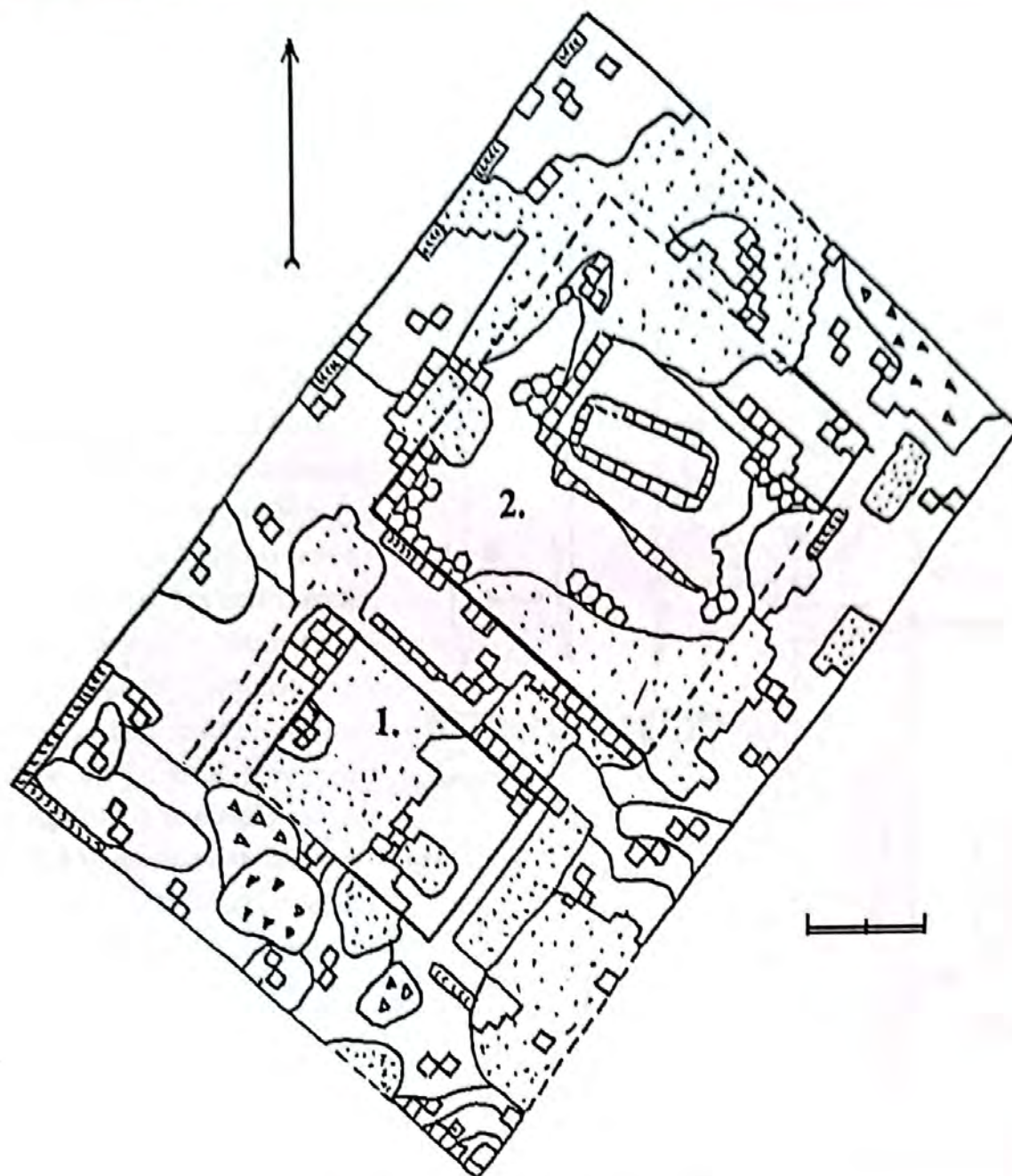
Sufas by the edge are put by quadrangular brick and inner surface is filled by black earth soil. Probably its width and at the same time volume of all premise was increased at the expense of niches situated behind the sufas in the eastern and western wall. The floor of premise in square 2,75x3,5 m is put by quadrangular burnt brick on lime-stone solution. The brick is put on to solution of yellowish clay, by which the surface of earth was smoothed out.

Further the pass in the center of northern wall (the traces are not observed) led to the premise №2, which was itself the burial-vault (gurkhana). It is quadrangular in plan in square 5,5x5,5 m. Probably its volume had been also increased at the expense of deep niches in the walls. Now it is not possible to define as the walls are disassembled up to the level lower than floor of premise.

The middle part of premise's floor is paved by hexagonal burnt brick (photo 42). The size of brick is 27 cm from the corner to the corner. This paving is taken into the frame of simple quadrangular bricks. Along the southern, western and eastern walls is put one row of quadrangular bricks, and along the northern wall – four ones. Probably from this side the sufa in width 1,25 m was formed. On the floor of premise №2 the burnt brick is put in two layers. The layer in 5–7 cm of yellow clay lays on the mainland and the layer in 7–10 cm of black mainland soil lays on it and on this layer is put the layer of quadrangular burnt brick, and above it is the layer of hexagonal bricks (photo 43).

The single burial in gurkhana is situated almost in the center of it, in front of the sufa at the northern wall. The burial pit in depth 1,6 m, length 2,55 m, width 1,15 m is directed by long axis E–W (photo 44). There was no brick paving of floor above it, and in the filling of burial pit is a lot of glazed and simply angob plates and bricks. The walls up to the bottom of burial pit are covered by bricks; it means that the burial vault was constructed. The bricks in a half form are also presented in the layer. The bricks in the burial pit differ by quality of bricks in the layer of walls and floors. The burial camera has inner sizes such as 2,0x0,7 m.

The burial was robbed completely. Even the biggest part of bricks from the layer of burial vault was taken off. Also is absent the biggest part of buried skeleton's bones. Only the skull and some long bones of extremities, the part of pelvis extremities were found. The skull and some bones lay in the north-west corner of burial pit, on the remains of box's walls. In the pit were found the pieces of burnt bricks, pieces of burnt wood. In the layer above the vault's floor were found the iron, nails (16 pcs), bronze bells (2 pcs), small iron knife, cone shaped iron thing, probably, bell (pic. 8).

Pic. 7. Plan of «Small mausoleum»

The nails are of one and the same type in size 8–9 cm in length, castled, quadrangular in diametrical cut 7–8x7–8 mm. «The head» is formed into one side, slightly disassembled. The pieces of wooden parts were usually on the nails. Apparently these nails were used for fixing the coffin. During cleaning of premises of mausoleum were found big castled nails with round shaped simple head. Their length is 18,5 cm, they are also quadrangular in cut.

Bronze bells (2 samples) are of round shaped form in height 3 cm consisted of two soldered half's in diameter 2,4 cm. The cut is rectangular with round edges. The ring ear was soldered above.

The piece of iron knife is length 11 cm with straight back side. Thickness of back is 0,5 cm, at the blade – 0,3 cm. The width of blade is 1 cm, at the edge 0,7 cm. The blade of knife has the wedge shaped cut.

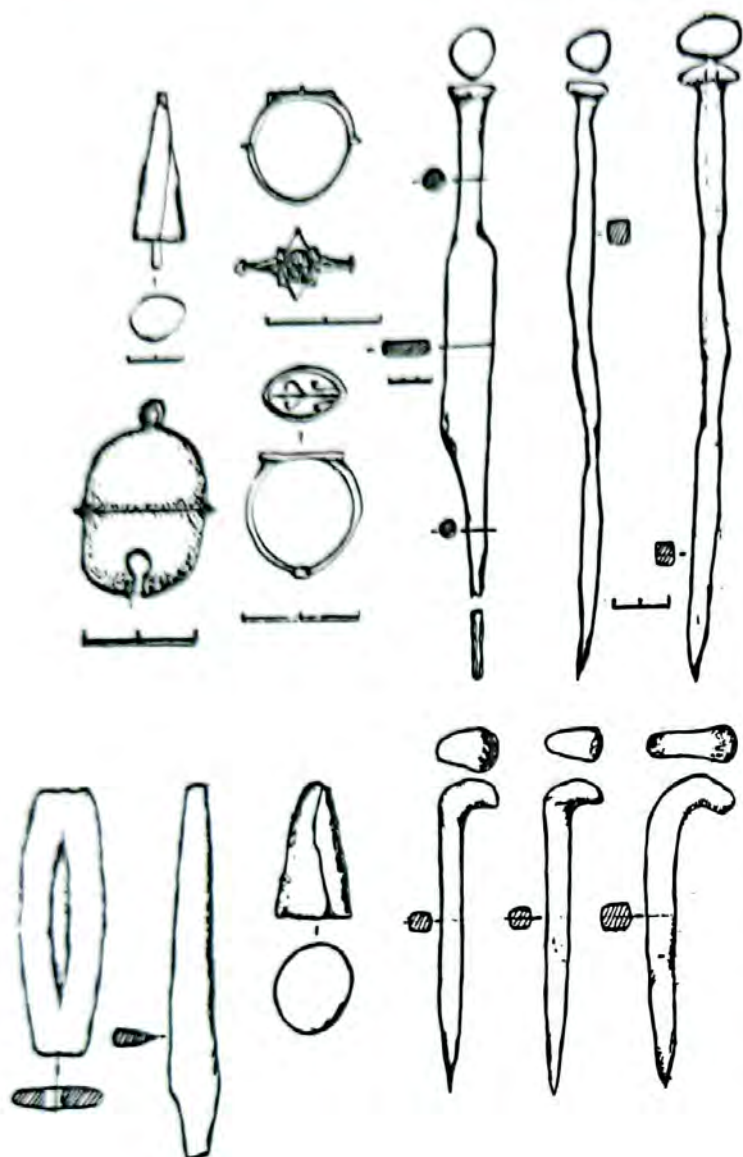

Fig. 8. Findings from the different objects of the site

was once established trygopoint with the mark on the map 84.

The works had been carried out there in 2002–03 years. It was established that the architectural remains of the Big Mausoleum remained under the two-meter thickness of debris which formed the hill⁴ (pic. 9).

¹Маньковская Л.Ю. О типологии мемориального зодчества Средней Азии. Мавзолеи Фудины и Касби//Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. М., 1979. Р. 102.

²Ртвеладзе Э.В. Два мавзолея золотоордынского времени в районе Пятигорья//СА. 1969, №4. Р. 262–265.

³Егоров В.Л., Федоров-Давыдов Г.А. Исследование мечети на Водянском городище//Средневековые памятники Поволжья. М., 1976. Р. 139–158.

⁴On the result of works on the necropolis in 2002–03 years. See: Байпаков К.М., Смагулов Е.А.,

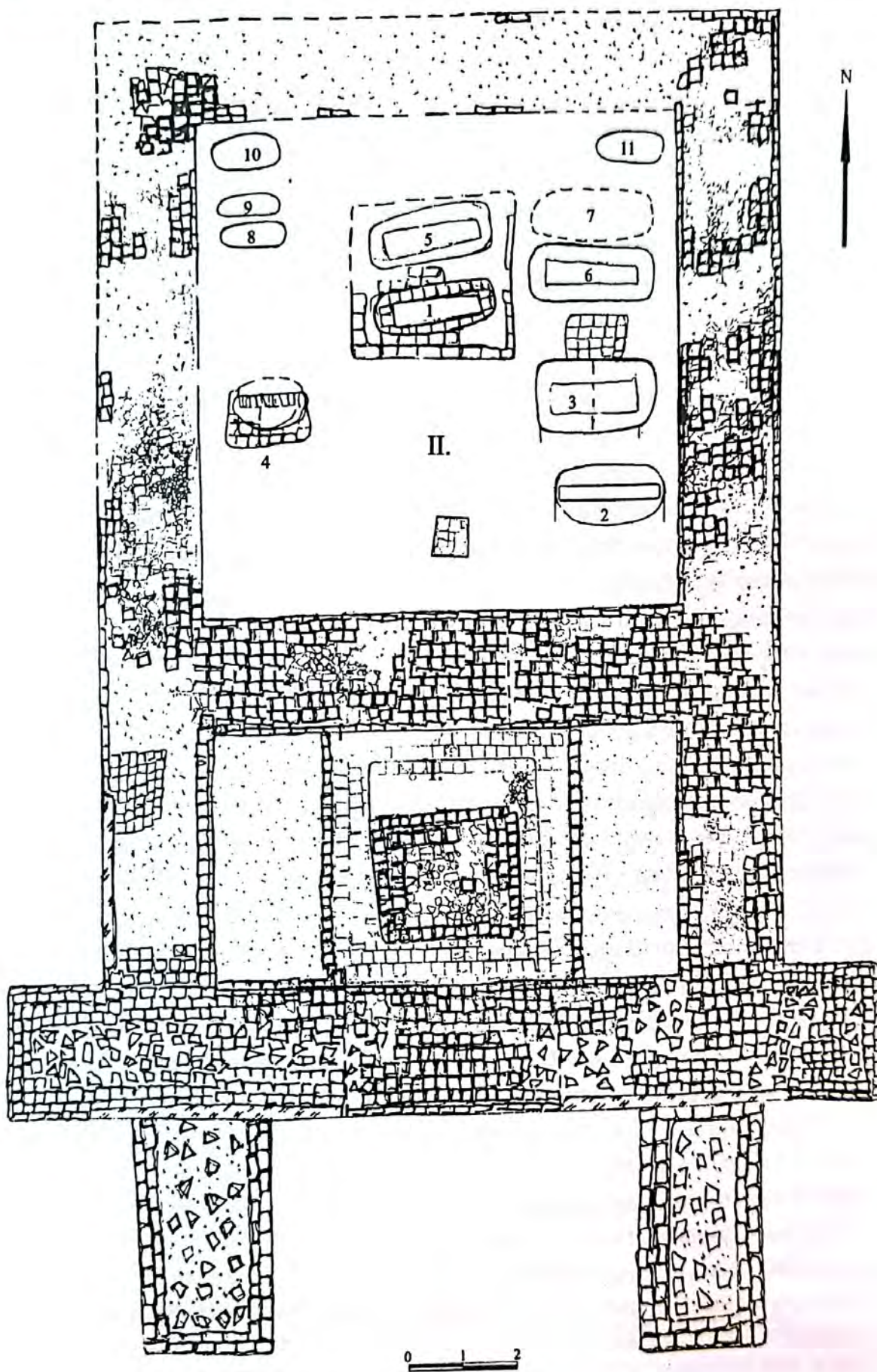
By the revealed details of plan this architectural construction can be interpreted as facade-cupola longitudinal axis two camera mausoleum.

As it is known such type of mausoleums in Central Asia was formed to the second half of the XIV c. And already to the late XIV c. the creative search of architects in this direction of architecture reached its culmination¹.

One camera mausoleums similar to the researched ones in the northern Kazakhstan in the region of Pyatigorsk are typical for Golden Horde memorial architecture² The ceremony of burial was as follows: dead body's position was by a head to the north-west, in cloths with personal things, in wooden coffin on the bottom of burial pit in the brick burial vault – what corresponds to the burial ceremony of nomads adopted Islam not so long time ago³.

3.2. Big Mausoleum

The single hill on Swistun Mountains which was not ploughed is the most massive and high hill, on which

Pic. 9. Plan of «Big mausoleum»

Before excavations the hill had oval in plan form of the prolonged by long axis by the direction N-S, with small decline (10°) to the east. Its sizes are 50x37 m, the height over the surrounding surface is 2,5 m. At the northern edge of hill to the east and west are two symmetrically situated round in plan foundation pit in diameter 10–15 m and the depth 1,2–1,8 m.

The huge, once fenced rectangular in plan yard in square approximately 50x25–27 m, situated mostly from the eastern side and well seen in micro relief is also not opened completely.

Only the eastern part of yard in length 17,3 m, thickness 1,9 m is cleaned up yet. The basis of wall is put of burnt brick of quadrangular form is sizes 22x22x6 cm in height of two laying, the upper part of wall is formed by raw bricks in sizes 22x22x6 cm and 40x20x7 cm. The edges of wall are put by burnt bricks; the inner part is formed of raw bricks. The inner part of mausoleum's yard is paved by quadrangular bricks. The approximate distance between cleaned eastern and western walls amounts 24 m.

The first season of works on mausoleum showed that the hill consists of the deposits of brick small pieces and broken burnt brick of quadrangular form (25–26x25–26x5 cm). Under the southern slope on the distance 5 m from bunch-mark for which was accepted the mark, after taking off the first bend were discovered two massive raw brick walls – «eastern» and «western». They are directed from the south to the north along the long axis of hill, parallel and are on the distance 7 m of each other (photo 45). Their thickness is about 2,5 m. By the raw bricks (in sizes 40x25x9–10 cm, 30x25x8 cm) in two rows are formed only the edges of walls and inner surface is filled by debris (broken of raw bricks and burnt bricks).

From the southern side on the depth 2,45 m, under the dense deposit of broken bricks and soil by the direction west-east was revealed the laying of quadrangular burnt bricks. The width of laying is 2,5 m, the length from the east to the west is 16,5 m. On the separate parts remained the different quantity of brick layers, from 1 to 6. Outward rows of lying consist of neatly put whole and half quadrangular bricks, and inner surface was filled by the broken of bricks. From the level of the third layer, to the southern and south-west sides from this wall the laying of floor was cleaned up going under the raw brick parallel the walls (contra points) and under southern edge of excavation. The strong obliteration of bricks' surface, which was almost broken to that time, tells that this is paving of yard. The same paving was also cleaned up from the western part of construction and to the west from the western raw brick wall.

The maximum remained height of two opened raw brick walls from the level of this floor is 0,95–1,0 m. By the northern ends they joint to the layer of burnt bricks. Along the southern outward side, on the eastern and western parts are put wooden plates in thickness 15–18 cm into this laying on the level of the 4–5 layers of bricks.

They are laid in the laying to the right and to the left from the pass which is defined, guessed by strong shabbier surface of brick. The pass had the width approximately 3,8–4,0 m. But more

Ахатов Г.А. Некрополь Уральского городища//Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып.1. Уральск, 2002. Р. 168–184; Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г. Исследования «Большого мавзолея» на некрополе Уральского городища//Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып.2. Уральск, 2003. Р. 142–162.

obvious this is not width of door aperture itself but of niche, in the middle of which was the door leading to the first premise of mausoleum.

Under the widening of excavation, along the western slope of hill were discovered the fragments of west wall construction's lying. The thickness of wall is 1,95 m. Fragment remained on the height 8 layers. Outward on the level of the 4 and 5 layer the strong wooden plate in thickness 18 cm was installed. By the works of 2003 year this part of lying is the fragment of western wall of the first mausoleum's premise (photo 46). In the results of works of 2002 was revealed the main (southern) facade of premise with the adjoin to it two parallel raw brick contra points, revealed and cleaned up partially the level, of the adjoin from south and west wide fenced yard⁵ (photo 47). The building of mausoleum itself was revealed by us in the season of 2003 year.

Premise №1 is situated behind the portal, from which to the premise laid the door aperture. The sizes of premise are 4,4x4,4 m. To the left and to the right from the entrance were two deep into all width of premises (depth 2,2 m, height 45–50 cm) of sufa, increase two times the square by premise (pic. 9). The edges of sufas are laid by the quadrangular burnt brick. Black-grey mainland soil and debris are in the filling. If to suppose that sufas were overlapped by arches, the square of premise 1 is increasing two times and get the form of the prolonged rectangular in sizes 6,8x4,4 m, and above the central quadrangular part of premise can be supposed cupola overlapping. All middle part of the premise №1 is occupied by central sufa in a form of sub rectangular platform (pic. 9, photo 48). Its remained height is 34 cm (five layers of burnt brick in the layer of platform's edges), the sizes 275x220 cm. The edges of platforms are laid in 2–3 rows of quadrangular brick, inside was the filling by mainland soil and brick broken. The floor of premise from the both sides of platform (SE, NE) is laid by blue glazed hexagonal plates (photo 49). The width of this laying from the north-east side is 80 cm, from the south-east is 30 cm. The blue plates of paving are strongly broken, with the lost glaze in some places. The rest square of floor is paved by simple quadrangular burnt bricks in sizes 23–24x23–24x5 cm, which were used in lying of all premise's walls. It is necessary to note that outward «facial» sides of wall were put by the bricks of half format (11,5–12,5x24–25x5 cm), and in the laying of wall's body are seen the brick of the format 20x25x5 cm, 21x24x5 cm, etc. Among the peculiarities of construction it is necessary to note that the eastern wall of premise is a little thicker than the western, 2–2,1 m and 1,95 m consequently.

The wall in thickness 205 cm divides the premise №1 from the quadrangular premise №2⁶. As it was clarified, this is the main premise of mausoleum – «gurkhana». The inner sizes of premise №2 are 8,8x8,8 m. It was destroyed up to the basis so, that even the bricks of floor lying were taken off. The remains of paving fell about its existence: the remained small parts

⁵Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г.А. Некрополь Уральского городища... Р. 172. Big and Small Mausoleums have been defined by us as «Portal-cupola» ones by mistake in this first preliminary publication. The results of 2003 year works let to refer more precisely these memorial monuments to the type of the «facade two camera mausoleums».

⁶It was not a success their also to reveal the width of door aperture by the mentioned above reason.

of lying by quadrangular bricks and the stripe along the southern wall of the pieces of blue glazed plates.

In front of the door aperture to the premise №2, in 1 m from the inner line of southern wall was discovered the «table-pedestal» of burnt bricks in sizes 65x65x5 cm, height 50 cm (photo 49). This «table-pedestal» could be considered as the basis of wooden column, moreover that it is situated exactly on the central axis of mausoleum, but its location right at the entrance and without any traces of the analogous and paired «table-pedestal» at the northern wall let to refuse of such interpretation.

In the premise were cleaned the burials of six adult deceased and five children's burials (pic. 9, photo 50, 51). All burials are directed by the head to the west. It is observed clear division into zones in location of burials: four children burials are situated to the left from the entrance at the western wall, and adults – four at the eastern wall and two – by the center of premise, under the platform – mastaba. Only one child burial (№11) appeared at the eastern wall of gurkhana, in its north-east corner.

3.3. Burials

In the center of northern half of premise №2, in 1,9–2,0 m from the northern wall remained the traces of the rectangular platform-mastaba. Its sizes are 3,0x2,8 m. Now it is not possible to define the height, but it is possible to suppose that it was in height about 0,5 m as the platform in the premise №1. Its edges were put in one row of burnt brick on lime-stone infusion. Mastaba was destroyed completely and taken into pieces (photo 49). The traces of south-east and south-west corners remained more or less well. The remains of over burial constructions were not noted above other burials of gurkhana, probably because of the essential destroy (even the paving of floor was taken off) (photo 50, 51). Two burials situated under this platform (№1 and 5) were also destroyed and robbed (photo 52). It is clear that these burials are the central burials of all complexes and apparently they are the earliest ones.

Four burials of adult deceased (burial №2, 3, 6, 7) were situated along the eastern wall of gurkhana. As it was noted above, the child's burials №4, 8, 9, 10 were situated in a row along the western wall, only the child's burial №11 appeared in the north-east corner of gurkhana.

Burial №1 is made in the rectangular brick burial-vault in sizes 2,10x0,76 m, on the depth 0,86 m from the level of floor. The height of the remained laying of burial-vault, wall's 0,66 m. The floor of burial-vault is made of the quadrangular and rectangular bricks (photo 52). Filling of burial pit are the fragments of the quadrangular burnt bricks and tiles, and also small fragments of painted alabaster plastering. Here as in the filling of burial 5 pit is the fragments with gold painting and also small pieces of colorful fine plastering. The burial was robbed and destroyed; the skeleton was situated in the neighboring, situated parallel burial №5. On the bottom of burial-vault, at the eastern and western walls were found the fragments of iron nails, iron fastenings of wooden coffin, two phalanges of hand fingers. The nails are similar to the nails discovered in the burial of «Small mausoleum»⁷, their sizes are from 10 up to 12–13 cm.

⁷Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г.А. Некрополь Уральского городища... Р. 179, pic. 11–13.

Burial №2 is situated to the right from the entrance for the premise, closer to the eastern wall (pic. 9, photo 53). The sizes of burial pit are 2,35x1,2 m, depth is 1,15 m. The form of burial pit is the pit with shoulders along long sides. In the burial cut in width 80 cm were discovered the fragments of wooden coffin. Along the long (northern out southern) walls were made the shoulders in width 20 cm required, probably, for laying of wooden or brick (in a form of arch) overlapping. The traces of overlapping were not fixed. Not troubled skeleton of buried put on the back with the head to the west was cleaned up. In the filling of burial pit were found fragments of tiles. The burial in venture was absent.

Burial №3 is situated near and parallel to the burial №2. Under cleaning on the depth 45 cm was discovered the deposit of quadrangular burnt bricks, probably, from the destroyed overlapping of burial-vault. The burial was made in the rectangular ground pit in sizes 2,4x1,34 m, on the depth 1,1 m. The burial pit along the long sides has the «shoulders» in height 35 cm, in width up to 24 cm (photo 54). On the shoulders was the laying by burnt quadrangular bricks. The remained height is six rows (southern) and three not full rows (northern). The burial was robbed, situation of buried' bones was destroyed. Along the northern wall, near scull remained the fragment of wooden coffin's board (?), of red color, decorated with ornamentation. The burial inventory was not remained. Under cleaning of burial pit were found the pieces of cloth's fabric, broken of glazed tiles, fragments of wooden board, broken of iron nails and fastenings in a form of plate's fragment in width 2,8 cm.

Burial №4 is situated to the left from the entrance to the premise, close r to the western wall. The burial pit was on top, on the level of gurkhana's floor and is laid by the quadrangular burnt bricks. After taking of the layer of bricks was fixed clearly the burial spot in size 1,4x0,85 m. In the northern wall of burial pit on the depth 75 cm was constructed the hole from the side («lyakhad») in sizes 1,28x0,5x0,35 m. The burial was made in the coffin. The skeleton was of a bad safety and directed by the head to the west (photo 55). The burial hole from the side was overlapped by raw bricks (15 pieces) in sizes 40–42x24–26x7–9 cm put on ribbon (photo 61). The burial inventory is absent.

Burial №5 is situated parallel to the burial №1 (photo 52). The burial was made in ground pit with «shoulder part», in sizes 2,35x1,2 m, on the depth 1 m from the level of floor. The floor and low part of burial's walls do not have brick lying. Higher, with the help of quadrangular burnt bricks put on shoulders, walls of burial is given the trapeziform (probably by the form of coffin), in sizes: length – 1,9 m, width of western wall – 75 cm, eastern – 56 cm, height is in four rows of bricks. By the remains it is seen that the burial was overlapped by the quadrangular bricks and rectangular bricks into false cupola. The burial was disturbed, in the burial-vault very two skeletons (the second one was brought from the neighboring burial №1). Fragments of iron plates, five nails, and pieces of wood and trapeziform glazed plates, probably from the floor of burial-vault in the filling of pit were discovered among the burial in venture.

Burial №6 is situated parallel to the burial №3. The burial was made in burial pit with shoulders along all four sides. On the shoulders of plates with turquoise glaze of different sizes were put the walls of «trapeziform» burial-vault (photo 57). The sizes of burial-vault are: length – 2,27 m, width

of western wall – 1 m, eastern wall – 80 cm. The boards of burial cut are also surrounded by put on ribbon glazed blue plates. In the burial-vault was the wooden coffin in sizes: length – 1,80 m, width in head – 54 cm, in legs – 25 cm, height – 30 cm. The northern part of overlapping construction was destroyed because of the robbery. The overlapping of burial-vault was made with «blue» plates by false cupola, and then was laid by quadrangular burnt bricks. The bones of ribbons, vertebrae, parts of pelvis were discovered in the north-east corner of burial-vault, on the depth 20 cm from overlapping. Iron nails (2 samples, length – 8,5 cm) of coffin, fragments of leather of buried shoes were remained from the burial inventory. Under construction of burial-vault were used the trapeziform plates in sizes 12x10x3 cm of rectangular form 22–22,5x20–22,5x3–4 cm.

Burial №7. There were no constructions among the burial pit with shoulders in sizes 2,25x1,1 m and the depth 0,8 m. The wooden coffin in length 2,0 m and width 55–40 cm was put right on the bottom of pit. The skeleton in length 1,7 m lays inside the coffin, the skull is up by face. The hands were on pelvis' bones, knees of hands were crossed. Two golden wire ear-rings in a form of simple ring were discovered at the temple of skull.

Burial №8 is situated parallel to the burial №4. The burial was done in the ground pit in size 1,1x0,6 m. The low part of walls in three rows is laid by burnt bricks forming the burial vault. The overlapping was destroyed by robber's digging. On the depth 53 cm were discovered fragments of wooden coffin with child's skeleton of a bad safety. Under clearing were found the fragments of plates with geometrical and herbal ornamentation. The burial inventory is absent.

Burial №9 is situated parallel to the burial №8. The burial was made in a ground pit in sizes 1,1x0,55 m on the depth 0,51 m. The bottom, walls of burial pit on the height 30 cm were laid by the burnt bricks. The child's skeleton was put into the wooden coffin, from which were remained only wooden remains. At the head of buried was the burnt brick of «mould» shape put on ribbon. The burial vault was, most likely, overlapped by the burnt bricks of the quadrangular form. In the filling were found the fragments of ornamented plates with gold painting in sizes 16,5x11,5x2 cm the plates are of trapeziform with turquoise glaze. The burial inventory is absent (photo 58).

Burial №10 is situated near and parallel to the burial №9. The burial was made in a ground pit in sizes 1,4x0,8 m (outward sizes) on the depth 0,50 m. Bottom, walls of burial pit on the height 25 cm were laid by the burnt bricks. The skeleton is of a bad safety. In filling of burial pit were found the fragments of glazed plates with geometrical and herbal ornamentation; monochromic plates of trapeziform with turquoise glaze.

Burial №11 is situated in the north-east corner of gurkhana near and parallel to the burial №7. Under cleaning on the depth 20 cm, at the northern wall two burnt bricks of triangle form were discovered. The burial was done on the depth 80 cm, in the ground pit with shoulders along the long sides in width 10 cm. The sizes of burial are 1,3x0,7 m. Skeleton is of a bad safety. Here were also found the fragments of iron nails, pieces of wooden boards (probably of coffin). In the filling of burial pit was found the plate of trapeziform with turquoise glaze, fragments of painted plastering.

3.4. Archaeological findings

So, cleaning of the remains of building constructions under the «hill with point» showed, that here in the XIV c. was built the monument of the memorial architecture of the essential sizes – two camera phasade mausoleum of longitudinal-axis planning. The bad safety of building constructions as the consequence of the intentional destroy, as we suppose, for the purposes of the secondary use of building materials⁸. But by the available results of excavations main characteristic features of construction are beyond the previous hypothetic reconstruction. The main volume of construction is presented by the rectangle in square 12,85x19,5 m. Two different sizes cupolas were above them, most likely, hipped – roof, established on the drums and transference constructions and covered by blue glazed plates. The main (southern) phasade of building was formed in a form of monumental portal with the wide (about 4 meters) central entrance cupola niche. It was rosen, apparently, over the level of wall's top of the rest phasades, the western and eastern edges of portal are going out for 2 meters of the line of side phasades, increasing the general width of phasade up to 17 m probably small towers were rosen over these protuberances, by the edges of main phasade. The main phasade and entrance niche were covered by glazed plates which formed the ornamental belts with herbal and geometrical motives, made in white-blue and dark blue – turquoise color range. Apparently the main decorative «П-shaped» belt which rounded the entrance arch niche contained the devote inscription by bid letters on blue background. On the side phasades, probably, dominated warm ochre-red color of brick lying. In front of the main phasade of mausoleum was situated the yard, rectangular paved by burnt bricks and fenced by raw brick wall. The square of yard has not been cleaned yet but we need to suppose that here also as well as in the yard in front of the phasade of Zhoshy khan mausoleum on Ulytau (XIV c.)⁹ were located the burials.

The high decorative panel of glazed dark blue plates with high border with gold painting on blue cobalt background was attractive in the interior. Higher the comprehensively plastered walls

⁸As it is known, in the XVII–XIX cc. under colonization of Volga region and Ural region the Russian Government recommended «to break the khan palaces under construction of town-fortresses and to use the received by such way building material, special orders had been issued and the destroy of ancient towns and necropolis as the profitable deal, was put very well.

«The striking are the barbarism and hatred, expressed by Moscow government in regard to Tatar constructions in the region of Low Volga region», wrote one of the pioneers of «Golden Horde Archaeology». (Баллод Ф. Приволжские Помпеи. М.–Пг., 1923, Р. 20–21). There is no doubt that on the banks of Ceral this practise was used rather widely. Naturally that under the destroy of mausoleums were opened the burials in them. So we need to suppose that medieval bricks and tiles, sometimes situated under the kurens of Uralsk on which mentioned G.A. Kushaev (Кушаев Г.В. Этюды древней истории степного Приуралья. Уральск, 1993. Р. 134) does not let to reconstruct former architectural view of building completely and in details.

⁹Report by the theme: Археологические исследования некрополей Алаша-хана и Жошы-хана для последующей реставрации и музеефикации. Алматы-Караганда, 1998. Рукопись. Архив ИА.

were painted by polychromic painting on white background. Under clearing of gurkhana were collected the numerous fine fragments of colorful plastering.

The first premise had the square 4,4x4,4 m. Its volume was increased essentially, almost two times at the expense of two opposite deep niches with sufas. This premise played the function of «ziarat-khana» or «filau-khana» Khorasm¹⁰ where the visitors read the sacrificial funeral sura of Koran, appealed to Allakh. And «ziaratshi» could be located also on the side sufa, managers of ceremony – in the central sufa. The premise, most likely, was overlapped by the cupola on high cylindrical (orgraved?) drum.

The main premise of mausoleum, where were the burials, «gurkhana» was situated behind «ziarat-khana». It has the square 8,8x8,8 m. On its main axis was situated platform – *mastaba* (grave stone), under which laid two main burials of mausoleum (photo 52).

It is obvious that mausoleum served as family (tribal) burial-vault. The right, eastern side of gurkhana was devoted mostly for burials of adult representatives of clan, the left one – for children's burials (pic. 9, photo 50, 51). The total number of the discovered and cleaned burials was eleven. There is the basis to consider that all burials were done in the period of functioning of mausoleum, as family burial-vault of the representatives of the social-political elite of the Jaiyk part of Golden Horde.

This mausoleum dominated on the necropolis by its expressive architectural forms, situated on the top of Swistun-mountain which in its turn was situated over the Jaiyk River and that part of branch where were situated the fords passes in the region of current Melovye mountains. The mausoleum functioned the long time. During this time the paving of floor could be removed and cut in some places. Under the pressure of overloaded constructions, especially on the southern main phasade, the corners of build got settling and the walls began to cut. Special measures were taken, which could strengthen the construction of building: thick wooden for the thorough distribution of force (photo 46) were established in the walls' basis of mausoleum; the southern phasade, the most loaded wall was strengthened by two strong raw brick contra points (pic. 9, photo 45).

By its architectural type this mausoleum also as the «small mausoleum» can be referred to the «phasade two camera mausoleums»¹¹ as the basis going away behind the phasade line of portal-peshtak was not fixed¹². This type of the memorial constructions was not noted earlier in Volga and North-Caucasus regions of Golden Horde.

Findings revealed in gurkhana of «Big Mausoleum» express completely the variety of burial constructions of Golden Horde necropolis in the Eurasian steppes¹³. Classification and analysis of

¹⁰Стеблюк Ю.В. Погребальные сооружения Южного Хорезма XVII–XIX вв.//Полевые исследования ХЭ в 1956–1961 гг. М., 1963. Р. 99.

¹¹Маньковская Г.Ю. О типологии мемориального зодчества Средней Азии. Мавзолеи Фудины и Касби//Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. М., 1975. Р. 97.

¹²Хмельницкий С.Г. Между саманидами и монголами. Архитектура Средней Азии XI – начала XIII в. Ч. I. Берлин-Рига, 1996. Р. 152–153.

¹³See, for example: Егоров В.Л., Федоров-Давыдов Г.А. Исследование мечети на Водянском городище//Средневековые памятники Поволжья. М., 1976. Р. 108–166.

burials on the necropolis of Golden Horde towns (Volga region, Northern Caucasus, Crimea) was taken by L.T. Yablonsky. Taking into account the great source basis of the research (more than 500 burials) and that for the following tens of years it was not widened essentially what could bring to the reconsideration of the results of classification, it is possible to consider this work as actual now¹⁴. L.T. Yablonsky after using of the approved «method of G.A. Fyodorov-Davydov», the statistic processing of mass material, revealed 18 «stable types of burial ceremony». Not concerning the basis (features) of classification and the used terminology consider it necessary to note that the new material of the Jaiyk site' necropolis can introduce corrections into some main conclusions.

Regrettably, the level of safety of the burials inside the «Big Mausoleum» does not let to fix clearly such essential elements of burial constructions as the availability or absence and form of «burial stones» (only the destroyed mastaba over the central burials №1 and 5 (photo 56) was fixed; and in the majority of cases the form of overlapping of burials. Three main kinds of burial pits, except the general west direction are presented among the clearly fixed features: 1 – simple rectangular pit; 2 – pit with shoulders; 3 – pit with the hollow in the side. Variants of the inside burial constructions are also different. On the bottom of «simple pit» usually had been constructed the burial vault of burnt bricks of trapeziform in the plan of form (burials №1, 5, 3, 8, 9, 10; here should be also referred the burial in gurkhana of «Small Mausoleum» cleaned up in 2002, (photo 44, 52, 54, 58)¹⁵.

It was not possible to fix the variants of burial-vaults overlapping because of strong destroys at the moment of robberies. But it's possible to suppose that here were in practice the overlapping by wooden coverage, bricks put on ribbon or flat with lap (false cupola) (burial №6) (photo 57). Inside the burial vaults usually was situated wooden board coffin.

In the «pits with shoulders» are differed the variants such as: 2a – shoulders along the long sides of pit; 2b – shoulders along all four sides of pit. «Shoulders» had been done usually on the height 35–25 cm from the bottom of pit and served for the establishment of burial's overlapping. It could be also in form of simple wooden coverage; or several layers of burnt bricks without joining solution was put on the stairs, and overlapping was in a form of false cupola (burial 6). Narrow pit («chink») for coffin could be additionally rounded by the bricks put on ribbon or the plates (burial 6).

The single child's burial with the «hollow from the side under the northern wall of burial pit appeared not destroyed by the robbers, and here the hole from the side was closed by put on ribbon raw bricks (burial 4; photo 57). The level of side hollow is lower for 7–10 cm of the burial pit's bottom.

Almost in all burials of gurkhana was noted the availability of board coffins. Only the wooden decay, but clearly fixed boards in width 15–20 cm remained of them in the majority of cases.

¹⁴Яблонский Л.Т. Типы погребального обряда на мусульманских городских некрополях Золотой Орды//ВМУ, серия IX. История. 1975, №2. Р. 75–84.

¹⁵Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г.А. Некрополь Уральского городища... Р. 168–184.

Small quantity of found iron nails in such burials with coffins (at the exclusion of burial №1) notifies apparently that the boards were connected by the grooves, and the nails were used for fixing coffin's cover.

So, we see various kinds of the burial camera's construction (group I, sections ANB; group II section B), one of the type forming features of L.T. Yablonsky' classification under rather limited quantity of the redialed burials¹⁶.

In general the construction of raw bricks or burnt bricks of the «individual burial vaults»¹⁷ on the bottom of burial pit are called «cistas»¹⁸ conventionally, and «the pits with shoulders» in the archaeology of Central Asia are called «chink-shaped burial cameras» with different kinds of overlap¹⁹, or burial pits with «burial chink at the bottom of pit»²⁰ is the characteristic feature of the medieval Moslem town necropolis of Central Asia. The earliest burials in such burial vaults done by Moslem traditions are dated usually by the VIII–IX cc. and existed up to the XIV c., but there is the basis to consider that the type itself of the burial construction appeared and was spread on middle Syrdaria already in the middle of the I millennium AD²¹ and exists in different variants almost up to the ethnographic reality. The burials in the individual burial vaults (*sagana*) formed of raw bricks (different variants) on the bottom of burial pit are the most spread and typical among the burials of the XIV–XVIII cc. opened, for example, under the floor of hall «djamaat-khana» (or «kazanlyk») inside the khanaka-mausoleum of Khodja Akhmed Yassawi in Turkestan²².

So, one of the essential conclusions made on the basis of the analysis of Golden Horde burials on town necropolis, that the tradition of construction of the individual inside burial brick vaults has been brought to Volga region from Central Asia²³, add that to the banks of Jaiyk together with other elements of culture²⁴ gets more argumentation on the appearance and the dynamics of the development of the Jaiyk mausoleums.

¹⁶Яблонский Л.Т. Типы погребального обряда на мусульманских городских некрополях Золотой Орды... Р. 83.

¹⁷By our view the feature *individual* should be introduced into definition of the burial construction with under ground burial vaults for the consequent *collective* burials which were also widely spread in the medieval necropolis of Central Asia.

¹⁸Гудкова В.А. Ток-кала. Ташкент, 1964. Р. 142–147.

¹⁹Бижанов Е., Мамбетуллаев М. Раскопки некрополя Ток-калы в 1968 г.//Антропология и культура Кердера. Ташкент, 1973. Р. 46.

²⁰Поляков С.П. Этническая история Северо-Западной Туркмении в средние века. М., 1973. Р. 23.

²¹Смагулов Е.А. Амулетные наборы из погребений некрополя городища Коныртобе в Отрарском оазисе// ИМКУ. Вып. 32, Ташкент, 2001. Р. 90–91.

²²Туякбаев М. Ахмет Иассауи кесенесінің «Қазандық» бөлмесінде жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары//Ахмед Иассауи университетінің хабаршысы. Вып. 1, Туркестан, 1998. Р. 92–109.

²³Яблонский Л.Т. Типы погребального обряда на мусульманских городских некрополях Золотой Орды... Р. 83–84.

²⁴Смирнов А.П. Среднеазиатские элементы в архитектуре и строительном деле волжских болгар//Средневековые памятники Поволжья. М. 1976. Р. 3–6; Ерзакович Л.Б. О южноказахстан-

3.5. On the Appearance and Dynamics of the Development of the Jaiyk Mausoleums' Form

Publishing and analyzing two camera portal-cupola mausoleum of Vodyanskoe site (pic. 10) Egorov V. L. noted that such type of constructions is not known in Central Asia and its genesis is connected exceptionally with the architectural tradition of Volga town centers of the Golden Horde time²⁵. Such statement is the consequence of some misunderstanding as in the nomenclature of the memorial constructions' types of the Central Asia from the XIV c and up to the XIX c. is known well the type of two camera longitudinal – axis portal – cupola mausoleums based on the functional division of funeral premises (zyiarat-khana) and the burial-vault (gurkhana)²⁶. The specialists refer the genesis of this type of the memorial constructions in Central Asia and Khorasan to the XI–XII cc.²⁷ But the idea of two camera mausoleum could be established on territory of Volga part of Golden Horde in the tradition which has become traditional and widely spread in the XIII–XIV cc. architectural form, where the volumes of two premises were situated in one longitudinal axis and which were connected by the general system of proportions and articulations.

This type of constructions differs from the mausoleums of the Jaiyk necropolis by the developed arch (?) peshtak in a form of two high pylons going outward, on the socle of which were established two-fourth columns. Many distinctions can be amounted in the outward decoration of the construction. They are: availability of high stone socle, poverty of polychromic decoration. The closeness is only in two cameras of these memorial constructions where is defined also the specific architectural volume – zyiarat-khana.

The direct source of this architectural form should be recognized in Khoesrm, where it passed all stages of evolution, became the traditional and is presented the variety of variants. Moreover, Khoesrm being in the content of Golden Horde, as it is known, was the most developed region with high Islam traditions. From the first half of the XIV c. the capital of Khoesrm the Urgench town become the main center of Moslem theology of Golden Horde and here was the place for the preprance of priests for Golden Horde mosques and khanaka.

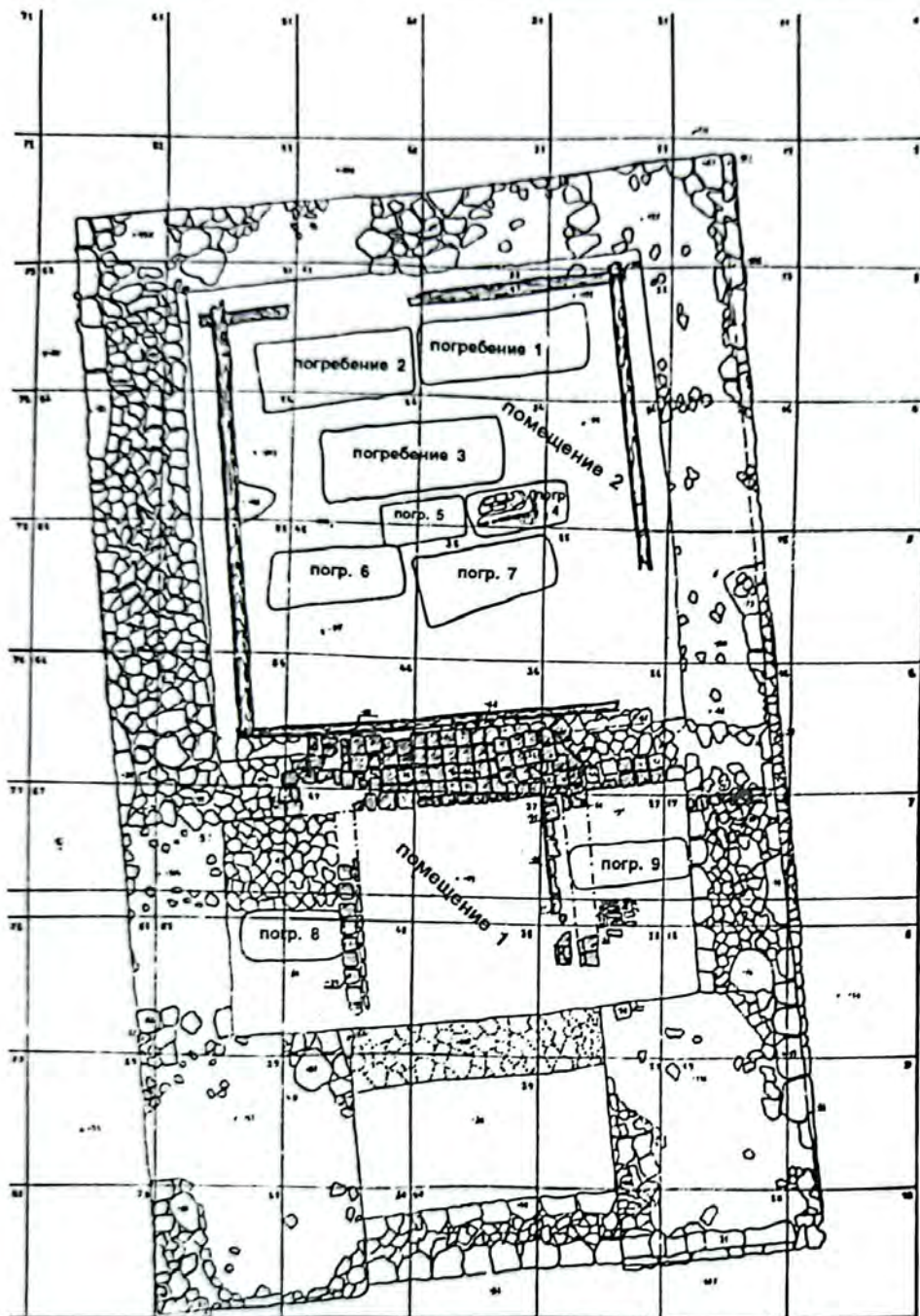
It is apparently, that together with the Khoesrmian missionaries – preachers, the architectural form of two camera mausoleum had been spread in Dasht-i-Kipchak. The mausoleums under the tent cupolas were close by planning to the Jaiyk mausoleums. Two of them have been remained well enough up to

ском компоненте в материальной культуре городов Золотой Орды//По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата, 1970. Р. 60–68; Гражданкина Н.С., Ртвеладзе Э.В. Влияние Хорезма на керамическое производство золотоордынского города Маджары//СА. 1971. №1. Р. 127–137.

²⁵Егоров В.Л. Мавзолеи Водянского городища//СА. 1980. №1. Р. 87–88.

²⁶Маньковская Л.Ю. О типологии мемориального зодчества Средней Азии. Мавзолеи Фудины и Касби//Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. М., 1979. Р. 102; Маньковская Л.Ю., Булатова В. Памятники зодчества Хорезма. Ташкент, 1978. Р. 75; Мамедов М.А., Мурадов Р.Г. Гургандж. Архитектурный путеводитель. Стамбул, 2000. Р. 22–24; Стеблюк Ю.В. Погребальные сооружения Южного Хорезма... Р. 100–107.

²⁷Хмельницкий С.Г. Между саманидами и монголами... Р. 152.

Pic. 10. Plan of Vodyansky mausoleum

2004²⁹. Three burials had been opened in gurbhana of this mausoleum. In the robbed burials were found the remains of wooden coffins with iron fastenings, burnt fabric of clothes and in the central burial was found the ribbed iron mace.

²⁸Боталов С.Г., Маламуд Г.Я. Погребальный комплекс Кесене//Уфимский археологический сборник. Вып.3. 2001. Р. 162–167.

²⁹Смагулов Е.А. Отчет по теме: «Архитектурно-археологические изыскания для мавзолея

current days, what gives the opportunity to imagine also the outward view of the mausoleums of the Jaiyk site. We mean the mausoleum Abat-Baitak in the Aktubinsk oblast (pic. 11) and the mausoleum Kesene on the territory of the southern Ural region in the South of Chelyabinsk oblast at the village Varna (pic. 12–1).

In 1889 E.A. Petry carried out the excavations on the last one and discovered the remains of three burials, and also the availability of fire traces and bones of animals. The remains of silk clothes were on the deceased. Moreover, in the burials were found the fragment of wooden cudgel (shokpar), colored into crimson color and also the ear-ring and stamped ring (pic. 10–3, 4), what will let to refer the Kesene to the XIII–XIV cc. more argumentatively²⁸.

The excavations at the mausoleum Abat-Baitak were carried-out in

1-фото. «Кіші қоныс-жай». Жалпы көрінісі

Фото 1. «Малая усадьба». Общий вид

Photo 1. Small farmstead. General view

2-фото. «Кіші қоныс-жайдың» батыс тұрғын жайлары. №5 және 4-бөлмелер

Фото 2. Западная жилая секция «малой усадьбы». Помещения №5 и 4

Photo 2. The western dwelling section of «The small farmstead». Premises 4 and 5

3-фото. «Кіші қоныс-жай» Алдыңғы қатарда №3 бөлмесі көрініп тұр

Фото 3. «Малая усадьба». На переднем плане помещение №3

Photo 3. «The small farmstead». Premise 3 is on the front side

4-фото. «Кіші қоныс-жай», №1 бөлме

Фото 4 «Малая усадьба». Помещение №1

Photo 4. «The small farmstead». Premise 1

5-фото. «Кіші қоныс-жай». №5 бөлмеде орналасқан тандыр мен пеш

Фото 5. «Малая усадьба». Тандыр и печь в помещении №5

Photo 5. «The small farmstead». Tandyr and hearth in the premise 5

6-фото. Үлкен қоныс-жай

Фото 6. «Большая усадьба»

Photo 6. The big farmstead

7-фото. Үлкен қоныс-жай. №1 болменің кіре берісі

Фото 7. -Большая усадьба-. Вход в помещение №1

Photo 7. -The big farmstead-. Entrance to the premise 1

8-фото. Үлкен қоныс-жай. №1 бөлме. Батыс қабырға бойымен орналасқан сыпаның бір бөлігі

Фото 8. -Большая усадьба-. Помещение №1. Часть суфы вдоль западной стены

Photo 8. -The big farmstead-. Premise 1. Part of sufa along the western wall

9-фото. Үлкен қоныс-жай. Сол жақта – №4 тар бөлме. №1 бөлмедегі суфа

Фото 9. «Большая усадьба». Узкое помещение №4 (слева). Суфа в помещении №1

Photo 9. «The big farmstead». The narrow premise 4 on the left side. Sufa in the premise 1

10-фото. Өсімдікті өрнегі бар
тиын

Фото 10. Монета с раститель-
ным орнаментом

Photo 10. The coin with herbal
ornament

11-фото. Кешеннің батыс бөлігі

Фото 11. Западная часть комплекса

Photo 11. The western part of complex

12-фото. Белмелерді бөліп тұрған ұзына бойы созылған қабырға

Фото 12. Продольная стена, разделяющая блоки помещений

Photo 12. The longitudinal wall dividing the blocks of premises

13-фото. №1 белме мен №2 белме арасындағы есік

Фото 13. Дверной проем, соединяющий помещения №1 и 2

Photo 13. Door aperture connecting the premises 1 and 2

14-фото. №2 бөлме

Фото 14. Помещение №2

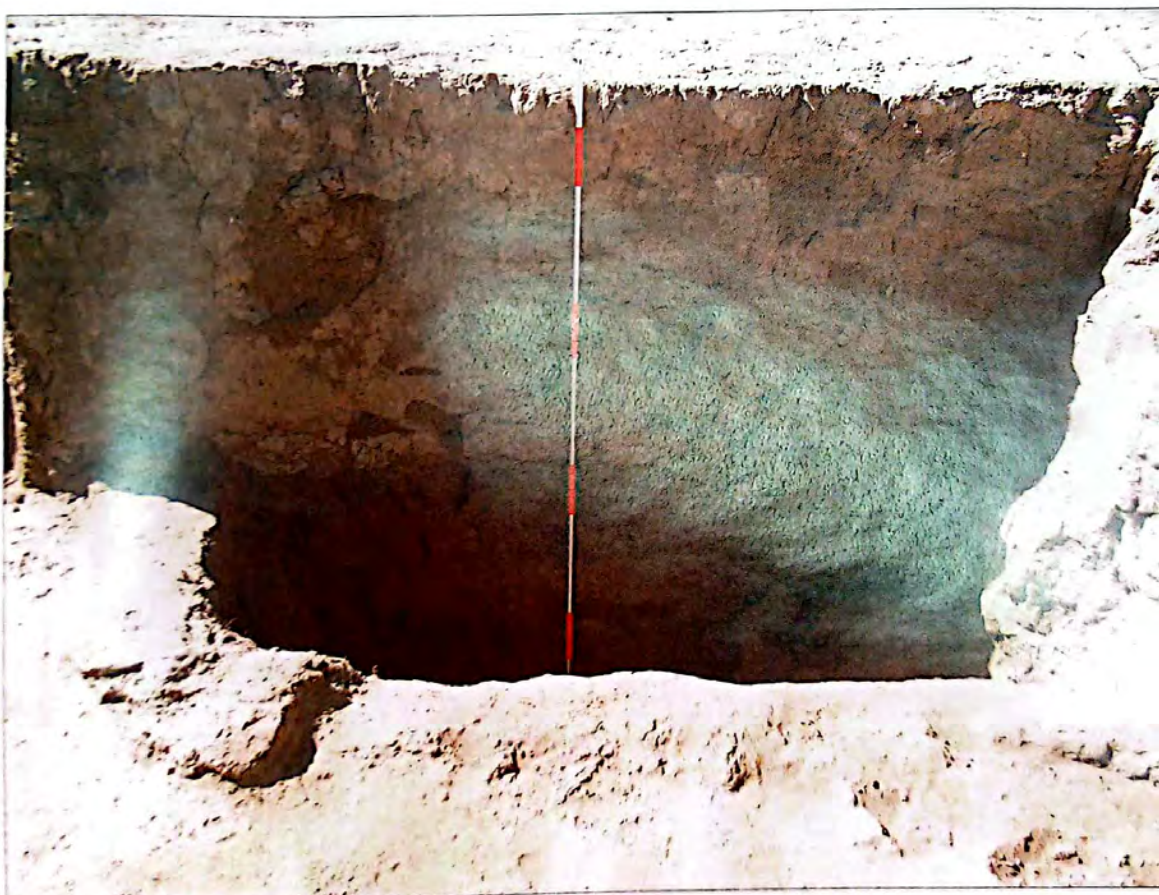
Photo 14. Premise 2

15-фото. №2 бөлмедегі кән

Фото 15. Кан в помещении №2

Photo 15. Kan in the premise 2

16-фото. №2 бөлмедегі қойма шұңқыры

Фото 16. Яма-заكرم в помещении №2

Photo 16. Pit-storage in the premise 2

17-фотос. №2 бөлмедегі шаруашылық шұңқырлар

Фото 17. Хозяйственные ямы в помещении №2

Photo 17. Household pit in the premise 2

18-фотос. №2 бөлмеден №3 бөлмеге өтетін есік. Есіктің аман қалған іргесі

Фото 18. Дверной проем из помещения №2 в помещение №3. Сохранившаяся часть основания дверного блока

Photo 18. Door aperture from the premise 2 to the premise 3. The remaining part of the door block's basis

19-фотос. №3 бөлме

Фото 19. Помещение №3

Photo 19. Premise 3

20-фото. №3 бөлме. Тандыр

Фото 20. Помещение №3. Тандыр

Photo 20. Premise 3. Tandyr

21-фото. №3 бөлме. Батыс қабырға бойымен орналасқан сыла

Фото 21. Помещение №3. Суфа вдоль западной стены

Photo 21. Premise 3. Sufa along the western wall

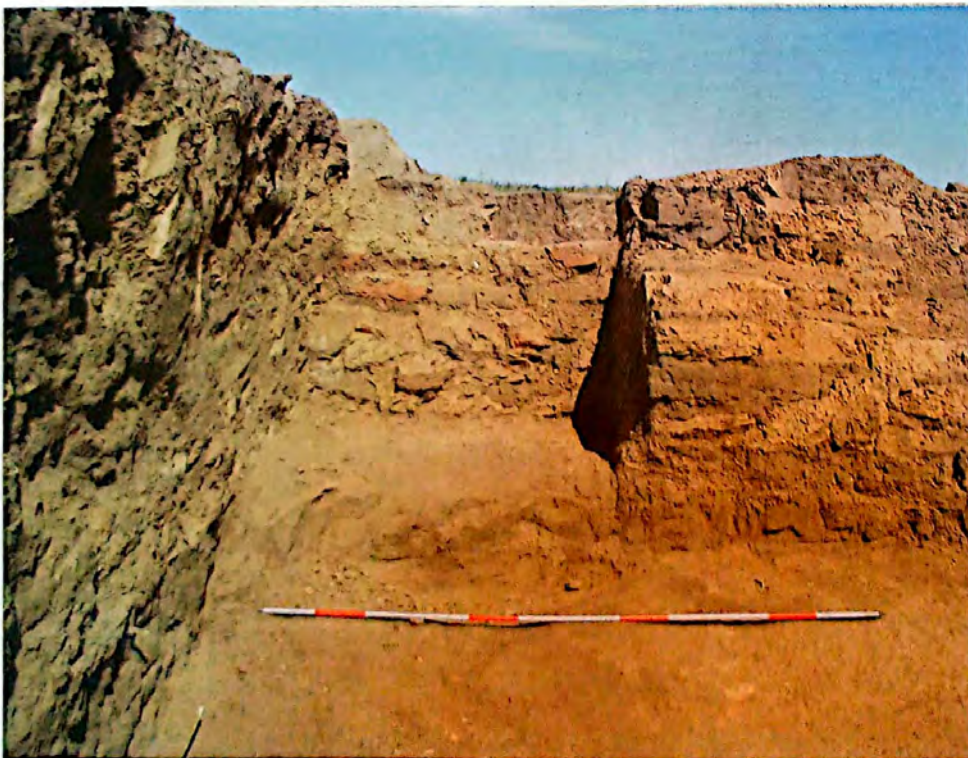
22-фото. №3 бөлме. Пеш

Фото 22. Помещение №3. Печь

Photo 22. Premise 23. Oven

23-фото. №4 бөлме
Фото 23. Помещение №4
Photo 23. Premise 4

24-фото. №4 бөлме. Екінші құрылыс кезеңінде бітеп тасталынған есік
Фото 24. Помещение №4. Дверной проем, заложенный во второй строительный период
Photo 24. Premise 4. Door aperture put in the second building period

25-фото. Кешеннің шығыс бөлігі. Алдыңғы көріністе 2003 жылғы қазба орны

Фото 25. Восточный блок комплекса. На переднем плане раскоп 2003 г.

Photo 25. The eastern block of complex. Excavation of the year 2003 is on the front view

26-фото. №7 бөлменің батыс қабырғасы

Фото 26. Западная стена помещения №7

Photo 26. The western wall of premise 7

27-фото. №7 бөлме
фото 27. Помещение №7
Photo 27. Premise 7

28-фото. №8 бөлме
Фото 28. Помещение №8
Photo 28. Premise 8

29-фото. №9 бөлменің ішкі көрінісі

Фото 29. Интерьер помещения №9

Photo 29. Interior of the premise 9

30-фото. №9 бөлме. Тандыр орнатылған суфа

Фото 30. Помещение №9. Суфа с тандыром

Photo 30. Premise 9. Sufa with tandyr

31-фото. №10 бөлме. Кан түтіктері
Фото 31. Помещение №10. Каны
Photo 31. Premise 10. Channels The kans

32-фото. №13 бөлме
Фото 32. Помещение №13
Photo 32. Premise 13

33-фото. №11 бөлменің солтүстік
қабырғасының бөлігі

Фото 33. Фрагмент части северной
стены помещения №11

Photo 33. Fragment of the northern
wall's part of the premise 11

34-фото. №11 бөлме. Сыпалар

Фото 34. Помещение №11. Суфы

Photo 34. Premise 11. Sufas

35-фото. №13 бөлменің пеші
Фото 35. Печь в помещении №13
Photo 35. Oven in the premise 13

36-фото. Су қоймасы – әуіз
Фото 36. Хауз – хранилище воды
Photo 36. Hauz – the storage of water

37-фот. Теңге
 Фото 37. Монета
 Photo 37. The coin

38-фот. Моншаның іргесі
 Фото 38. Основание бани
 Photo 38. The basis of the bath

39-фот. Кірпіш күйдіретін пеш аркаларының қираған бөлігі
 Фото 39. Разрушенная часть арок кирпичеобжигательной печи
 Photo 39. The destroyed part of the oven' arches

40-фото. Кіші кесененің аман қалған бөлігінің жалпы көрінісі

Фото 40. Общий вид сохранившейся части «Малого мавзолея»

Photo 40. The general view of the remained part of the Small Mausoleum

41-фото. Оңтүстік-шығыс бұрыш. №1 бөлме мен қасбет қабырғасының қазіргі қалпы

Фото 41. Юго-восточный угол. Сохранность фасадной стены и помещения №1

Photo 41. The south-east corner. Safety of the facade wall and premise 1

42-фото. «Кіші кесене» №2 өлмесінің өдені

Фото 42. Пол помещения №2 «Малого мавзолея»

Photo 42. The floor of the premise 2 of the «Small mausoleum»

43-фото. Керхана (№2 бөлме) еденінің стратиграфиясы

Фото 43. Стратиграфия пола в гурхана (помещение №2)

Photo 43. Stratigraphy of the floor in gurkhana (premise 2)

44-фото. Көрхана ішіндегі мүрде шұңқырындағы сағана қалдығы

Фото 44. Остатки склепа в могильной яме погребения в гурхане

Photo 44. The remains of the burial vault in the pit of the burial in gurkhana

45-фото. Шикі кесектен қаланған контрофорстар

Фото 45. Сырцовые контрфорсы

Photo 45. The raw brick contra points

46-фото. Үлкен кесенедегі №1 бөлменің батыс қабырғасының бөлігі

Фото 46. Фрагмент западной стены помещения №1 «Большого мавзолея»

Photo 46. Fragment of the western wall of the premise 1 of the Big mausoleum

47-фото. Сыртқы ауладағы еден учаскесі

Фото 47. Участок пола внешнего двора

Photo 47. The outward yard' floor section

48-фото. «Үлкен кесенедегі» №1 бөлменің ортасындағы суфа

Фото 48. Центральная суфа помещения №1 «Большого мавзолея»

Photo 48. The central sufa of the premise 1 of the Big mausoleum

49-фото. «Үлкен кесене» кәрханасындағы қабірлер. Оң жақта №2 бөлменің «тумбасы»

Фото 49. Погребения в гурхане «Большого мавзолея». Справа «тумба» в помещении №2

Photo 49. The burials in gurkhana of the «Big mausoleum». The right «The pedestal» in the premise 2

50-фото. Балалардың қабірлері

Фото 50. Детские погребения

Photo 50. The children' burials

51-фото. Ересек адамдардың қабірлері

Фото 51. Взрослые погребения

Photo 51. The adults' burials

52-фото. Ортада орналасқан №1 және 5 қабірлер

Фото 52. Центральные погребения №1 и 5

Photo 52. The central burials 1 and 5

53-фото. №2 қабір. Ұзын қабырғаларының жоғары жағы кірпішпен жиектелген шұңқыр

Фото 53. Погребение №2. Яма с запличиками вдоль длинных стенок

Photo 53. The burial 2. Pit with the «shoulders» along the long walls

54-фото. №3 қабір. Жиектері кірпішпен қаланған мүрде шұңқыры

Фото 54. Погребение №3. Могильная яма с выкладкой обожженными кирпичами на запличиках

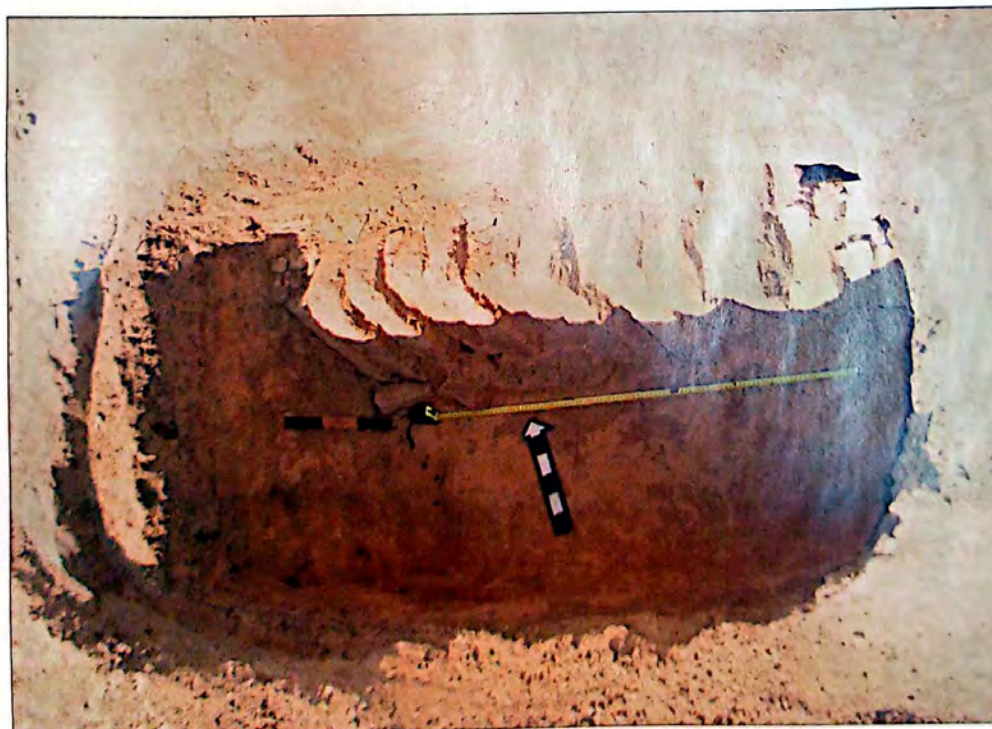
Photo 54. The burial 3. The burial pit with the burnt brick layers on the «shoulders»

55-фото. №4 қабір. Лақат ойығы

Фото 55. Погребение №4. Подбой - «ляхад»

Photo 55. Burial 4. The side hole - «lyakhad»

56-фото. №4 қабір. Шикі қышпен жабылған лақат

Фото 56. Погребение №4. Перекрытие подбоя сырцовыми кирпичами

Photo 56. Burial 4. Overlap of the side hole by raw bricks

57-фото. №6 қабір сағанасы

Фото 57. Склеп погребения №6

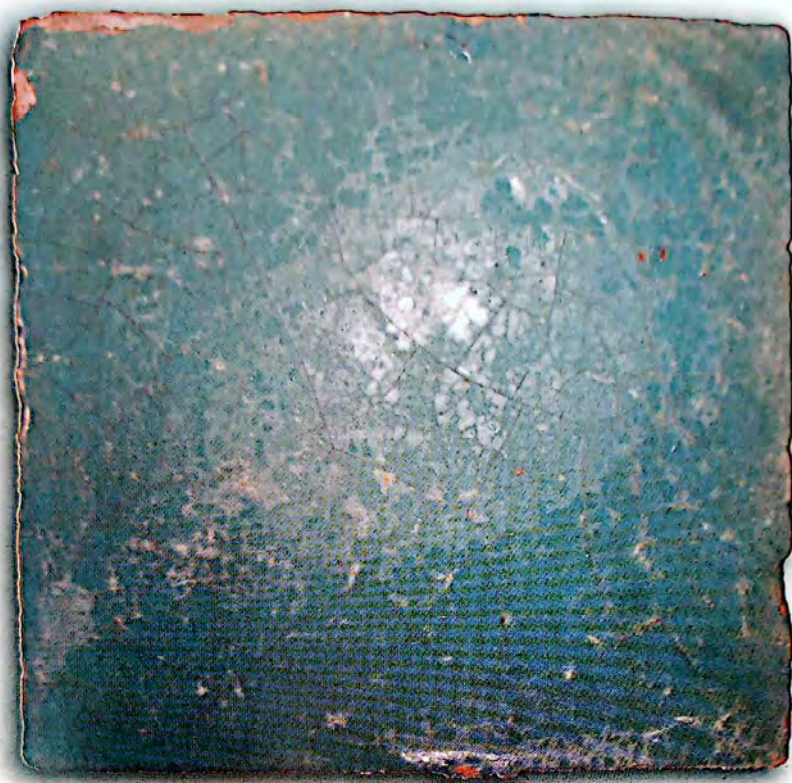
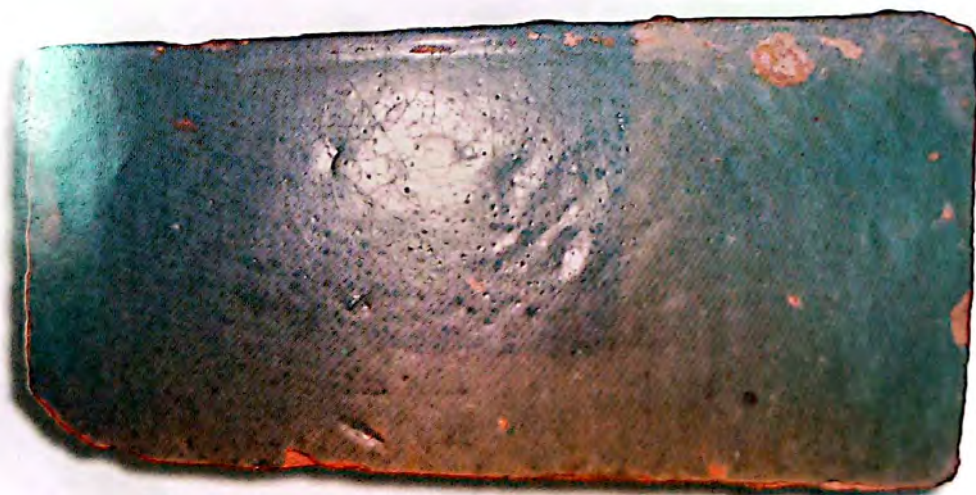
Photo 57. The burial vault of the burial 6

58-фото. №9 қабір

Фото 58. Погребение №9

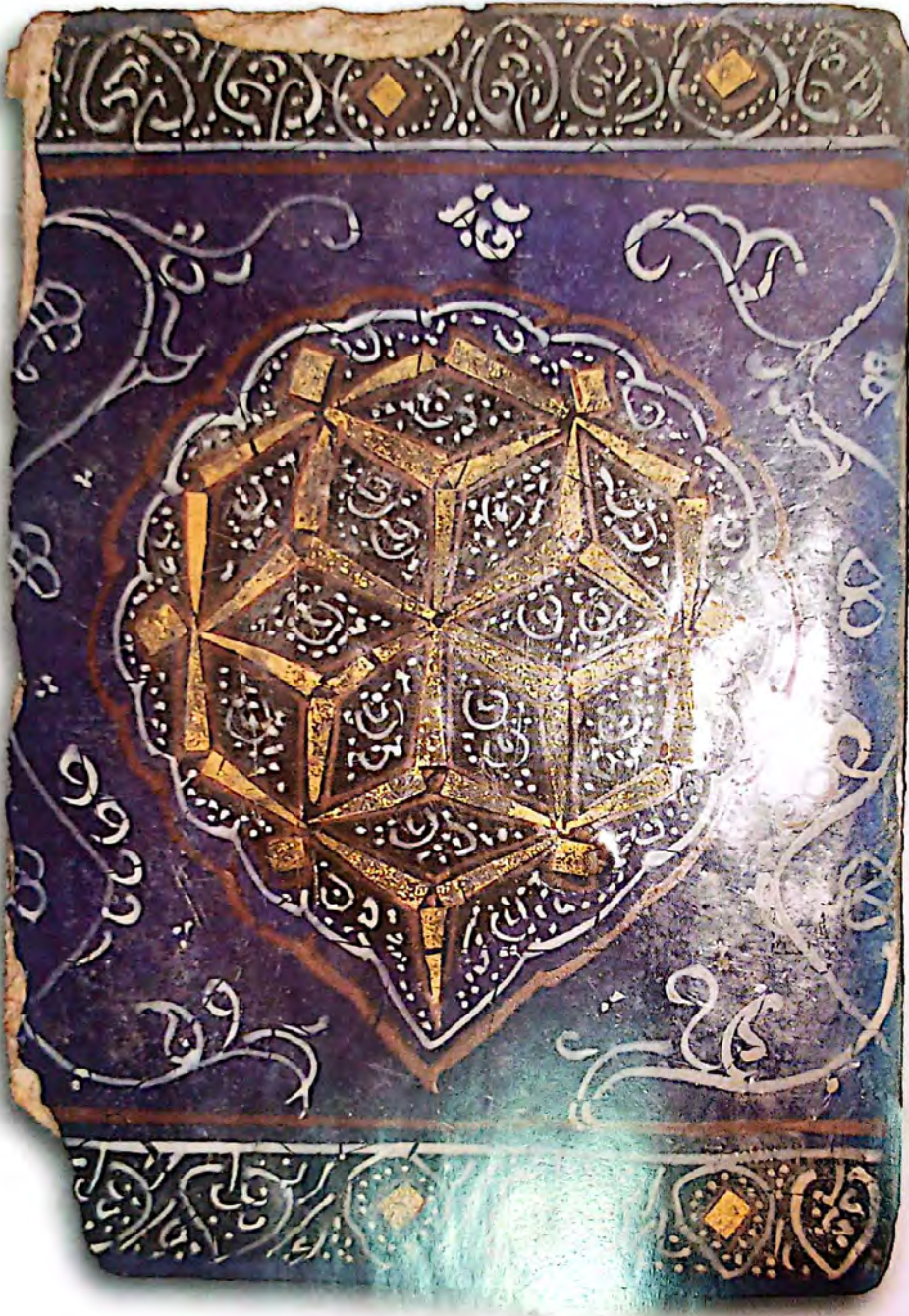
Photo 58. The burial 9

a
aб
b

59-фото. Безендіруде қолданылған шыңылтырлы тақталар

Фото 59. Глазурованные облицовочные плитки

Photo 59. The glazed facial plates

B

C

r
d

д
е

ж
г

е
и

з
h

к
j

и
l

60-фото. Үлкен кесененің №7 қабірінен алынған алтын сырғалар

Фото 60. Золотые серьги из погребения №7 Большого мавзолея

Photo 60. Golden ear-ring from the burial №7 of Big Mausoleum

61-фото. Күміс сақина

Фото 61. Серебряное кольцо

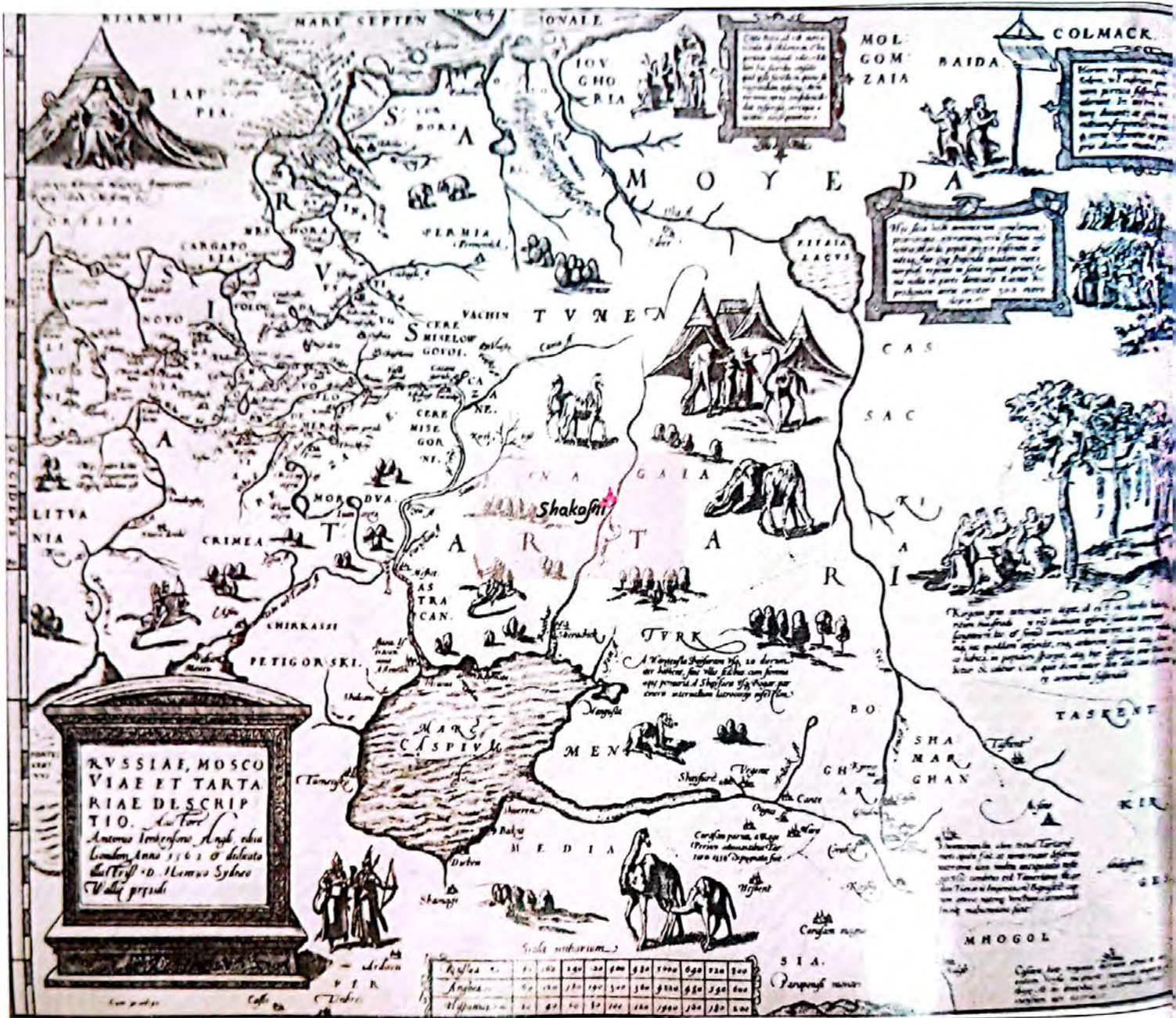
Photo 61. Silver ring

62-фото. Кіші кесененің қабірінен алынған қола сылдырмақтар

Фото 62. Бронзовые бубенчики из погребения Малого мавзолея

Photo 62. Bronze bells from the burial of Small Mausoleum

63-фото. Шакафи картасы

Фото 63. Карта Шакафи

Photo 63. Map of Shakafi

The comparison of these two monuments, the mausoleums Abat-Baitak and Kesene with the mausoleums of the necropolis of the site Jaiyk in the environments of the Uralsk town shows that their main parameters are analogous. They are dated, as the mausoleum on the bank of the Ural River, by the XIV–XV cc. So, the both mausoleums in the basis have the rectangular (but not the quadrangular as it's written by mistake in some publications) with the length of sides 9,3x12 m – Kesene³⁰, and 9,28x12,15 m (measuring by A. Itenov) or 9,39x12,35 m (measuring by N. Imazhanov) – Abat-Baitak.

Apparently they were close as by the architectural appearance and by construction. The mausoleums outward looked like the rectangular volumes (in sizes: 9x12 m at the «Small» Jaiyk mausoleum (the sizes coincide exactly with the sizes and proportions of the Abat-Baitak and Kesene mausoleums) and 12,85x19,5 m at the «Big Mausoleum», each crowned, probably, by two cupolas (under domination of cupola over gurkhana). The southern facades were formed in a form of portals.

The main problem in reconstruction of the outward view of the Jaiyk mausoleums is, of course, the type of overlapping – which of two main kinds of cupolas had been used here – semispherical or tent one?³¹ Taking into

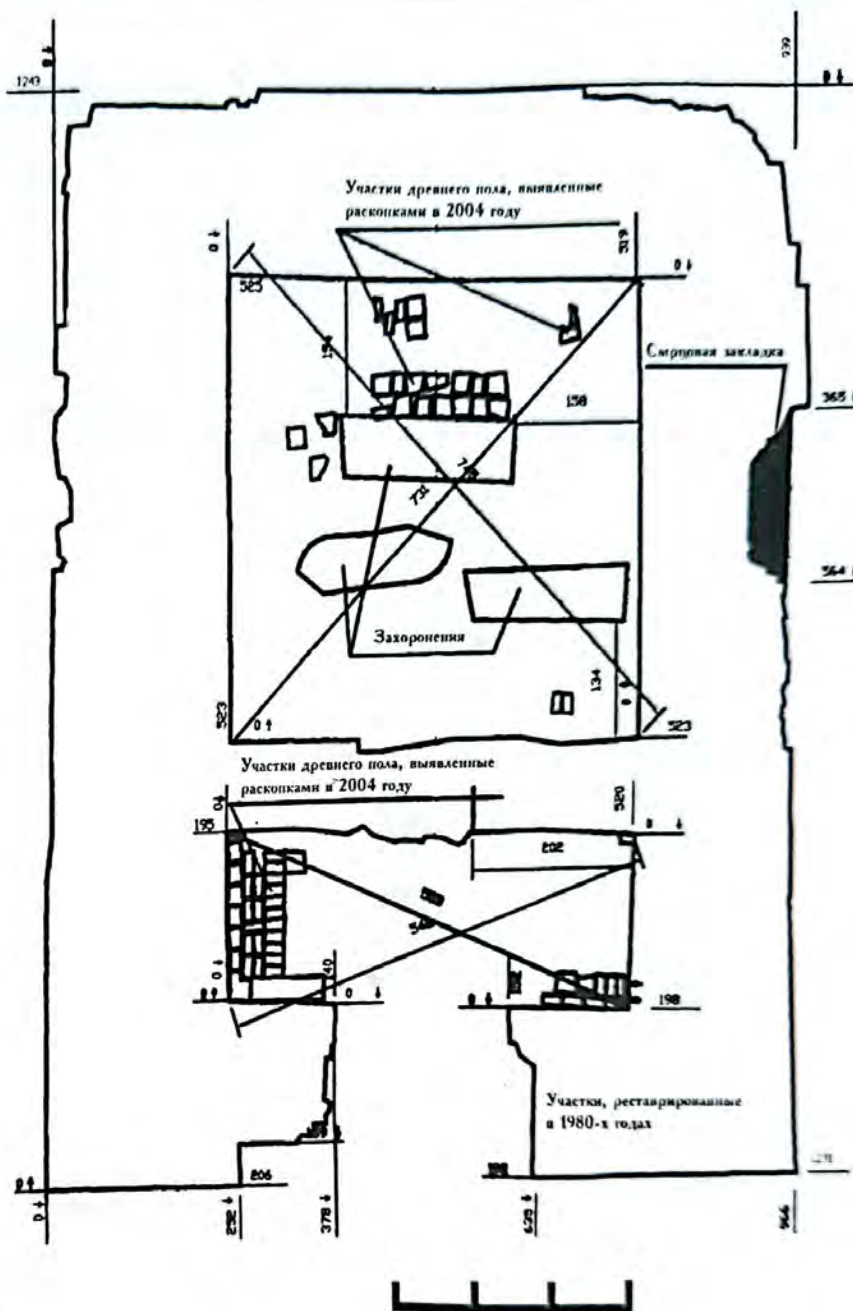

Рис. 11. План Абат-байтак мавзолея

Абат-байтак в Актюбинской области // Архив НИПИПМК МКИ РК.

³⁰The plan given in publication of S. Batalov and G. Malamud. P. 165.

³¹Смагулов Е.А. Мавзолеи на берегу Жайыка // Кумбезд, 2004, 4.03–1.04. P. 49–51; See the variants of reconstruction of the outward view of the mausoleums offered by T. Turekulov.

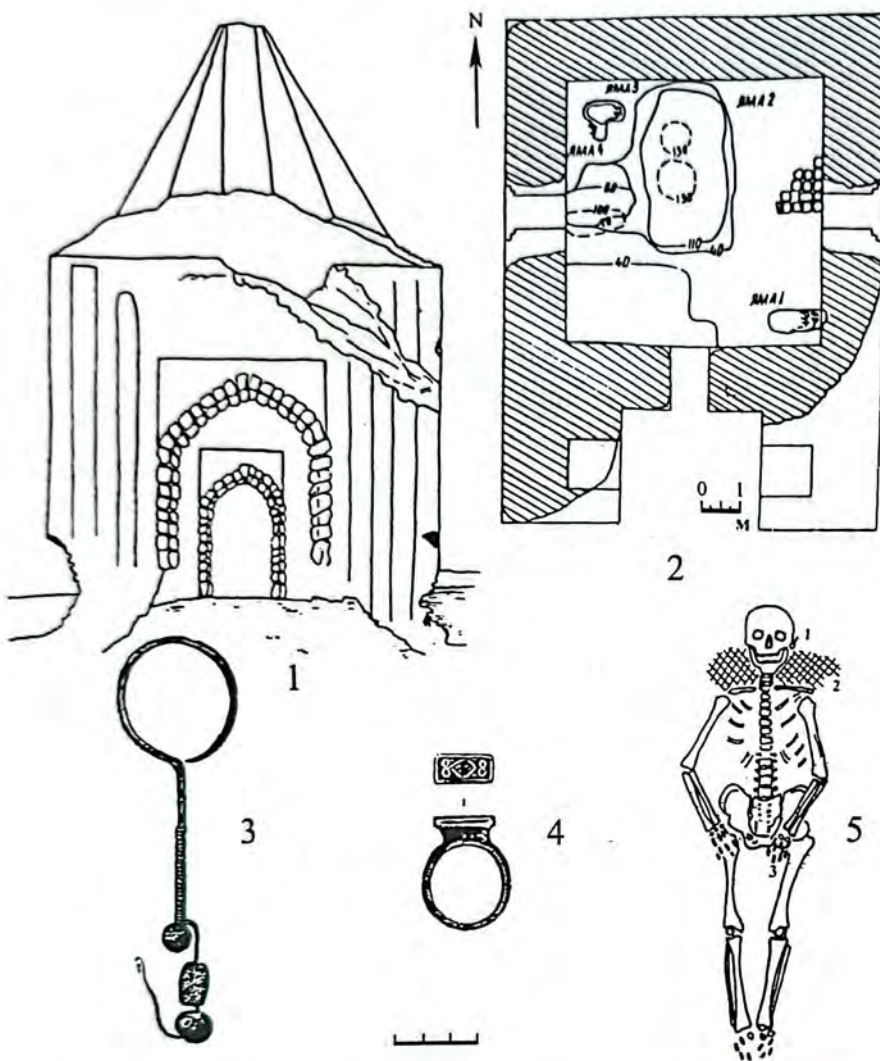

Fig. 12. Plan and findings from the mausoleum Kesene (Боталов С.Г., Маламуд Г.Я. Погребальный комплекс Кесене//Уфимский археологический вестник. Вып. 3. Уфа, 2001): 1 – general view of mausoleum; 2 – plan of mausoleum; 3 – golden lar-ring; 4 – silver finger-ring; 5 – skeleton

account the essential difference in the outward and inner decorative forming of the camp mausoleums of the Abat-Baitak and Kesene from one side, and the Jaiyk ones from another side, it is possible to consider that the mausoleums on the bank of the Ural River had the semispherical cupolas. But the findings of trapeze form facial plates give the basis to suppose here the tent cupola too. Regrettably, the archaeological materials and the level of the mausoleums destroy on the Swistun mountains do not let yet to answer this question definitely.

But the received materials are enough to recognize here, on the banks of the Ural River the influence of the Central Asian building culture, which was more appreciable than in the towns of Volga region or in the steppes of the South Ural region. Construction of such mausoleums can be referred surely to the time of short term,

but the intensive development of the Golden Horde town culture. This period is referred to the time of the Uzbek khan (1313–1339), when the Islam became the State religion officially in the Golden Horde³².

As it is known, the active role was played by the «Khoresm party» in a leading elite headed by the powerful governor-general of Khorezm Kutluk-Timur in his raising to the throne. The intensive

³²As it is known, the first khan-Moslem on the Golden Horde throne was Berke. He betrayed the religion of ancestors and adopted Islam in the early 4-es of the XIII c not being the khan. After taking the throne in Saray, he could not give the State status to Islam. On the strength of the Islam in Golden Horde is the fact that Berke-khan had been taken into Islam from the Bukhara sheikh Shemseddin Elbakherzi, the follower of the influential sufist order Kubrewi.

influence of Islam which became the consequence of the unlimited propaganda of missionaries was observed everywhere on the territory included to the Golden Horde right from this time. The active part was taken by the priests from Central Asia in this propaganda. On the burial stone of one of such missionaries who reached the banks of the Kama River remained the partial inscription such as: "... the pious in his predestinations Khadji Khusein-bek, son of the great emir Omar-bek... Turkestanian..."

The specialists noted not one time the dependence of the handicraft production of Volga River Golden Horde towns from the handicraft traditions of Khorezm, mostly-Urgench³³. So, there are so many general things in the material culture of the Golden Horde towns, handicraft traditions and architectural view with the towns of Khorezm and all Central Asia. The genetic link of the Ural region's memorial construction with the Central Asian does not have any doubts among the specialists. The architectural – planning type – facade two camera longitudinal-axis – of the both mausoleums opened on the necropolis of the Jaiyk site, and also the mausoleums of Abat-Baitak and Kesene, appeared, as it is supposed by the specialists, on the basis of Central Asia and Khorasan in the XI–XII cc.³⁴ The source of this architectural form can be considered Khorezm.

³³See: *Смирнов А.П.* Среднеазиатские элементы в архитектуре и строительном деле волжских болгар//Средневековые памятники Поволжья. М.,1976. Р. 3–6; *Ерзакович Л.Б.* О южноказахстанском компоненте в материальной культуре городов Золотой Орды//По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата, 1970. Р. 60–68; *Гражданкина Н.С., Ртвеладзе Э.В.* Влияние Хорезма на керамическое производство золотоордынского города Маджары//СА. 1971, №1. Р. 127–137; *Федоров-Давыдов Г.А.* Культура и общественный быт золотоордынских городов. М., 1964. Р. 9.

³⁴*Хмельницкий С.Г.* Между саманидами и монголами... Р. 152.

Chapter 4

THE CERAMICS OF THE JAIYK SITE

The main material from the excavations is the ceramics. It is unglazed and glazed dish, household items; facial tiles. The unglazed ceramics is divided in its turn for two groups – red clay and grey clay ceramics (photo 64).

The red clay ceramics amounts approximately 80–90% of all ceramics on the Jaiyk site.

The table jars can be separated into some types: jars with high enough narrow neck, with slightly turned outward nimbus with rounded edges. The upper part of neck is ornamented by the row of wide cut lines. The handle was fixed to the middle of neck and shoulders of vessel. The vessels with nimbus from the opposite side from the handle in a form of sink can be referred to the jars of such type. The necks of such types were decorated by the linear or wave lines.

The second type of jars is presented by the vessels of average sizes with not high wide neck slightly turned outward neck round in cut; handle is oval with one joint to the edge of nimbus or to the middle of nimbus, and another one joint to the body on the level of its biggest diameter. The bottom of jars is wider than the diameter of neck.

The jars were ornamented by the cut drawn ornament in a form of horizontal concentrically and wave shaped lines, belts consisted of the oblique lines put by the comb-shaped stamp.

The third type of jar shaped vessels is presented by not high vessels with wide, not high neck of a small size with not wide neck, the nimbus is turned outward and from the inner size around the nimbus is done the protuberance for cover. Not big by the height vertical loop shopped handles are joined by the upper ends to the nimbus; their low edges are fastened to the shoulders. The body is widened upward. The ornament in a form of concentric draw lines decorates the body situating by the stages from nimbus up to the bottom part. In collection there are fragments of one handle vessels with smoothly turned out in cut, round shaped or triangle nimbus.

The package ceramics is presented by khum with egg shaped long body slightly widened in the upper part. The nimbuses are flattened in cut, sharpened and beveled outward. By the outward edge of nimbuses of some vessels was put the ornament in a form of the oblique cuts or cuts by the comb-shaped stamp.

There are khumches with handles with round shaped on top and cut-cone in low part body with two loop shaped vertically situated handles oval in cut fastened in the upper part of body with low wide neck with the straight or shelf-shaped nimbus. The khumches were decorated by the linear and linear-wave shaped ornament.

Among the ceramics of household intention are defined lamps-chirags-low small bowls with flat bottom. Some lamps have on the edge of a bowl the sink-nose intended for wick.

The water pipes-kuburs and their covers, chigirs-jar shaped vessels for the system of water lifting with the help of water lifting wheel were made of clay (pic. 13).

The stamped grey clay ceramics is met only in broken and in not essential quantity. They are fragments of grey clay vessels with herbal and geometrical ornament (pic. 14, 15).

The analogues of the unglazed ceramics from the Jaiyk site are observed in the materials of the Golden Horde settlements of Pruto-Dnestrovsky region between the rivers, Black Sea region¹.

The glazed ceramics. Findings of glazed ceramics from the Jaiyk site are not numerous, but they can be separated previously for two big classes by the character of the ceramic paste – the class of red clay and the class of cashin ceramics.

The red clay glazed ceramics by the quality of glaze is divided for two sections by the content of glaze – lead and lead less.

Ceramics with lead colorless glaze is presented by the fragment of bowl, the inner surface of which was covered by the transparent lead glaze on the white angob plastering. The ornament in a form of twisted into some circulations spiral put by the fine grave lines and painted into green and brown colors.

Ceramics with turquoise without lead glaze is presented by the fragments of jar made of carbonate clay covered by glaze from the inner and outward sides. In collection are the fragments of vessels covered by turquoise glaze only from the outward side.

Cashin ceramics². Several types can be defined among the cashin ceramics with transparent colorless glaze by the mean and character of ornamentation.

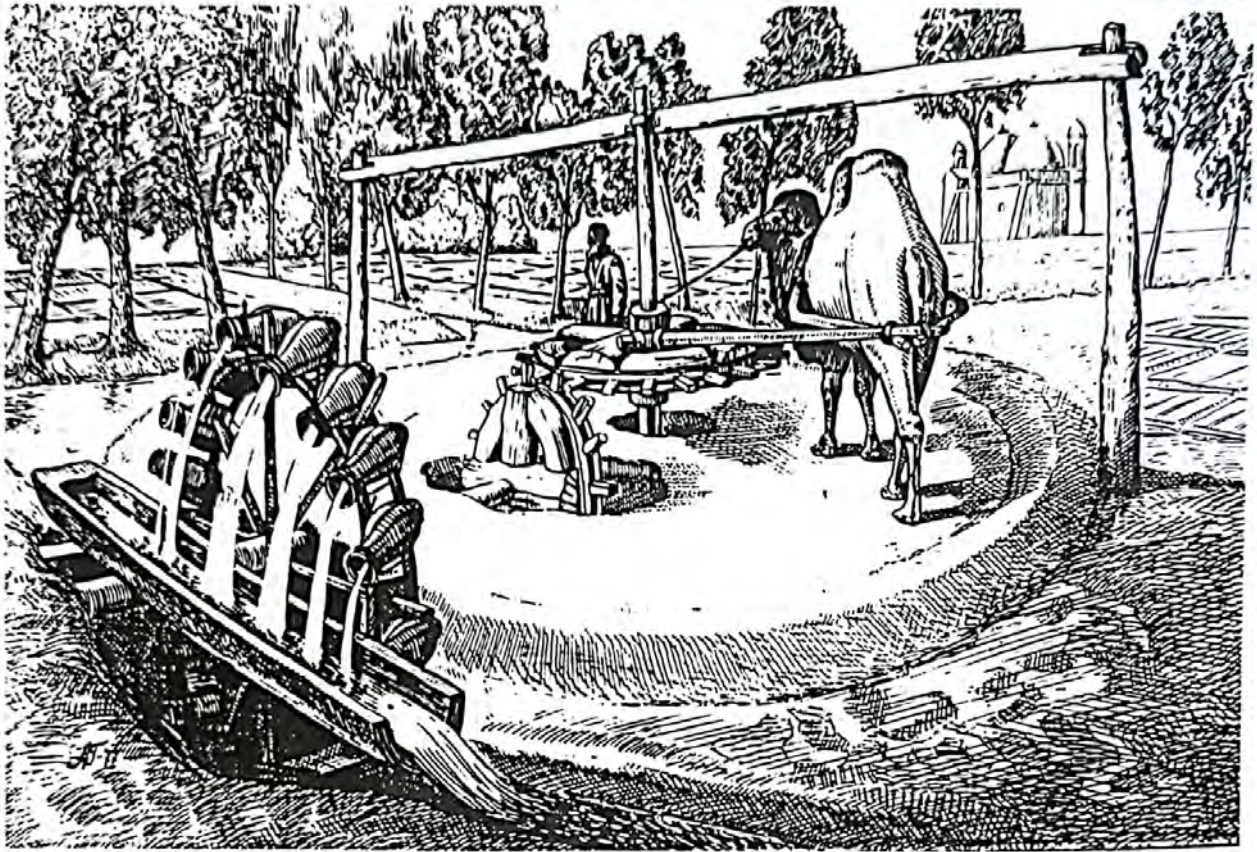
Ceramics with the colorless glaze with under glaze polychromic painting and under glaze relief. Under the polychromic coloring were used the oxide of copper giving the green color of all shades and cobalt giving the color from dark blue up to pale blue. The polychromic cashin ceramics, as the rule, consists of tree colors: green of all shades, dark blue and white which is the background for two others and formed by cashin under the transparent glaze³. The surface of vessels has the relief contoured by grey-green lines and colored by dark blue spots. Background of such ornament consists of brown-grey, grey-green dots⁴. On the outward

¹Кузнецова О.В. Керамика городища Жайык//Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып. 1. Уральск, 2002. Р. 219–220; Михальченко С.Е. Систематизация массовой поливной керамики золотоордынских городов Поволжья//СА. 1973, №3. Р.118–132; Федоров-Давыдов Г.А., Булатов Б.Н. Керамическая мастерская Селитренного городища//Сокровища сарматских вождей и древних городов Поволжья. М., 1968. Р. 195–212; Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес//Материалы и исследования по археологии СССР. М.–Л., 1950. №17. Тасмагамбетов И.Н., Самашев З.С. Сарайшык. Алматы, 2001. Р. 104–247.

²Cashin is the specific light ceramic paste of silicabe origin, the main compounds of which are sand, kaolin and feldspar. See: Сайко Э.В. Глазури керамики Средней Азии VIII–XII вв. Душанбе, 1963. Р. 21.

³Булатов Н.М. Классификация кашинной поливной керамики золотоордынских городов//СА. 1968, №4. Р. 95–109.

⁴Булатов Н.М. К вопросу о становлении ремесла в золотоордынских городах Поволжья//Вестник МГУ. 1969, №2. Р. 47–59.

Pic. 13. Chagir – water raising device (reconstruction of V.A. Groshev)

surface of vessels is situated the arch ornament defined by grey-green lines and colored by dark-blue dots.

The cashin ceramics of this type is presented by the fragments of glazed bowl of semi-spherical form with nimbus refined and slightly turned inside. On the outward surface is the arch ornament, the relief white lines are colored by the run dark blue dots, inside the arch are the radial, stroke lines of green-grey color. The edge of nimbus is decorated by dark blue dots. The ornament of the inner surface is situated by the stages. The upper wide belt is decorated by the big, defined by relief cufic stylized inscription consisted of the repeated word «ikbal». The relief is painted by dark blue dots and contoured by grey fine line. The next stage is the numerously repeated «peacock eyes» with one dark blue dot inside.

The bottom part of another bowl was decorated apparently by herbal ornament – the remains of white relief four petal flowers have been remained, and higher was the belt decorated also by the «peacock eyes» with one dark blue dot inside.

Also there are fragments of bowls decorated by the relief herbal ornament in a form of sprouts with three petal flowers, colored with dark blue run dots, the contour of painting is made by thin green lines.

Also to this group of vessels are referred the fragments of pot shaped vessel with the straight, low neck and sloping shoulders. The outward and inner surfaces are covered by

glaze. On the edge of nimbus is situated the row of dark blue run dots. The inner surface of nimbus is not ornamented. The outward surface is decorated by cone centric stripe of turquoise color contoured by thin dark blue or black stripes. Low is the picture of sprouts with three petals.

The ceramics with transparent turquoise glaze and black ungerglaze painting is presented by the fragments of semispherical form bowls. The outward and inner surface of bowl is covered by the turquoise glaze. The black color stripe is going along the nimbus outward and inside. On the outward surface was situated the ornament in a form of the stylized leaves of rhombus shaped form, situated by order in some rows.

The ceramics with over glaze painting on turquoise glaze is presented by the fragment of thin wall bowl with nimbus slightly turned inside. The fragment is of a bad safety, by the style corresponds to the vessels with ultramarine glaze with over glaze painting by white, red and gold colors.

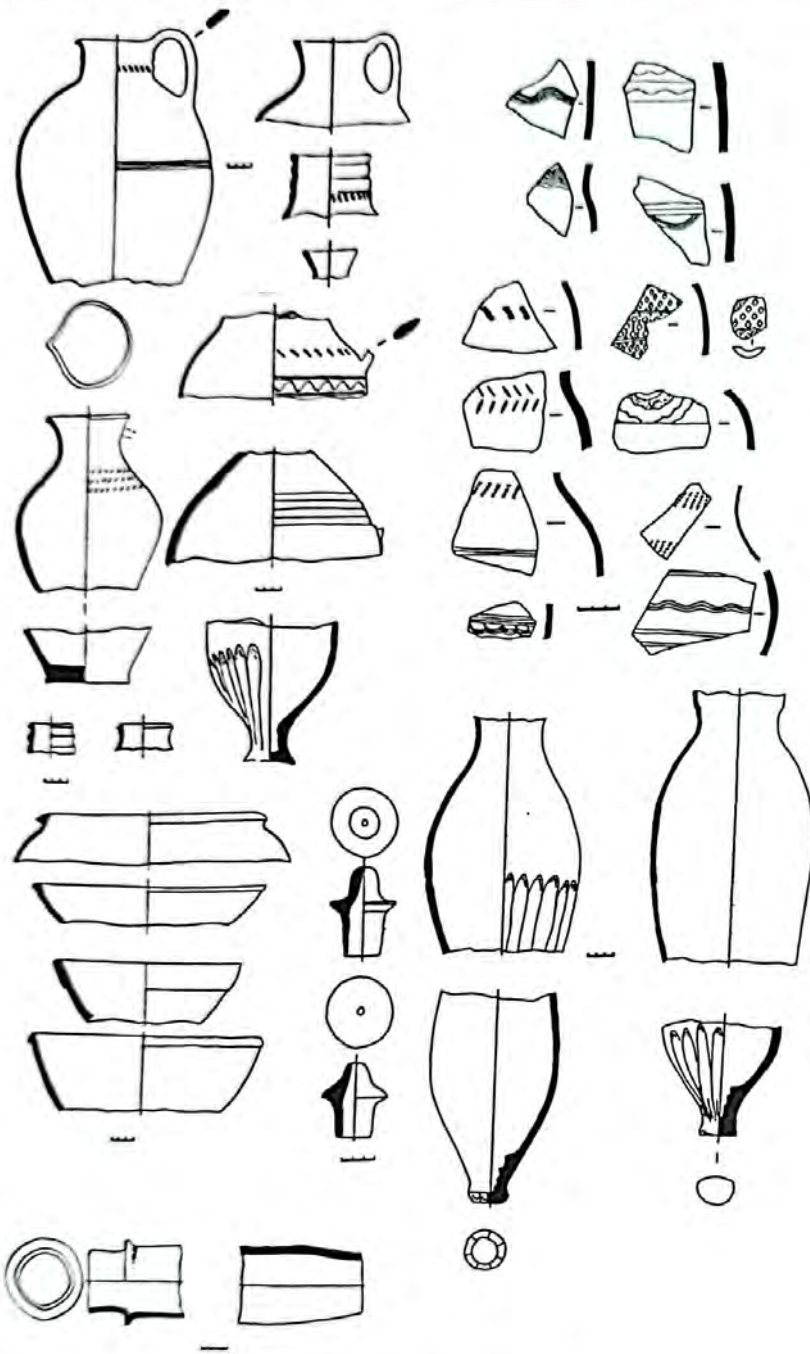
The nimbus from outward and inner sides is decorated by the stripe of black color. From the outward size along the nimbus, probably, is situated the stylized Arabic inscription made by white color on the black stripe. Then, lower is the arch ornament made by white painting. From the inner size the nimbus is decorated by the medallions in a form of stylized leaves painted by the thin white line with some white color dots inside. The stripe of medallions is cut by the medallion of round shape form gold rhombus in the center, painted by red color. The next belt is decorated by herbal ornament in a form of stylized twisted sprouts and leaves.

The ceramics with over glazed painting by ultramarine glaze, the color of which reached by the way of introduction into its content of cobalt⁵. The ornament is herbal the painting is by the gold, white and red colors. From the inner side the nimbus is decorated by the «onion shaped» medallions painted by the thin white line, with some white color dots inside. The stripes of medallions are cut by the picture of round shaped medallion with gold rhombus in the center contoured by red color.

Lower is situated the arch ornament made by white painting. The belts are divided between each other by the concentric lines of red, white and black colors. To this group of ceramics is referred the fragment of the bowl's bottom part covered inside by ultramarine glaze and over glaze painting by herbal ornament.

The glazed facing tiles. They have been discovered mostly under cleaning of the remains of mausoleums. The facing tiles are made on high-silica basis of the whitish-grey color in cut. The files are covered by dark-blue, blue, violet and almost black glaze. The glaze on all types of thick glass lays on to the qualitative white angob. Under excavation of small mausoleum were found the ceramic glazed tiles of the hexagonal form and the rectangular with the relief herbal ornament covered by the turquoise glaze (photo 59, a, b, z, u). The rectangular covered by dark blue glaze tiles with the gold painting were found. The remains of inscriptions have been remained.

⁵Булатов Н.М. Классификация кашинной поливной керамики золотоордынских городов// СА. 1968, №4. P.105.

Pic.14. Ceramics from the Jaiyk Site

by the bright blue glaze on the fine porous basis. The thickness of tiles is 2,4–3,2 cm. The picture is made by white color on the blue and dark blue background. The glaze is transparent, covers the basis by the thick glass layer. The white lines of decoration are put by the thick layer of white angob and these lines are defined by the relief under the glaze. The separating lines of color zones are underlined by dark green lines⁶. Out of some fragments was glued together the part of

The facing tiles are broken into small parts because of which it is not possible to recognize the character of the decorative ornament. But apparently the tiles formed the decorative stripes, borders – from one edge were going the white stripe with the knobs of dark blue back ground, in the middle were the white stripes which formed the circles, and the other edge was simple blue stripe separated from the dark blue stripe by the white stripe. The numerous are the fragments of tiles with waved white rosette on the blue background.

The various by the form are the glazed lives of the second mausoleum. Several groups can be separated under classification.

They are the fragments of tiles on the clay basis in thickness 2,5–2,8 cm, covered by blue mat glaze. The part of tiles had the long trapeze form; the tiles were of the quadrangular and rectangular forms in thickness 1,8–1,9 cm. On some of them the corners of sides from the back side were cut. The paste is dense, with admixture of chamotte and sand. The glazing is complete, the color of broken is brownish-pink (photo 59 b).

⁶Fragments of the decorative lines from the analogous by color and other characteristics were

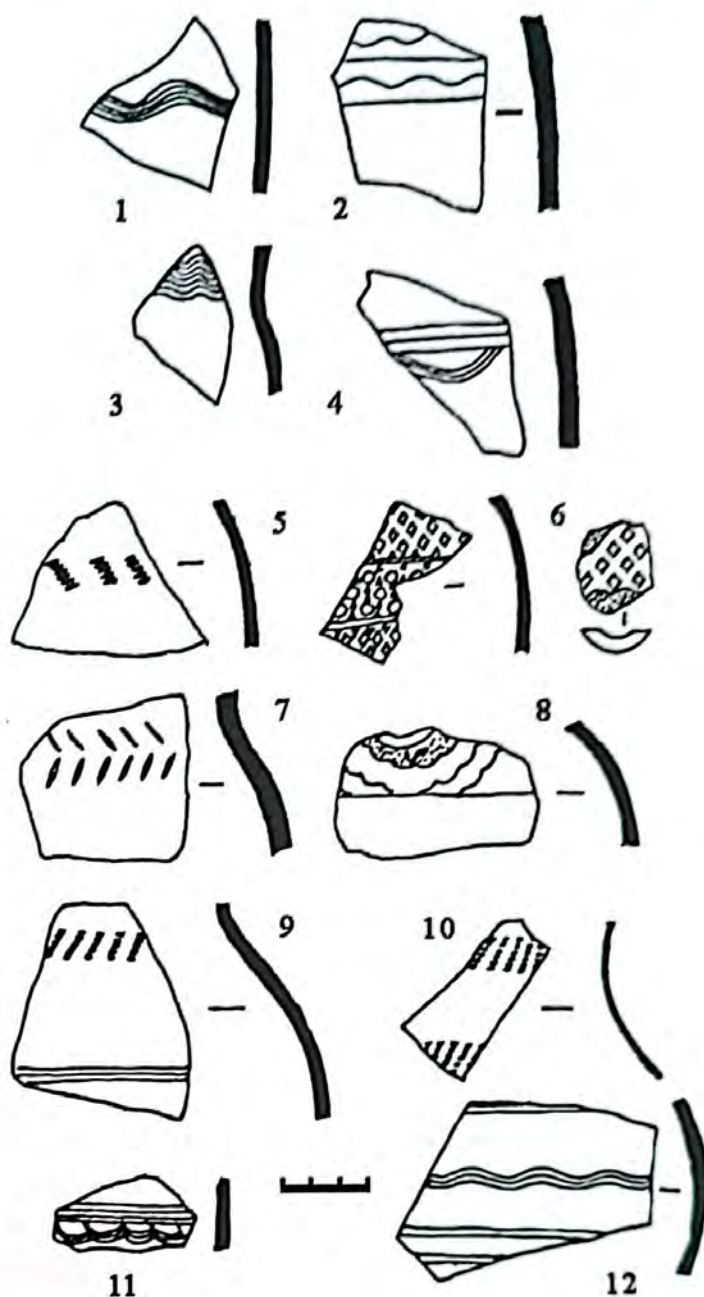
interesting tile with the protuberant middle part which served apparently from putting borders.

Fragments of the tiles formed the frieze (or stripe) with big Arabic inscription. This stripe had the width about 40 cm. On the deep dark blue cobalt background were the white letters by the writing «monumental suls». The width of letter files is 2,3–2,9 cm, the contour is done by dark green color. The thickness of these tiles is 2,5 cm. Along the edges of the epigraphic stripe was the border of blue color. The fragments are so small and scanty, that it is not possible to gather and to read the inscription.

The other group is formed by the fragments of tiles in thickness 2 cm. The stripe with complicated wattle geometrical ornament, the white lines of which formed the repeated star shaped motif on the dark blue background was formed of them.

In the fillings of the burial pits were discovered two tiles (one is safe) covered by the rich dark blue color glaze with over glaze painting by gold and fine white lines. The sizes of tiles are 11x16 cm, thickness is 2 cm. In the center of ornamental composition of the medallion are six petal rosettes, painted by gold and small herbal «volutes» are made by thin white lines (photo 59 b). It is obviously that these plates formed the border over the interior panel, or were used in forming of over burial construction. In the analogous techniques are made the tiles discovered under the cleaning of small mausoleum (photo 59 g).

The tiles with herbal ornamentation painting were also found. The interesting are also the bricks and tiles of not standard forms with rounds which were used in the laying of walls and arch. found during cleaning of «small farmstead» on the Jaiyk site itself.

Pic. 15. Fragments of ornamentation on the unglazed ceramics of the Jaiyk Site

Chapter 5

THE JAIYK SITE IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL AND HISTORICAL SOURCES

5.1. Is the Jaiyk site the Shakafni town?

The received materials and observations on house building of the Jaiyk site can be generalized as follows. The dwelling constructions of the town were made of raw bricks of the rectangular and quadrangular form. The dwelling premises were heated by kans, the fire-chamber of which were the tandyr. In addition to them are the rectangular form ovens of burnt bricks in «a big farmstead» and one of the premises of «a small farmstead». They are usually elevated over the level of floor on the pedestal of raw brick. The dwelling premises have the «П-shaped» sufas, in the household premises are the pits – storages, pits for rubbish, tashnau.

The main walls of construction have the thickness 70–80 cm, the brick is put «mixed-up». The smallest remained height of walls does not let to answer the question finally about the raw brick laying on all height. Under investigation of dwellings of Volga region towns of the Golden Horde time were revealed the dwellings of the «Mongol type»¹. The characteristic for this houses is quadrangular plan, raw brick laying of the socle part of walls on the height 50–70 cm, where was put the framework of walls. But due to the absence of wooden decay and the pieces of wood, the walls of the sites' houses of the Jaiyk site were put on all height of raw brick.

The comparison of plans, technical methods, house building of Volga towns and the Jaiyk site shows that the building culture of the Ural River basin «influenced the traditions of house building of Khorezm and Syrdaria regions. The plans of dwellings investigated on the Jaiyk site coincide with the plans of dwellings of Urgench, Otrar, Turkestan of the XIII–XIV cc. The difference is observed in location of some details of the interior, sufas, systems of heating, and in building techniques and the used materials is the full identity.

The researches wrote not one time about participation of the Khorezm and south Kazakhstan masters in forming of the syncretic, Golden Horde town culture².

Apparently that under the further study of the Jaiyk site it will be possible to define and to characterize in details «the Syrdaria wave» of influence. Currently we need to pay attention on the extreme closeness of town planning's of the dwellings of Otrar in the XIV–XV cc. and the dwellings of the Jaiyk site. The same suite principle of composing of three premises, «П-shaped» sufas in dwelling premises, tandyr, tashnau in the interiors of premises.

¹Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959–1965 гг.)// Поволжье в средние века. М., 1970. Р. 172, 175, 185.

²Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда. Л., 1937. Р. 127; Булатов Н.М. Классификация кашинной керамики золотоординских городищ//СА. 1968, №4. Р. 100–102; Ермакович Л.Б. О южноказахстанском компоненте в материальной культуре Золотой Орды//По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата, 1979. Р. 60–68.

But there are also the essential differences. The heating of dwellings of the Jaiyk site was realized by the special two channels kans made along one side of sufa. «The kans of after Mongol dwellings of Southern Kazakhstan in the majority of cases can be called so only at a big stretch»³.

At their time, generalizing the results of excavations of houses on the Tsarevskoye site (Novy Saray), the investigators offered classification of dwellings out of the principles of planning and building materials. They separated the following types of dwellings of the Novy Saray: quadrangular in plans constructions with wooden walls; rectangular, prolonged in plan constructions, semi ground houses; yurtas. The dwellings of the first type dominate. In this group are revealed four variants by the feature of construction of the house's basis. The most spread are the «quadrangular houses with wooden walls, stood on the raw brick socle». Under this the raw brick socle presented itself the laying in brick in 1–3 rows, the remained height is usually 30–40 cm. The less researched of the Novy Saray dwellings is the type 2 – «rectangular, prolonged in plan constructions»⁴.

The dwellings of Tsarevskoye site are different essentially by planning and methods of construction from the farmsteads of the Jaiyk site. By the character of outward walls the Jaiyk farmsteads apparently are analogous to the construction of walls of «double» house on the Vodyanskoe site (Beldjamen)⁵. Their walls on all height are put into three rows of the quadrangular brick. But the inner construction and planning of dwellings of the Jaiyk site has the principal differences from the farmsteads of the Golden Horde of Volga region towns. There in the basis of planning is the quadrangular or rectangular contoured by the capital outward walls, and inside it the division for the separate, usually two, premises is done by the help of the framework – fence overlapping.

In the Volga region the towns in general consist of one room, which with the help of inner light overlapping is separated for the household zones. The presence of sufa, which occupies the biggest part of dwelling half, forms two levels vertically – floor and level of sufa. Sufa is situated usually by three walls, in one of its sides are put the channels of heating system. The origin of such construction of house is considered to connect with the Mongol population of towns, and the planning to the mobile dwelling of nomads – yurta⁶. Such type constructions have not been revealed get on the Jaiyk site. Here is spread the suite planning of dwelling consisted of several rooms divided by the capital raw brick walls. Similar planning principles were the traditional for the house of Syrdaria region or all north-east of the Central Asia⁷.

³Ахинжанов С.М. К вопросу о происхождении канов на Сырдарье//Изв. АН КазССР. Сер. обществ. 1972, №2. Р. 64–69.

⁴Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959–1965 гг.)//Поволжье в средние века. М., 1970. Р.175.

⁵Мухамадиев А.Г. Раскопки двойного дома на Водянском городище в 1970 г.//Города Поволжья в средние века. М., 1974. Р. 80–83.

⁶Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959–1965 гг.)//Поволжье в средние века. М., 1970. Р. 185.

⁷Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Отрар в XIII–XV вв. Алма-Ата, 1987 Р. 15–100;

Obviously the farmsteads had the yards with out-buildings, which were built of the light constructions (wooden-framework, fenced). The yards have not been excavated yet.

Among the public constructions, already discovered and researched on the site Jaiyk, the Bath-khammam was already noted. The bath occupied in the eastern town the important place in the row of public constructions. After the mosque it was one of the visitable places. «...The bath in the Caucasus as well as in all East is the subject of the special care of town ruler and of the workshop organizations, and the separate rich man, who established the bath for himself and for his friends. So, the bath serves not only for ablution, but for strengthening of the forces, rising of mood, for the rest, for meeting and friendly talk with friends, for meeting and talk on the buy and sale, on the trade deal and for show of mastership in chess or nards»⁸.

The central hall of bath had the octagonal planning. The small premises for ablution were adjoining to it from the east to the west. The bath was heated by the under floor heating system. Heating channels were established under the floors and sufas of all inner premises. The socle part of all construction was deepened into the ground. The water to washing premises was supplied by the way of the ramified system of the ceramic pipes or from the well. The hot water was heated in the iron cauldron under the fire-chamber, and from there it was supplied to the washing premises. In the baths were the premises for ablution with different temperature regimes. The sewage was removed by the system of the connected pipes-kuburs into the pits situated out the outward walls. The premises of baths were over lapped by cupolas.

The town on the place of the Jaiyk site, as the other town centers, was the concentration of handicraft production. Here lived the masters of potter's, glass, jeweler handicraft, copper deal, production of building bricks and glazed facing tiles had been developed there (photo 60, 61, 62).

5.2. Cartography materials

The previous analysis of the ceramic material, the memorial constructions of the necropolis, and findings of coins gives the basis to date the time of the sites existence as the XIV c. The topographic features and the excavated objects tell that on this place was situated rather important town of the Golden Horde epoch. The existence of the site at this place is approved also by the natural geographic conditions. In the region of Melovye Mountains which are situated in 3 km to the north-east from the site, on the Ural River were situated two shallows which served as the place for passing the river in wade – Nizhnemelovoy and Verkhnemelovoy. So important in the strategic regard place on the important water boundary could not be not noted by the avail ability of the large settlement or town.

Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Жилище позднесредневекового Отрара XVI–XVIII вв./ Жилище народов Средней Азии. М., 1982. Р. 121–136; Ерзакович Л.Б. Жилища Отрара и некоторые этнокультурные процессы на юге Казахстана в XIII–XVIII вв.//Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. Алма-Ата, 1983. Р. 81; Смагулов Е.А., Григорьев Ф.П., Итенов А. Очерки истории культуры средневекового Туркестана. Алматы, 1999. Р. 166–175.

⁸*Орбели И.А. Баня и скоморох XII в. Памятники эпохи Руставели. Л., 1938. Р. 159.*

The evidences of the existence of town approximately on the place of the discovered Jaiyk site remained in the cartographical materials of the XIV–XV cc. As it is known the most detailed map of the Golden Horde is the map of 1367 made by the Italian merchants-brothers Fransisco and Domenico Pitsigani. The Yaik River is noted on it, particularly, -to the east of Laietti (the town on the shores of the Caspian Sea, between the Volga River and the Ural River) only by the inscription, without the picture of flow direction. On it, on some distance from the sea shore is pictured the nameless town. Higher of it (to the north) is put the picture of flying the second nameless town. By rather big size of the picture of towers and flying over it flag; this is the large economical and administrative center⁹ (underlined by the author). The first nameless town on the Yaik River can be rather hopefully to be identified as the site Saraichik, situated in 50 km higher the Atyrau town. The second nameless town can be compared with the Jaiyk site.

It can be supposed that its name is reflected on the known map of the captain Anthony Djenkinson, composed in 1562, almost after two hundred years after the map of the Pitsigani brothers. B.A. Rybakov, who studied this map, showed that the earliest map of 1497 has been put into its basis, -the first Russian Map of all Moscow Power-. The town under the name Shakafni¹⁰ is shown on it higher than the Saraichik town, but by the smallest sign, on the right bank of the Yaik River. But B.A. Rybakov itself considered that this is two times put, under joining of two lists of map the town Saraichik, -one is shown correctly at the mouth of the Yaik River, another shown rather higher-. Now, under the comparison of the -Map of Jenkinson- with the map of the merchants Pitsigani and in the light of the discovery and the research of the Jaiyk site, we can express the view that here is not the technical mistake of publishes, as B.A. Rybakov considered, but are shown two different towns with different names.

There is no basis yet to spread the dating of the Jaiyk site for the XV c., but it is possible to suppose that cartographical materials reflected in the -draft of 1497-, which had A. Jenkinson (photo 63), presented even the earliest situation and namely the XIV c.¹¹ In any case, somewhere not far from the Uralsk town it is necessary to look for the site with the cultural layer of the XV–XVI cc. Properly it will be not another, but the same town, but built up all over again on the new place by

⁹Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. М., 1985. P. 134.

¹⁰Рыбаков Б.А. Русские карты Московии XV – нач. XVI в. М., 1974. P. 24–25. Probably the perversion of the name happened in English transcription what is characteristic for the inscriptions to the map of A. Djenkinson.

¹¹The reflection of the Amu-Daria river waters flow into the Caspian Sea can be considered as one more archaisms in the -protooriginal- of A. Jenkinson. As V.V. Bartold showed in his time, such situation is approved documentally for the period XIII–XV cc. (Бартольд В.В. Соч. М., 1965. Т. 3. P. 6). In the second (half of the XVI c. the flow of Amu-Daria waters farough the Sarkamys and Uzboy to the Caspian Sea had been stopped. A. Jenkinson himself in his description to the map noted (1560 year): -It is necessary to note that in the past times the Great River OXUS (Amu-Daria – S.E.) was felt into this bay (Kultuk?) of the Caspian Sea... Now it is not going so far but is not falling into another river by the name Ardok...- (Английские путешественники в Московском государстве в XV – нач. XVI в. М., 1937. P. 176).

the citizens themselves, who lived earlier in the town which stood on the pence of the Jaiyk site and we need to consider that its name was the same as Shakafni.

The argument against this identification can be the consonance of the name on the «map of Djankinson» (Shakafni) to the name of the Nogay town «Shakashin», which was situated by the evidences of P.S. Pallas on the Ural river (Yaik) a little lower than the modern town Ilek, under falling of the River Kindaly into the River Yaik¹². The traveler himself did not visit «the ruins of the old town», and brings these evidences by the words of the kazaks which accompanied him. The data of P.S. Pallas were received in the middle of the XVIII c., but apparently they are referred to the early XVII c., the evidences of Jankinson are referred to the late XV c., the evidences of the brothers Pitsigani are referred to the middle of the XIV c. If to recognize that all these evidences are referred to one and the same time which stood on one place, then it is following that it had been existed during not less than three centuries. In connection with the discovery of the Jaiyk sites it is more logically to suppose that the Nogay Shakashin, lower the Ilek is the historical follower of Shakafni, which was on the place of the Jaiyk site. It is apparently that this Shakashin, more exactly, its site is noted under the #5 and under the name «Orenburgskoe» on the map composed by G.A. Fyodorov-Davydov¹³.

The history of a town which existed on the place of the Jaiyk site reflects the history of the northern slopes of the Golden Horde's borders. The late XIII c. – the first half of the XIV c. in the history of this state are characterized as the years of the most stability and the prosperity of town culture. Some important trade-economical routes were rosen, which suffered in the period of conquering, appeared the tens of new towns and big settlements. This short term period of the intensive growth is referred mostly to the time of ruling of the khans Uzbek and Djanibek (1312–1357). Exactly in this time, more precisely under the khan Uzbek (1313–1339) the Islam became officially the state religion in the Golden Horde. Apparently that namely from this time in the different borders of the Golden Horde Empire, excluding the Khorezm, where Islam had been adopted far before this time, appeared for the first time in the mass order the Islam memorial-cultural constructions of the Central Asian type. Everywhere on the territories included into the orutent of the Golden Horde was the intensive propaganda of Islam.

It is adopted to consider that islamization of the Golden Horde up to the first half of the XIV c. was not successful essentially, as it is known, the first khan – Moslem on the Golden Horde throne was Berke. He betrayed the belief of ancestors and adopted Islam in the early 40-es of the XIII c. not being the khan. But after being confirmed in Saray, it could not attach the state status to the Islam. This fact in the history of islamization of the Golden Horde is interesting that Berke-khan «adopted Islam» from the Bukhara sheikh Shemseddin Elbakherzi in the sufist form, as the last one was the follower of the influential sufist order kubrawi. In any case the khans faithful to the belief of their ancestors and indifferent to Islam succeeded to him. But further the

¹²Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи в 1768–1769 гг. Спб., 1809. Ч. 1. Р. 406.

¹³Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1996. Р. 86.

propaganda of Islam mostly among the town population and the military – feudal nobility gave their results.

Absolutely other situation was formed in the first half of the XIV c. The priests like Khadji Khussain – bek who reached the banks of the Kama River promoted the above fact. And also it is necessary to take into account the big quantity of high-class masters – handicraftsmen brought to the Volga region from Khorezm, and also the merchants from the Moslem countries which lived in the towns of the Golden Horde by the big colonies. The specialists noted not one time the dependence of the handicraft production of Volga region Golden Horde towns from the handicraft traditions of Khorezm, mainly Urgench.

At this time the kypchak population of the steppes which uncouneted the biggest part of the Golden Horde citizens started the homes and allotment of their own in quickly growing towns. It is not sudden that the found coins on the site were minted in 1336–1337 years on behalf of the name of Uzbek-khan. This khan issued the special Decrees under the threat of death forbidding the activity of shamans and suppressed by the force the armed opposition of some local rulers. It is obvious that in this time took place the mass islamization of the elite and the biggest part of the town's population. In the environment of the nomadic common population of the steppe the successes of Moslem missioners as it is adopted to consider, were not so effected. At the same time this time is characterized as the period of growth of the territories of «old» towns and the appearance of the big quantity of new large settlements. The characteristic feature of these towns' view became the traditional Moslem architectural ensembles of the mosques and medrese, khanaka and mausoleums built in the central Asian traditions obviously that in this time, in the first half of the XIV c the blue cupolas of the mosques and mausoleums had been rosen over the banks of the Jaiyk and the Chagan rivers. One of these new towns was the town which appeared at the pass through the Jaiyk River, the ruins of which are opening now the interesting page of the current town Uralsk.

INSTEAD OF CONCLUSION

So, the research showed that the Jalyk site is the remains of the developed town of the Golden Horde epoch. The analysis of topography of town, study of dwellings, the quantity and character of findings notify on the fact that the town was left in a calm situation.

The ceramic material's analysis, findings of coins give the basis to date the time of the town's existence by the end of the XIII–XIV cc. The topographical features and the excavated objects tell that on this place was situated rather important town. The existence of town here is approved also by the strategical conditions. In the region of the Melovye mountains situated in 3 km to the north-east from the site, on the Ural River were situated two shallows which served the place of river pass wade – Nizhnemelovoy and Verkhnemelovoy. So important in the strategical regard place on the essential water border could not be not noted by the availability of large settlement included into the system of the Great Silk Road.

The evidences of the existence of town on the place of the discovered Jalyk site remained in the cartographical materials of the XIV–XV cc. Consider it possible, as the hypothesis, to identify the researched Jalyk site with the town Shakafni marked on the famous map of the captain Jenkinson.

Now it is difficult yet to answer the question definitely: what was the reason of town's desolation – natural or the external political reasons. Supposedly this event can be connected with the Timur emir's campaign in 1391 which destroyed the Golden Horde's towns.

It is not excluded also that the destruction of town happened under the influence of the natural geographical factors. This location in some stage became not suitable for the citizens and they preferred to transfer the town to the most convenient place. On the banks of the Jalyk River this is a common deal. Close and documental history of the appearance of towns on the Jalyk River confirms this fact. As it is known, under origin such towns as Orenburg and Uralsk, each three time changed their location before the final confirmation in one place¹. And also it is necessary to note that the river terrace on which the Jalyk site is situated was flooded during very strong freshets.

So, the end of the XIII c. – the first half of the XIV c. is characterized by the research of history as the years of the biggest stability and flourishing of the town culture. Some important trade-economical centers which suffered during the conquering began to revive, appeared the tens of new towns and large settlements. The time is characterized by the growth of

¹Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии//Оренбургские степи в трудах П.И. Рычкова, Э.А. Эверсмана, С.С. Неустроева. М., 1949. Р. 113, 129–131.

territories of «the old» towns and the appearance of the big quantity of big settlements. Very often in the old urbanized oasis's on the leading place in the economical and the political regard not important settlements during the period of rapid growth were put forward first of all. And the old capitals of the regions lost their importance. The same happened on the territory of former Volga Bulgaria, where in the first half of the XIV c. the Bolgar town which didn't play the special role, endured the period of the magnificent flourishing, and the old centers Bilyar and Suvar had been grown sickly².

The central Volga region was built up thoroughly by the new settlements and towns. They formed, as usually in the process of settling and urbanization, the specific micro regions with corresponding inner hierarchy of settlements. We need to suppose that the favorable conditions promoted the appearance and growth of the settlements and towns. The example of this can be served the researched Jaiyk site, which is the historical precursor of the Yaitsk town – Uralsk.

The excavations on the town of the dwelling complexes, the bath, and brick burn workshop; opening and study of Mausoleums on the town necropolis doubtless demand the following cycle of works connected with conservation of the excavated objects and the transference of the town into the museum. It is necessary to revive it as «the museum under the open sky» and its inclusion into the tourist routes, including the international ones, along the Uralsk part of the Great Silk Road. The working out of the project on conservation and restoration of two mausoleums is carried out now which will become the bright monuments of the West Kazakhstan medieval architecture after realization of the projects.

²Смирнов А.П. Волжские Булгары. М., 1951. Р. 54.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	5
<i>1-тарау</i>	
ҚАЛА МЕН ҚАЛА БАСПАНАЛАРЫНЫҢ ТОПОГРАФИЯСЫ	13
1.1. Кіші тұрғын-жай	13
1.2. Үлкен тұрғын-жай	16
1.3. IV қазбаның тұрғын-жайы	17
1.4. Кейбір ой қорытындылары	23
<i>2-тарау</i>	
ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ ӨНДІРІСТІК ҚҰРЫЛЫСТАР	27
2.1. Шығыс моншасы	27
2.2. Кірпіш күйдіретін пеш	29
<i>3-тарау</i>	
ЖАЙЫҚ ҚАЛАСЫНЫҢ ҚОРЫМЫ	31
3.1. Кіші мазар	31
3.2. Үлкен мазар	34
3.3. Жерлеу	38
3.4. Археологиялық олжалар	40
3.4. Жайық кесенелерінің архитектуралық түрлерінің пайда болуы және даму үрдісі	45
<i>4-тарау</i>	
ЖАЙЫҚ ҚАЛАСЫНЫҢ КЕРАМИКАЛАРЫ	50
<i>5-тарау</i>	
ЖАЙЫҚ ҚАЛАСЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТАРИХИ ДЕРЕКТІК ТҰРҒЫДАН	56
5.1. Жайық қаласы – Shakafni қаласы ма?	56
5.2. Картографиялық материалдар	58
ҚОРЫТЫНДЫ ОРНЫНА	62

ОГЛАВЛЕНИЕ

ВВЕДЕНИЕ	64
<i>Глава 1</i>	
ТОПОГРАФИЯ ГОРОДИЩА И ГОРОДСКОЕ ЖИЛИЩЕ	72
1.1. Малая усадьба	72
1.2. Большая усадьба	75
1.3. Усадьбы раскопа №IV	76
1.4. Некоторые выводы	83
<i>Глава 2</i>	
ОБЩЕСТВЕННЫЕ И ПРОИЗВОДСТВЕННЫЕ ПОСТРОЙКИ	87
2.1. Восточная баня	87
2.2. Кирпичеобжигательная печь	89
<i>Глава 3</i>	
НЕКРОПОЛЬ ГОРОДИЩА ЖАЙЫК	92
3.1. Малый мавзолей	92
3.2. Большой мавзолей	95
3.3. Погребения	99
3.4. Археологические находки	102
3.5. О появлении и динамике развития архитектурной формы Жайыкских мавзолеев	107
<i>Глава 4</i>	
КЕРАМИКА ГОРОДИЩА ЖАЙЫК	112
<i>Глава 5</i>	
ГОРОДИЩЕ ЖАЙЫК В СВЕТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ И ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ	119
5.1. Жайыкское городище – город Shakafni?	119
5.2. Картографические материалы	121
ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЯ	125

CONTENTS

INTRODUCTION	127
<i>Chapter 1</i>	
TOPOGRAPHY OF SITE AND TOWN DWELLING	135
1.1. Small farmstead	135
1.2. Big farmstead	138
1.3. Farmsteads of the excavation IV	139
1.4. Some conclusions	145
<i>Chapter 2</i>	
PUBLIC AND PRODUCTION CONSTRUCTIONS	149
2.1. The Eastern Bath	149
2.2. The Brick Burn Oven	151
<i>Chapter 3</i>	
NECROPOLIS OF THE SITE JAIYK	153
3.1. Small mausoleum	153
3.2. Big mausoleum	156
3.3. Burials	160
3.4. Archaeological findings	163
3.5. On the Appearance and Dynamics of the Development of the Jaiyk Mausoleums' Form	167
<i>Chapter 4</i>	
THE CERAMICS OF THE JAIYK SITE	204
<i>Chapter 5</i>	
THE JAIYK SITE IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL AND HISTORICAL SOURCES	210
5.1. Is the Jaiyk Site the Shakafni town?	210
5.2. Cartography materials	212
INSTEAD OF CONCLUSION	216

**Карл Молдахметович Байпаков
Ербулат Акижанович Смагулов
Газиз Аманжолович Ахатов**

СРЕДНЕВЕКОВОЕ ГОРОДИЩЕ ЖАЙЫК

Научное издание

Руководитель проекта

К.М. Байпаков

Фотосъемка

О. Беялов, О. Кузнецова

Переводы: англ. яз. *Л.Ш. Сейфулина*

каз. яз. *О.Ж. Ошанов*

Оригинал-макет подготовлен

ИД «Credo»

Дизайн *Н.Л. Селивановой*

Верстка *И.Б. Ванеева*

Корректоры *М.П. Губина, Б. Хабдина*

Директор типографии

В.Л. Шмонин

Главный технолог

С.Д. Орешкин

Подписано в печать 29.09.05. Формат 84x108/16.
Бумага офсетная. Печать офсетная. Усл. печ. л. 20,73.
Гарнитура Helv Kaz. Тираж 500 экз.
Отпечатано в типографии ТОО «Print-S». Заказ 377

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫ
«МӘДЕНИ МҰРА: АРХЕОЛОГИЯ ЕСКЕРТКІШТЕРІН АЯСЫНДА
ҚР БҒМ Ө. МАРГУЛАН АТ. АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫНДА**

КЕЛЕСІДЕЙ ЖҰМЫСТАР ДАЙЫНДАЛДЫ

**В РАМКАХ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПРОГРАММЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
«КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ: ПАМЯТНИКИ АРХЕОЛОГИИ»
ИНСТИТУТОМ АРХЕОЛОГИИ ИМ. А. МАРГУЛАНА МОН РК
ПОДГОТОВЛЕНЫ СЛЕДУЮЩИЕ РАБОТЫ**

**THE FOLLOWING WORK HAVE BEEN PREPARED BY
A. MARGULAN INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY MES RK
IN THE FRAMES OF THE STATE PROGRAM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
«CULTURAL HERITAGE: MONUMENTS OF ARCHAEOLOGY»**

К.М. Байпақов, Д.А. Воякин, С.С. Агитаев, Х.К. Тұяқбаев, З.Ж. Шарденова

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ–АРХИТЕКТУРАЛЫҚ ЫҚЫРТАС КЕШЕНІ

«Қазақстанның мәдени мұрасы» Мемлекеттік бағдарламасы аясында археология Ескерткіштері жөнінде жарық көретін кітаптардың арасында «Археологиялық–архитектуралық Ақыртас кешені» атты ұжымдық монографияны шығару көзделіп отыр. Бұл монография археологтар, архитекторлар және реставратор мамандар бірлесе отырып дайындап және VIII ғ. орта кезіндегі (ерте ортағасырлық) әсем ескерткішке арналған. Ескерткіш күрделі аулалық жобалау мен төрт тұрғын бөліктен құралған аяқталмаған тас сарайдан тұрады. Оның өлшемі 169x145 м.

Ақыртас араб жазба деректері бойынша Касрибас деген атпен белгілі қарлұқтардың резиденциясымен сәйкестендіріледі.

Кітаптың мәтіні үш тілде берілген: қазақша, орысша және ағылшынша. Кітап қара-ақ және түрлі-түсті иллюстрациялармен безендірілген. Ол мамандарға, студенттер мен жоғары оқу орындарының оқытушыларына, сондай-ақ Қазақстанның мәдениетіне қызығушылық танытатын барлық оқырман қауымға арналған.

К.М.Байпаков, Д.А.Воякин, С.С. Агитаев, Х.К. Туякбаев, З.Ж. Шарденова

АРХЕОЛОГО–АРХИТЕКТУРНЫЙ КОМПЛЕКС АКЫРТАС

Монография подготовлена коллективом археологов, архитекторов и реставраторов и посвящена уникальному раннесредневековому памятнику середины VIII в., который состоит из недостроенного каменного дворца со сложнейшей дворовой планировкой и четырех жилых блоков. Размеры его 169x145 м.

Ақыртас отождествляется с резиденцией карлуков, известной по арабским письменным источникам как Касрибас.

Текст книги написан на трех языках: казахском, русском и английском. Книга снабжена черно-белыми и цветными иллюстрациями. Рассчитана на специалистов, студентов и преподавателей вузов, всех, кто интересуется истоками культуры Казахстана.

К.М. Байпаков, Д.А. Воякин, С.С. Агитаев, Х.К. Туякбаев, З.Ж. Шарденова

ARCHAEOLOGICAL–ARCHITECTURAL COMPLEX AKYRTAS

Publication of the joint monograph «The archaeological-architectural complex Akyrtas in the series of books by the State Program «Cultural Heritage of Kazakhstan: monuments of archaeology» is intended. It has been prepared by the group of archaeologists, architects and restorers and is devoted to the unique early medieval monuments of the middle of the 8 century, which consists of the unfinished stone palace with the very compound yard palace planning and 4 dwelling blocks. Its sizes are 169x145 m.

Akyrtas is identified with the residence of the Karluks known by the Arabic written sources such as Kasribas.

The text of book is written in three languages: Kazakh, Russian and English. The book is provided by the black and white and color illustrations. It is intended for the specialists, students and lecturers of high educational Institutes, everybody interested in the sources of culture of Kazakhstan.

**МЕМЛЕКЕТТІК «МӘДЕНИ МҰРА – 2005»
БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША 2005 ЖЫЛЫ
АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖАЙЛЫ ЕСЕП**

Кітапта мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында қазақстан территориясындағы 2005 ж. жүргізілген археологиялық ескерткіштерді зерттеудің қысқаша қорытындылары жарияланып отыр.

Кітапта түсті суреттер мен сызбалар берілген. Қазақстан көне тарихының мәселелеріне қызығушылық танытатын археологтарға, тарихшыларға және кең оқырман қауымға арналған.

**ОТЧЕТ ОБ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ
ПО ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПРОГРАММЕ
«КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ – 2005»**

В книге публикуются краткие итоги исследований археологических памятников на территории Казахстана, проведенных в рамках государственной программы «Культурное наследие».

В книге даны цветные фотографии и чертежи. Предназначена археологам, историкам и широкому кругу читателей, интересующихся проблемами древней истории Казахстана.

**REPORT ON THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES
BY THE STATE PROGRAM
«CULTURAL HERITAGE – 2005»**

Brief researches result of the archaeological monuments on the territory of Kazakhstan carried out in the frames of the State Program are published in the book.

Color photograph and drawings are given in the book. The book is intended for archaeologists, historian and the wide range of readers interested in the ancient history of Kazakhstan.

К.М. Байпақов, Д.А. Воякин

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚОЙЛЫҚ ҚАЛАСЫ

Кітап Қазақстанның ортағасырлық қалаларының ішіндегі ірілерінің бірі, Жонғар алқабында, Лепсі өзені аңғарында орналасқан Қойлық қаласына арналған. Ол Талдықорған қаласынан солтүстік-шығысқа қарай 470 шақырым жерде орналасқан Антоновка қаласына келеді. Бұл қалаға 1253 ж. монғол ханы Мөңкеге француз королі Людовик IX дың елшісі келді. Ол қалада көрген храмдарын сипаттаған.

Қойлық қаласының қазбасынан XII–XIII ғғ. соборлық мешіттің қалдығы, әшекейленген қима пликалары бар мұсылман кесенелері, XII–XIII ғғ. бай аулалар, XIII ғ. моншасы мен сарайлық құрылыстың қалдығы ашылды. Кітаптың мәтіні үш тілде, көптеген суреттерімен.

К.М. Байпақов, Д.А. Воякин

СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ГОРОД КАЯЛЫК

Книга посвящена характеристике Каялыка - одного из крупнейших средневековых городов Казахстана, расположенного в Приджунгарье, в долине р. Лепсы. Он отождествляется с городищем Антоновка, находящемся в 470 км северо-восточнее г. Талдыкоргана. В этом городе в 1253 г. побывал посол французского короля Людовика IX к монгольскому каану Мункэ. Он описал виденные в городе храмы.

Раскопки Каялыка выявили остатки соборной мечети XII–XIII вв., мусульманских мавзолеев, декорированных резными плитками, богатые усадьбы XII–XIII вв., остатки дворцового комплекса и бани XIII в. Книга написана на трех языках, в ней много иллюстраций.

К.М. Baipakov, D.A. Voyakin

MEDIEVAL TOWN KAYALYK

The book is devoted to characteristics of Kayalyk which is one of the largest medieval towns of Kazakhstan situated in the Djungar region, in the valley of the Lepsy River. It is identified with the site Antonovka situated in 470 km to the north-east of Taldykorgan town. This town was visited in 1253 by the Ambassador of the French King Ludovic the IX to the Mongol kaan Munke. He described temples seen in the town.

The excavation in Kayalyk revealed the remains of the Cathedral Mosque of the XII–XIII cc, Moslem mausoleums decorated by carved plates; rich farmstead of the XII–XIII cc., the remains of Palace complex and bathes houses of the XIII c.